

ภูมิปัญญาข้าวกับความมั่นคงทางอาหารในประเทศไทย

จิรัญภรณ์ เกตสมิง

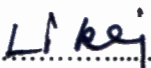
วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (การบริหารการพัฒนาสังคม)
คณะพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม
สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์

2559

ภูมิปัญญาข้าวกับความมั่นคงทางอาหารในประเทศไทย

จิรัญภรณ์ เกตสมิง

คณะพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม

อาจารย์..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(ดร.หลี เหรินเหลียง)

รองศาสตราจารย์..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม
(ดร.สุพรรณิ ไชยอำพร)

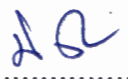
คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ได้พิจารณาแล้วเห็นสมควรอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (การบริหารการพัฒนาสังคม)

ศาสตราจารย์..... ประธานกรรมการ
(ดร.สนิท สมัครการ)

รองศาสตราจารย์..... กรรมการ
(ดร.สุพรรณิ ไชยอำพร)

อาจารย์..... กรรมการ
(ดร.หลี เหรินเหลียง)

ผู้ช่วยศาสตราจารย์..... กรรมการ
(ดร.คมพล สุวรรณกุล)

รองศาสตราจารย์..... คณบดี
(ดร.พิชาย รัตนคติถ ญ ภูเก็ด)

มกราคม 2560

บทคัดย่อ

ชื่อวิทยานิพนธ์

ภูมิปัญญาข้าวกับความมั่นคงทางอาหารในประเทศไทย

ชื่อผู้เขียน

นางสาวจิรณกรณ์ เกตสมิง

ชื่อปริญญา

ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (การบริหารการพัฒนาสังคม)

ปีการศึกษา

2559

การศึกษานี้เพื่อ 1) ศึกษาภูมิปัญญาในการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และรวบรวมเป็นองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาข้าว 2) ศึกษาผลของภูมิปัญญาข้าวในท้องถิ่นต่อความมั่นคงทางอาหารของชุมชน บ้านข้าวงาม อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และ 3) ศึกษาปัญหา อุปสรรค และข้อเสนอแนะ จากการใช้ภูมิปัญญาข้าวในท้องถิ่นต่อความมั่นคงทางอาหาร โดยใช้วิธีสัมภาษณ์แบบเจาะลึกเจาะจงกลุ่มผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ 15 คน เป็นผู้นำชุมชน สมาชิกในชุมชนที่ประกอบอาชีพและ/หรือมีความรู้ความเชี่ยวชาญในการทำนา

ผลการศึกษาพบว่า 1) ชุมชนปลูกข้าวเจ้าเป็นหลัก เพราะลักษณะพื้นที่เป็นดินเหนียว ทำนาปีละ 2 รอบ คือ เดือนพฤศจิกายน - กุมภาพันธ์ และเดือนเมษายน - กรกฎาคม มีพิธีกรรมที่สำคัญมากที่สุด คือ รับขวัญแม่โพสพ กระบวนการเรียนรู้เกิดจากการสังเกตจากคนรุ่นก่อนและผู้มีประสบการณ์ ใช้วิธีให้ร่วมลงมือปฏิบัติไปด้วยกันเป็นการถ่ายทอดภูมิปัญญา 2) ความมั่นคงทางอาหารในทัศนะของชุมชน คือ ผลผลิตข้าวมีคุณภาพ การดำรงอยู่ของอาชีพ และผลผลิตมีปริมาณสูง 3) ปัญหา อุปสรรคที่พบบ่อย คือ โรค สัตว์รบกวน ภัยแล้ง น้ำท่วม ราคาตกต่ำ และขาดความรู้

ข้อเสนอสำคัญคือ ควรมีการถ่ายทอดความรู้ เทคนิควิธีการ และเทคโนโลยีใหม่แก่ชาวนาเสมอ อาจเป็นการจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ชุมชน รวมทั้งกระตุ้นให้คนรุ่นหลังเห็นความสำคัญของอาชีพทำนา นอกจากนี้ต้องกำหนดนโยบายเกี่ยวกับราคาข้าวให้เหมาะสม กระนั้นชาวนาควรหาอาชีพเสริมเพื่อรองรับปัญหารายได้ที่ไม่แน่นอน และควรพัฒนาข้าวเป็นผลิตภัณฑ์ที่มีมูลค่าทางการตลาดสูงขึ้น

ABSTRACT

Title of Thesis	Rice Wisdom and Food Security in Thailand
Author	Miss Jiranyapon Ketsaming
Degree	Master of Arts (Social Development Administration)
Year	2016

The purposes of this research were 1) to study the wisdom of rice farming in the Ban Khao-nga community, Bang Sai, Phra Nakhon Si Ayutthaya, and then collected them as knowledge regarding the rice wisdom, 2) to study the effect of local rice wisdom against food security in the Ban Khao-nga community, Bang Sai, Phra Nakhon Si Ayutthaya, and 3) to study the problems, obstacles, and suggestions arising out of using the local rice wisdom against food security. The in-depth interview was used as this research's instrument to collect the qualitative data from 15 key - informants selected through the purposive sampling. They consisted of community leaders and members making a living and/or having skills and expertise in rice farming.

The findings revealed that 1) the community grew mainly the (non glutinous) rice due to the local land with clay type of soil. The rice farming was carried out twice a year i.e. November - February and April - July. The most important ritual retained was the Ceremony of the Rice Goddess (Mae Posop). The learning process originated from the past generation's observation and experienced persons. The participation in work was applied for transferring local wisdom. 2) In the community's opinion, the food security was high purchase price of rice, quality rice product, career existence, and high productivity. 3) The frequent problems and obstacles were disease, pests, drought, floods, depressed prices and lack of knowledge. Important recommendations are the knowledge, technical method and new technology should be regularly transferred to the farmers, including the proper pricing policy.

กิตติกรรมประกาศ

เมื่อมีโอกาสดำเนินเขียนหน้านี้ก็เกิดความรู้สึกอยากขยายพื้นที่หน้ากระดาษให้ใหญ่ออกไปจนเท่าขนาดของสนามฟุตบอล เพราะคำขอบคุณที่อยากสื่อถึงทุกท่านมีมากกว่า 1 หน้ากระดาษจะบรรยายได้หมด อย่างไรก็ตาม เมื่อไม่สามารถเป็นเช่นนั้นได้ อันดับแรกจึงต้องขอขอบคุณเจ้าหน้าที่คณะพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อมทุกท่านที่ได้กรุณาให้ความช่วยเหลือดำเนินการอันเกี่ยวข้องกับวิทยานิพนธ์เล่มนี้จนเสร็จสมบูรณ์ ขอขอบคุณคณาจารย์ที่ให้เกียรติเป็นกรรมการสอบทั้งยังให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์ ขอขอบคุณอาจารย์ ดร.หลี่ เหมินเหลียง ที่รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษา ขอขอบคุณ รศ.ดร.สุพรรณิ ไชยอำพร เป็นอย่างสูงสำหรับทุกกระบวนการศึกษา

นอกจากนี้ ยังต้องขอบคุณคุณชมพู่ ผู้ใหญ่บ้านใจดีที่กรุณาแนะนำผู้ให้ข้อมูลคนสำคัญสำหรับบุคคลที่ขาดไม่ได้เป็นอันขาด คือ ผู้ให้ข้อมูลทั้ง 15 ท่าน ที่สละเวลามาให้ข้อมูลและความรู้จนเกิดเป็นผลงานชิ้นนี้ขึ้นได้ ขอขอบคุณมากค่ะ

ตลอดระยะเวลาการลงมือทำวิทยานิพนธ์เล่มนี้ได้เกิดอุปสรรคหลากหลาย แต่ด้วยความเข้าใจและส่งเสริมจากครอบครัวจึงทำให้มีกำลังใจสู้ต่อไป ขอขอบคุณป้า - นายสมศักดิ์ เกตสมิง ขอขอบคุณแม่ - นางปราณี เกตสมิง ซึ่งแม้ท่านจะไม่ได้มีโอกาสศึกษาในระดับสูงแต่กลับเป็นผู้ผลักดันหลักให้ลูกได้รับโอกาสทางการศึกษาสูงสุดเท่าที่จะเป็นไปได้ และขอบคุณน้องสาวสุดที่รัก นางสาวสุดาวรรณ เกตสมิง ที่อยู่เคียงข้างเสมอมา

ท้ายที่สุดขอขอบคุณชาวนาไทยทุกท่านที่เป็นเรี่ยวแรงสำคัญในการผลิตอาหารหลักให้คนไทยทั้งชาติมีข้าวคุณภาพสำหรับบริโภคตลอดมา

จิรัญภรณ์ เกตสมิง

มกราคม 2560

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อ	(3)
ABSTRACT	(4)
กิตติกรรมประกาศ	(5)
สารบัญ	(6)
สารบัญตาราง	(8)
สารบัญภาพ	(9)
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
1.2 วัตถุประสงค์ในการศึกษา	6
1.3 ขอบเขตการศึกษา	6
1.4 ประโยชน์ของการศึกษา	7
1.5 นิยามศัพท์ที่ใช้ในการศึกษา	7
บทที่ 2 แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	8
2.1 แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าว	8
2.2 แนวคิดเกี่ยวกับวิถีชีวิต	13
2.3 แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญา	15
2.4 แนวคิดเกี่ยวกับความมั่นคงทางอาหาร	56
2.5 แนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม	61
2.6 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	72
2.7 แนวคิดนำในการศึกษา	76

บทที่ 3 วิธีการศึกษา	78
3.1 วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล	78
3.2 กลุ่มเป้าหมายและผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ (Key-Informants)	78
3.3 แนวประเด็นการสัมภาษณ์	79
3.4 วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล	81
3.5 การวิเคราะห์ข้อมูล	81
3.6 การนำเสนอข้อมูลและจัดทำรายงาน	82
บทที่ 4 ผลการศึกษา	83
4.1 บริบทชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา	83
4.2 ข้อมูลพื้นฐานของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ	86
4.3 ตัวอย่างการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก	88
4.4 ข้อมูลเกี่ยวกับการประกอบอาชีพทำนา	96
4.5 วิถีชีวิตชาวนา วิธีการผลิต และภูมิปัญญาข้าว	99
4.6 ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนในวิถีการทำนาบนพื้นฐาน ภูมิปัญญาในปัจจุบัน	105
4.7 ความเกี่ยวเนื่องกับความมั่นคงทางอาหารในมิติต่างๆ	106
4.8 ปัญหา อุปสรรค และข้อเสนอแนะ	107
4.9 สรุปผลการศึกษา	108
บทที่ 5 สรุปและข้อเสนอแนะ	110
5.1 สรุปการศึกษา	110
5.2 ข้อเสนอแนะ	114
บรรณานุกรม	115
ประวัติผู้เขียน	121

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
2.1 เปรียบเทียบต้นทุนการปลูกข้าวแบบต่างๆ เพื่อควบคุมข้าววัชพืช (ยังไม่รวมค่าสารเคมี โรค/แมลง และน้ำมันสูบน้ำ)	29
2.2 บทเรียนแห่งคุณธรรมที่ได้จากพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา	47
2.3 วัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำนา	48
2.4 แนวคิดทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม 3 ขั้นตอน ของ August Comte	70
4.1 แสดงจำนวนผู้อยู่อาศัยในชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ)	85
4.2 แสดงข้อมูลพื้นฐานของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ	87
4.3 แสดงข้อมูลเกี่ยวกับการประกอบอาชีพทำนา	98
4.4 แสดงพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ)	102
4.5 แสดงวงจรการใช้เวลาในการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ)	103
4.6 แสดงข้อมูลกระบวนการเรียนรู้และการถ่ายทอดภูมิปัญญาในการทำนา	105
4.7 แสดงแหล่งเงินทุนในการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ)	106
4.8 แสดงประเด็นความมั่นคงทางอาหารในทัศนะของชุมชน	107
4.9 แสดงปัญหา อุปสรรค และข้อเสนอแนะ	108

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
1.1 อัตราการครอบครองที่ดินของต่างชาติในประเทศต่างๆ	2
2.1 กระบวนการกำหนดภูมิปัญญาท้องถิ่น	25
2.2 กรอบแนวคิดนำในการศึกษา	77
4.1 กระบวนการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ)	101

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

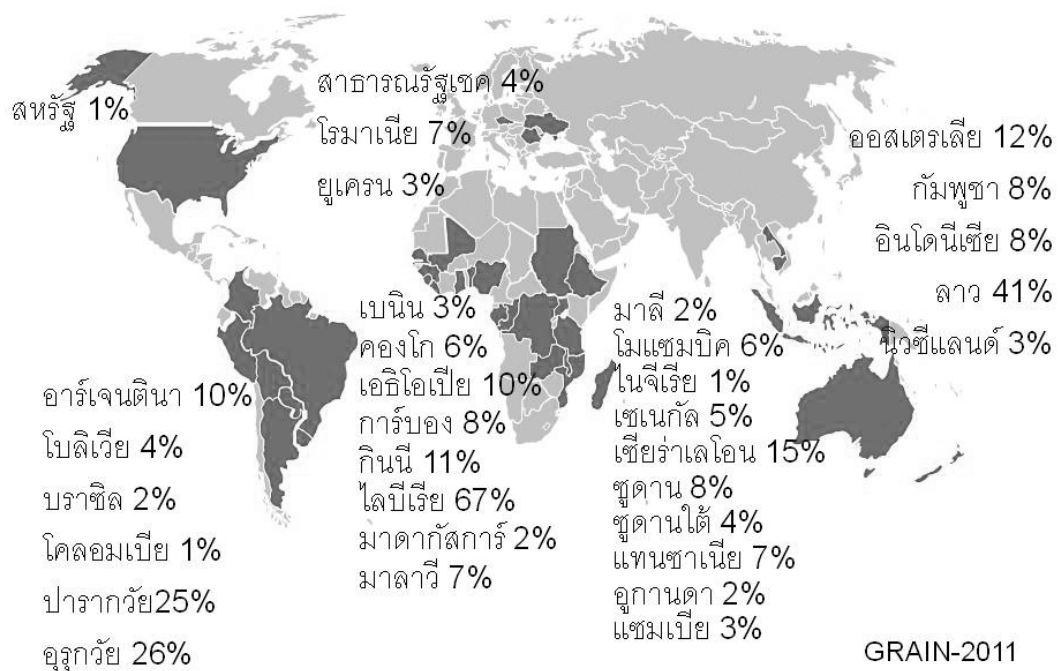
ความมั่นคงทางอาหารกำลังเป็นความท้าทายประการหนึ่ง ที่ประชาคมโลกกำลังให้ความสำคัญเป็นอันดับต้นๆ โดยปัจจัยที่คุกคามต่อความมั่นคงทางอาหารประกอบด้วย การเพิ่มขึ้นของประชากรโลก การเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิอากาศโลก การที่พืชอาหารถูกเปลี่ยนไปใช้เป็นพืชพลังงาน และการก้าวสู่นโยบายการค้าเสรี (สมพร อิศวิลานนท์, 2555) นอกจากนี้ ความมั่นคงทางอาหารยังมีความเกี่ยวข้องกับวิกฤตการณ์ทางอาหาร เนื่องจากหลายประเทศกำลังเผชิญกับวิกฤตการณ์อาหาร ในระดับที่เรียกว่า ทุพภิกขภัย ซึ่งเป็นสภาวะการขาดแคลนอาหาร ที่มักจะตามมาด้วยสภาวะทุพโภชนาการ การอดอยาก และการเพิ่มจำนวนการเสียชีวิต (สรุตา นิติวรการ, 2557) จนองค์การอาหารและเกษตรแห่งองค์การสหประชาชาติ (Food and Agriculture: FAO, 2009) ระบุว่า ไม่มีสงครามใดในโลกนี้จะทำให้ประชาชนต้องเสียชีวิตทุกๆ นาฬิกาและทุกๆ วันได้มากเท่านี้ แสดงให้เห็นถึงภัยพิบัติสำคัญในการคร่าชีวิตของมนุษย์จำนวนมหาศาล ปัจจุบันวิกฤตอาหารถูกจัดอยู่ในความเสี่ยงสำคัญลำดับที่ 8 ของโลก (World Economic Forum, 2014)

วิกฤตการณ์อาหารได้กลายเป็นเรื่องสำคัญที่สุดในปัจจุบัน ซึ่งพวงผกา แก้วกรม และคณะ (2553: 6-7) ได้จำแนกเหตุผลไว้ดังนี้คือ

- 1) อาหารจะไม่ใช้สินค้าราคาถูกอีกต่อไป ราคาอาหารจะผูกติดกับราคาน้ำมันมากขึ้น ด้วยเหตุผลการเปลี่ยนแปลงเรื่องพื้นที่ผลิตพืชอาหารเป็นพืชพลังงาน และการนำผลผลิตอาหารมาแปลงเป็นพลังงาน
- 2) วิกฤตอาหารเกิดขึ้นเร็วกว่าที่คิด เพราะภัยพิบัติที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิอากาศที่เกิดขึ้นในช่วงไม่กี่ปีที่ผ่านมา
- 3) กลไกการค้าที่ไม่เป็นธรรม การเก็งกำไร รวมถึงการผูกขาดอาหารทำให้ประเด็นเรื่องอาหารเป็นประเด็นที่ซับซ้อนมากกว่าการผลิตอาหารที่ไม่เพียงพอ

นอกจากวิกฤตอาหารแล้ว ปัญหาความมั่นคงทางอาหารที่ความรุนแรงมากขึ้นยังเป็นผลมาจากสถานการณ์การแย่งยึดที่ดิน (Land Grabbing) ที่มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นอย่างมา ซึ่งมักเกิดขึ้นในรูปแบบของการเข้าครอบครองที่ดินโดยการเช่า สัมปทาน และซื้อขาย โดยบริษัทและรัฐต่างๆ เข้าไปถือครองที่ดินขนาดใหญ่ ซึ่งมีขนาดมากกว่า 62,500 ไร่ ในประเทศอื่น ภายใต้เงื่อนไขระยะเวลาในการใช้ประโยชน์ยาวนาน 30-99 ปี เพื่อการผลิตอาหารและการส่งออกในภายหลัง (GRAIN, 2011) ดังรายละเอียดในภาพที่ 1.1

ร้อยละการครอบครองที่ดินของต่างชาติในประเทศต่างๆ

ภาพที่ 1.1 อัตราการครอบครองที่ดินของต่างชาติในประเทศต่างๆ

ภาวะโลกร้อนที่ส่งผลต่อความสม่ำเสมอของผลผลิตทางการเกษตร ความผันผวนของราคาสินค้าเกษตรในตลาดโลก การขยายตัวอย่างรวดเร็วของภาคอุตสาหกรรมและสังคมเมือง ความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อมและการให้ความสำคัญของการผลิตพืชอาหารลดลง เน้นการผลิตพืชพลังงานมากขึ้น ซึ่งล้วนแต่ทำให้ราคาอาหารสูงขึ้นจนทำให้ประชาชนที่ยากจนไม่สามารถเข้าถึงได้ ตลอดจนค่านิยมและวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลง

แม้ว่าวิกฤตการขาดแคลนอาหารจะยังไม่ส่งกระทบในระดับที่รุนแรงต่อประเทศไทย หากพิจารณาจากข้อมูลพื้นฐานที่เกี่ยวข้องหลายๆ ด้าน อาทิ การส่งออกประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่งที่

มีมูลค่าการส่งออกอาหารและสินค้าเกษตรสูงติดอันดับ 1 ใน 10 ของโลก นอกจากนี้ ประเทศไทยมีพื้นที่ทางการเกษตรทั้งหมดประมาณ 208,448 ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ 40.62 ของพื้นที่ทั้งประเทศ และเป็นพื้นที่เพาะปลูก (Arable Land) จำนวน 152,000 ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ 29 ของพื้นที่ทั้งประเทศ ทำให้พบว่า ประเทศไทยมีความสามารถในการพึ่งพาตนเองทางด้านอาหาร และความเพียงพอทางด้านอาหาร โดยเฉพาะข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักของไทย ซึ่งมีพื้นที่ปลูกข้าวทั้งหมด 110,955 ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ 50 ของพื้นที่การเกษตรทั้งหมด

อย่างไรก็ตาม การจะสรุปว่าประเทศไทยมีความมั่นคงทางด้านอาหารก็ดูเหมือนจะเป็นการสรุปที่เร็วเกินไป โดยประการแรก หากพิจารณาข้อมูลขององค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ (FAO) พบว่า มีประชาชนคนไทยส่วนหนึ่งยังจัดอยู่ในกลุ่มผู้อดอยาก (Hunger) หรืออยู่ในภาวะทุพโภชนาการ (Undernourished People) ขณะที่นโยบายส่งเสริมการปลูกพืชพลังงานของรัฐบาลได้ส่งผลกระทบต่อการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตร นั่นคือ ทำให้ที่ดินเพื่อผลิตพืชอาหารลดลง ซึ่งในจำนวนนี้มีข้าว ที่เป็นพืชอาหารหลัก ของประเทศไทย รวมอยู่ด้วย เศรษฐ์ สุขกำเนิด (2556) กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่เพาะปลูกพืชพลังงาน ได้แก่ อ้อยโรงงาน มันสำปะหลัง และปาล์ม น้ำมัน ระหว่างปี 2548 ถึงปี 2555 ว่า เพิ่มขึ้น 5,461 ล้านไร่ หรือคิดเป็นเพิ่มขึ้นร้อยละ 34 เปรียบเทียบกับการเพาะปลูกข้าว ซึ่งเป็นพืชหลัก เพิ่มขึ้นร้อยละ 23.1 พิจารณาเฉพาะข้าวในปีเพิ่มขึ้นร้อยละ 12.5 เศรษฐ์ (2556) ยังอ้างรายงานสถิติการเกษตรในประเทศไทย ประจำปี 2555 พบว่า พื้นที่เพาะปลูกข้าวในภาคใต้ ได้ลดลง 556,740 ไร่ หรือลดลงร้อยละ 31.2 โดยมีเพียง 2 จังหวัดในภาคใต้ ได้แก่ นครศรีธรรมราช และพัทลุงที่มีผลผลิตเพียงพอต่อความต้องการในปี 2554

การศึกษาของ ชาลวิภา สุขใส และเออวดี เปรมย์เจริญ (2557) พบว่า แผนพัฒนาพลังงานทดแทน และพลังงานทางเลือกที่ได้กำหนดเป้าหมายการผลิตเอทานอลเท่ากับ 9 ล้านลิตรต่อวัน ภายในปี 2564 และรักษาระดับพื้นที่เพาะปลูกพืชพลังงานไว้ที่ 7 ล้านไร่ต่อปี ส่งผลกระทบทางตรงต่อพื้นที่เพาะปลูกพืชอาหาร โดยพื้นที่เพาะปลูกมันสำปะหลังจะเพิ่มขึ้นเฉลี่ยร้อยละ 4.10 ต่อปี พื้นที่เพาะปลูกอ้อย ข้าว ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ และถั่วมีแนวโน้มลดลงคิดเป็นร้อยละ 0.86, 0.17, 3.95 และ 16.74 เฉลี่ยต่อปี ตามลำดับ

นอกจากนี้ ยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่มีความเสี่ยงต่อความมั่นคงทางอาหารของประเทศไทย หากปราศจากการจัดทำยุทธศาสตร์ความมั่นคงทางอาหารที่ดีมารองรับ ได้แก่ สถานการณ์ด้านฐานทรัพยากร ซึ่งหมายถึงการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ทำการเกษตรและการใช้ประโยชน์ที่ดิน การถือครองที่ดินมีความกระจุกตัวกันมาก การถือครองที่ดินภาคเกษตร สัดส่วนผลผลิตพืชอาหารและพืชพลังงาน ความเสื่อมโทรมของฐานทรัพยากรธรรมชาติ สถานการณ์ด้านปัจจัยการผลิต ทั้งเรื่องพันธุ์กรรมของพืชและสัตว์ในการผลิตอาหาร การพึ่งพาปุ๋ยและสารเคมีการเกษตร สถานการณ์ด้าน

แรงงานภาคเกษตร ไม่ว่าจะเป็นภาวะหนี้สิน หรือโครงสร้างแรงงานภาคเกษตร รวมถึงการวางแผนการผลิตและตลาด ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศโลก ผลกระทบจากการเปิดเสรีการค้าและความตกลงระหว่างประเทศ นโยบายเกี่ยวกับด้านความมั่นคงทางอาหารของประเทศ ตลอดจนการเข้าถึงอาหารของประชาชน

ในบรรดาฐานทรัพยากรด้านเกษตร ปฏิเสธไม่ได้ว่า ข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ และเป็นหนึ่งในอาหารที่หล่อเลี้ยงคนในประเทศให้เกิดความมั่นคงในอาหารซึ่งในแต่ละปี ความต้องการบริโภคข้าวทั่วประเทศสูงถึง 9-10 ล้านตันข้าวสาร และเมื่อเทียบกับปริมาณการผลิตของประเทศที่ผลิตได้ประมาณ 18-20 ล้านตันข้าวสาร ข้าวเป็นพื้นฐานที่สำคัญของระบบความมั่นคงทางอาหารของประเทศไทย (ลัดดา วิริยางกูร, 2557) แต่กระนั้น ข้าวไทยกำลังเผชิญความท้าทายจากปัจจัยภายในและภายนอกประเทศหลายประการ จนมีความเสี่ยงที่จะกระทบต่อความมั่นคงทางอาหารได้ในอนาคตอันใกล้ ประการแรก ความท้าทายที่มาจากนโยบายด้านการเกษตรของรัฐบาลในหลายๆ รัฐบาล โดยเฉพาะโครงการรับจำนำข้าว ดังที่ เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2556) ระบุว่า โครงการรับจำนำข้าวเกิดผลกระทบต่อความมั่นคงของประเทศ รวม 6 ประการ ซึ่งหนึ่งในนั้น มีผลกระทบต่อความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนรวมอยู่ โดยตั้งข้อสังเกตว่า การที่ชาวนาที่มีฐานะยากจนซึ่งปกติปลูกข้าวเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือน เมื่อราคารับจำนำข้าวสูง ชาวนาเหล่านี้จะนำข้าวออกจำหน่ายหมด เพราะต้องการเงินไปใช้จ่าย เมื่อเงินหมดและไม่มีข้าวเหลือในยุ้งฉางสำหรับการบริโภคในครัวเรือน ต้องมีการกู้เงินเพื่อนำมาซื้อข้าวบริโภคในราคาที่แพงกว่าการปลูกข้าวบริโภคเอง นอกจากนี้ การทำนาในรอบถัดไป ชาวนาไม่มีเมล็ดพันธุ์เหลืออยู่ เพราะนำเข้าโครงการรับจำนำทั้งหมด จำเป็นต้องกู้หนี้ยืมสินมาซื้อเมล็ดพันธุ์ข้าวอีกต่อหนึ่ง

ประการถัดมา การพัฒนาประเทศตามแนวทางเศรษฐกิจกระแสหลักที่ผ่านมา ได้ทำให้สังคมไทยเปลี่ยนแปลงแบบก้าวกระโดดไปสู่สังคมใหม่ที่มีความซับซ้อนในด้านหนึ่งก่อให้เกิดประโยชน์ต่อประเทศไทยในการพัฒนาไปอย่างรวดเร็ว แต่การเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วโดยมองเรื่องเศรษฐกิจเป็นหลักได้ส่งผลกระทบอย่างมากต่อวิถีชีวิตของคนไทยและสังคมไทย ในภาคการเกษตรก็เช่นเดียวกัน โดยเฉพาะชาวนาที่จัดได้ว่ามีจำนวนมากที่สุดในภาคเกษตร ประสบกับภาวะขาดทุน มีหนี้สิน ชาวนาส่วนหนึ่งต้องซื้อข้าวกิน ขาดความมั่นคงทางด้านอาหารทั้งในระดับครอบครัวและชุมชน (เนาวรัตน์ พลายน้อย และคณะ, 2548: 2) ก่อให้เกิดวิกฤติปัญหาต่อคุณภาพชีวิต สังคม สุขภาพ และคุณภาพของระบบนิเวศ

แต่ในอีกด้านหนึ่ง ในการรับมือกับความท้าทายใหม่ต่อความมั่นคงทางอาหาร โดยเฉพาะต่อข้าว ชาวนาในบางพื้นที่ได้มีการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตหันกลับไปพึ่งธรรมชาติ อาศัยการทำเกษตรอินทรีย์ซึ่งเป็นทางเลือกหนึ่งของระบบเกษตรในปัจจุบัน ซึ่งที่ผ่านมา ชาวนาในประเทศใน

พื้นที่ภาคเหนือตอนล่าง และภาคกลางตอนบน ซึ่งเป็นเขตพื้นที่ที่ได้รับการพัฒนาระบบชลประทาน และเป็นพื้นที่หลักในการผลิตข้าวของประเทศไทย มีการรวมตัวกันหลากหลายรูปแบบ ภายใต้กรอบแนวคิดของการจัดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนนักปฏิบัติพบว่าใน 3 จังหวัด ประกอบด้วย จังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดนครสวรรค์ และจังหวัดพิจิตร ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีชาวนารวมตัวกันชัดเจน เพื่อจัดการความรู้ในเรื่องการทำเกษตรอินทรีย์ มีความต้องการจะนำความรู้ไปใช้ประโยชน์ในการพลิกฟื้นและปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตของชาวนา นอกจากนั้น ชาวนาในกลุ่มนี้ได้รับการสนับสนุนจากองค์กรเอกชนที่ต้องการขยายแนวคิดการทำเกษตรอินทรีย์ออกไป ขณะที่บางกลุ่มสนับสนุนให้ชาวนาไทยกลับมาให้ความสำคัญกับพันธุ์ข้าวพื้นบ้านมากขึ้น ดังที่ ดาวเรือง พิษผล (ประชาไท, 2557) กล่าวถึงเหตุผลที่ต้องให้ความสำคัญกับพันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้านก็คือเนื่องจากข้าวพื้นบ้านมีลักษณะเด่นในด้านต่างๆ 4 ประการหลักๆ คือ

1) ข้าวพื้นบ้านมีความหลากหลายในเรื่องช่วงอายุ คือ มีระยะเวลาเจริญเติบโตที่ต่างกันเจริญเติบโตได้ในลักษณะหรือนิเวศน์ที่หลากหลาย เช่น พื้นที่ลุ่ม พื้นที่โคก พื้นที่ตามน้ำท่วม ก็จะเหมาะกับการปลูกข้าวในสายพันธุ์ที่แตกต่างกันไป

2) ข้าวพื้นบ้านมีคุณสมบัติด้านคุณค่าทางโภชนาการที่หลากหลาย ผู้บริโภคสามารถเลือกบริโภคตามความชอบของตนเองได้ตามแต่ความชอบ ส่วนผู้ผลิต (ผู้ปลูกหรือเกษตรกร) ก็สามารถเลือกปลูกเพื่อตอบสนองต่อผู้บริโภคที่หลากหลายได้

3) ในปัจจุบันความแปรปรวนของสภาวะอากาศที่เกิดขึ้นจริง และรุนแรงมากขึ้นเรื่อยๆ เกษตรกรที่ปลูกข้าวพื้นบ้านหลากหลายสายพันธุ์ จะทำให้เกษตรกรลดความเสี่ยงต่อผลิตได้เป็นอย่างดี

4) ประการที่ 4 จะเกี่ยวข้องกับการรักษาฐานทางพันธุกรรม เพื่อคัดเลือก ปรับปรุง และผสมพันธุ์ข้าวใหม่เพื่อที่จะรับมือกับสภาวะอากาศที่อาจเปลี่ยนแปลงซึ่งเกษตรกรไม่สามารถคาดเดาได้ เช่น ในอนาคตข้าวสายพันธุ์ต่างๆ ที่มีอยู่ในปัจจุบันอาจจะไม่เหมาะกับสภาพอากาศที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ดังนั้น การรักษาความหลากหลายของพันธุกรรมข้าวพื้นบ้านจะทำให้ลดความเสี่ยงต่อความไม่ยั่งยืนทางอาหาร

ท่ามกลางความท้าทายใหม่ๆ ที่มีต่อการเพาะปลูกข้าว จึงเป็นเรื่องน่าสนใจว่า ความพยายามนำภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับการเพาะปลูกข้าว หรือ ภูมิปัญญาข้าว กลับมาเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างความมั่นคงด้านอาหารในประเทศไทยจะมีความเป็นไปได้มากน้อยเท่าใด และมีอะไรบ้างเป็นปัญหา/อุปสรรค และข้อเสนอแนะจากการใช้ภูมิปัญญาข้าวในท้องถิ่นเพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหาร ผู้ศึกษาจึงมีความสนใจที่จะทำการศึกษาเรื่อง “ภูมิปัญญาข้าวกับความมั่นคงทางอาหารในประเทศไทย” โดยมุ่งประเด็นไปที่ภูมิปัญญาในการทำนาของท้องถิ่น ตลอดจนความมั่นคง

ทางอาหารในครัวเรือนในพื้นที่ชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมุติ) อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งถือเป็นชุมชนเก่าแก่ที่ประกอบอาชีพทำนาเป็นอาชีพหลักมาหลายชั่วอายุคน

1.2 วัตถุประสงค์ในการศึกษา

1.2.1 เพื่อศึกษาภูมิปัญญาในการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และรวบรวมเป็นองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาข้าว

1.2.2 เพื่อศึกษาผลของภูมิปัญญาข้าวในท้องถิ่นต่อความมั่นคงทางอาหารของชุมชนบ้านข้าวงาม อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

1.2.3 เพื่อศึกษาปัญหา อุปสรรค และข้อเสนอแนะ จากการใช้ภูมิปัญญาข้าวในท้องถิ่นต่อความมั่นคงทางอาหาร

1.3 ขอบเขตการศึกษา

1.3.1 ขอบเขตด้านเนื้อหา

ขอบเขตด้านเนื้อหา เนื่องจากการศึกษาเรื่อง ภูมิปัญญาข้าวกับความมั่นคงทางอาหารในประเทศไทย เป็นการศึกษาในรูปแบบของการวิจัยเชิงคุณภาพ และกำหนดพื้นที่แบบเฉพาะเจาะจงเพื่อให้สามารถสะท้อนภาพประเด็นที่ต้องการทำการการศึกษา จึงมีเนื้อหาครอบคลุมถึงการศึกษาและรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นในด้านการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ตลอดจนปัญหา อุปสรรค และข้อเสนอแนะ จากการใช้ภูมิปัญญาข้าวในพื้นที่ทำการการศึกษา

1.3.2 ขอบเขตด้านพื้นที่

พื้นที่ในการศึกษาครั้งนี้ คือ ชุมชนบ้านข้าวงาม อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งตั้งอยู่ในพื้นที่ตำบลห่อหมก ห่างจากตัวอำเภอประมาณ 10 เมตร ทิศเหนือติดต่อกับหมู่ที่ 1 บ้านน้ำมนต์ ตำบลแควนทศ ทิศใต้ติดต่อกับหมู่ที่ 3 บ้านย่านดาเขียว ตำบลห่อหมก ทิศตะวันออกติดต่อกับแม่น้ำแควน้อย และทิศตะวันตกติดต่อกับถนนปทุม-เสนา ถือเป็นชุมชนที่อยู่ในพื้นที่เกษตรกรรมสำคัญของประเทศไทย โดยเฉพาะการทำนาที่เป็นอาชีพหลักมายาวนาน

1.3.3 ขอบเขตด้านกลุ่มเป้าหมายและผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ

ในการศึกษาได้กำหนดผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ (Key-Informant) ที่สามารถให้ข้อมูลในประเด็นที่ทำการศึกษา จำนวน 15 คน ประกอบด้วย ตัวแทนชาวนา ผู้นำชุมชน สมาชิกในชุมชนที่ประกอบอาชีพและ/หรือ มีความรู้ความเชี่ยวชาญในการทำนา

1.3.4 ขอบเขตด้านเวลา

ดำเนินการเก็บข้อมูลช่วงระหว่างเดือนมกราคม - ธันวาคม 2558 วิเคราะห์ข้อมูลและเขียนรายงานระหว่างเดือน ธันวาคม 2558 - มีนาคม 2559

1.4 ประโยชน์ของการศึกษา

1.4.1 ทำให้ทราบเกี่ยวกับวิถีชีวิตชาวนา ภูมิปัญญาข้าว และการทำนาในชุมชนบ้านข้าวงาม อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

1.4.2 สามารถระบุปัจจัยเงื่อนไขความสำเร็จหรือความล้มเหลวในการใช้ภูมิปัญญาข้าวกับความมั่นคงทางอาหารในชุมชนบ้านข้าวงาม

1.4.3 สามารถนำผลการศึกษามาเป็นทางเลือกหนึ่งในการกำหนดแนวทาง และการเตรียมความพร้อมต่อสถานการณ์ความมั่นคงทางอาหารของไทย

1.4.4 เป็นรากฐานในการศึกษาต่อยอดเกี่ยวกับภูมิปัญญาข้าวในระดับ หรือมิติอื่นๆ ต่อไป

1.5 นิยามศัพท์ที่ใช้ในการศึกษา

วิถีชีวิต หมายถึง ระบบความคิด ความเชื่อ ทักษะคติ ลักษณะของวิถีในการดำเนินชีวิตของชาวนา ซึ่งเกิดจากการเรียนรู้ถ่ายทอดสืบต่อกัน หรือเกิดจากกระบวนการภายในสังคมเพื่อตอบสนองต่อสิ่งเปลี่ยนแปลงที่มาจากภายนอก

ภูมิปัญญาข้าว หมายถึง ความรู้ในกระบวนการทำนา พันธุ์ข้าว การเตรียมดิน การเพาะต้นกล้า ปุ๋ย การกำจัดวัชพืชและศัตรูพืช และการเก็บเกี่ยว

ความมั่นคงทางอาหาร หมายถึง การที่ทุกคนสามารถเข้าถึงอาหารที่มีคุณค่าทางโภชนาการ และมีความปลอดภัยในปริมาณเพียงพอ ไม่เกิดภาวะขาดแคลนอย่างกะทันหัน โดยมุ่งเน้นที่ความมั่นคงทางอาหารระดับครัวเรือน

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาเรื่อง “ภูมิปัญญาข้าวกับความมั่นคงทางอาหารในประเทศไทย” ผู้ศึกษาได้แบ่งการทบทวนและสังเคราะห์แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง ออกเป็น 2 ส่วน โดยส่วนที่หนึ่งเป็นแนวคิดและทฤษฎีที่สำคัญอันเป็นพื้นฐานในการสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการวิจัยและเป็นประโยชน์ต่อการกำหนดกรอบการวิจัย และส่วนที่สองเป็นการประมวลกรอบแนวคิดในการศึกษา ซึ่งรายละเอียดของสาระทั้ง 2 ส่วนดังกล่าว มีดังนี้

- 2.1 แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าว
- 2.2 แนวคิดเกี่ยวกับวิถีชีวิต
- 2.3 แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญา
- 2.4 แนวคิดเกี่ยวกับความมั่นคงทางอาหาร
- 2.5 แนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมและสังคม
- 2.6 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
- 2.7 แนวคิดนำในการศึกษา

2.1 แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าว

2.1.1 ต้นกำเนิดข้าว

ข้าวพันธุ์ที่มนุษย์เพาะปลูกอยู่ในปัจจุบัน พัฒนามาจากข้าวป่าในตระกูล Oryza Gramineae โดมนั้นนิยฐานว่าพืชสกุล Oryza มีถิ่นกำเนิดในเขตร้อนชื้นของทวีป Gondwanaland ก่อนผืนดินจะแยกตัวและเคลื่อนออกจากกันเป็นทวีปต่างๆ เมื่อ 230 – 600 ล้านปีมาแล้ว จากนั้นได้แพร่จากเขตร้อนชื้นของแอฟริกา เอเชียใต้ เอเชียตะวันออกเฉียงเหนือ ออสเตรเลีย อเมริกากลางและใต้ ข้าวสามารถเจริญเติบโตได้ทั้งในเขตร้อนและเขตอบอุ่น ทั้งในที่ราบลุ่มจนถึงที่สูงจากระดับน้ำทะเล 2,500 เมตร ครอบคลุมพื้นที่ตั้งแต่เส้นรุ้งที่ 53 องศาเหนือ ถึง 35 องศาใต้

มนุษย์ได้คัดเลือกข้าวป่าลักษณะต่างๆ ตามความต้องการของตน เพื่อให้สอดคล้องกับระบบนิเวศ มีการผสมข้าวระหว่างข้าวที่ปลูกกับวัชพืชที่เกี่ยวข้องเกิดข้าวพันธุ์พื้นเมืองขึ้นมากมาย

หลายพันธุ์ ซึ่งสามารถให้ผลผลิตสูง ปลูกได้ตลอดปี ก่อให้เกิดพันธุ์ข้าวปลูกที่เรียกว่า ข้าวลูกผสม ซึ่งมีประมาณ 120,000 พันธุ์ทั่วโลก

ข้าวปลูกในปัจจุบันแบ่งออกเป็น ข้าวแอฟริกาและข้าวเอเชีย โดยข้าวแอฟริกา (*Oryza Glaberrima*) จะแพร่กระจายอยู่เฉพาะบริเวณเขตร้อนของแอฟริกาตะวันตกเท่านั้น มีการสันนิษฐานว่าข้าวแอฟริกาอาจเกิดขึ้นครั้งแรกประมาณ 1,500 ปีก่อนคริสต์ศักราชหรือหลังจากนั้น

ส่วนข้าวเอเชีย ถือเป็นข้าวลูกผสมเกิดจาก *Oryza Sativa* กับข้าวป่า มีถิ่นกำเนิดบริเวณอินเดีย บังกลาเทศ และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ปลูกกันอย่างแพร่หลายตั้งแต่อินเดีย ตอนเหนือของบังกลาเทศ บริเวณดินแดนสามเหลี่ยมระหว่างพม่า ไทย ลาว เวียดนาม และจีนตอนใต้ แบ่งออกเป็น 3 สายพันธุ์ ประกอบด้วย

1) ข้าวสายพันธุ์แรก ปลูกบริเวณแม่น้ำเหลืองของจีนแพร่ไปยังเกาหลีและญี่ปุ่น เมื่อประมาณ 300 ปีก่อนคริสต์ศตวรรษ เป็นข้าวเมล็ดป้อม เรียกว่า สายพันธุ์ Sinica หรือ Japonica

2) ข้าวสายพันธุ์ที่สอง ปลูกในเขตร้อน เป็นข้าวเมล็ดยาว เรียกว่า Indica แพร่สู่ตอนใต้ของอินเดีย ศรีลังกา แหลมมลายู หมู่เกาะต่างๆ และกลุ่มแม่น้ำแยงซีของจีนประมาณคริสต์ศักราช 200

3) ข้าวสายพันธุ์ที่สาม คือ ข้าวชวา (Javanica) ปลูกในอินโดนีเซียประมาณ 1,084 ปีก่อนคริสต์ศักราช จากนั้นแพร่ไปยังฟิลิปปินส์ และญี่ปุ่น อเมริกากลาง เข้าสู่สหรัฐอเมริกาครั้งแรกประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 17 โดยนำเมล็ดพันธุ์ไปจากหมู่เกาะมาดากัสการ์

2.1.1.1 กำเนิดอารยธรรมข้าว - ชุมชนชาวนาแห่งแรกของโลก

ในยุคแรกราว 15,000 ปีมาแล้ว มนุษย์รู้จักเพียงเก็บข้าวป่ามาบริโภคตามฤดูกาล ไม่มีการเพาะปลูก ต่อมาประชากรมนุษย์เพิ่มมากขึ้น ข้าวป่าไม่อาจสนองความต้องการที่เพิ่มขึ้นได้อย่างเพียงพอ

การเพาะปลูกข้าว นับเป็นครั้งแรกในการปฏิวัติชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์ นักโบราณคดีเรียกยุคสมัยแห่งความเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญนี้ว่า การปฏิวัติหินใหม่ (Neolithic Revolution) ประมาณ 10,000 ปีที่ผ่านมา มนุษย์ได้เฝ้าสังเกต และเรียนรู้จากธรรมชาติจนสามารถสะสมองค์ความรู้เกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากสภาพนิเวศ เกิดการปลูกข้าวแบบไร้เดือนลอยหรือข้าวไร่ เพื่อเก็บเกี่ยวข้าวไร่บริโภค วิธีชีวิตเริ่มเปลี่ยนจากเดิมที่เคยเก็บของป่าล่าสัตว์มาเป็นการผลิตอาหาร นักล่าในยุคแรกๆ เริ่มเปลี่ยนมาเป็นชาวไร่ (ข้าว) เมื่อ 5,000 ปีก่อนคริสต์ศักราช ชุมชนเกิดการรวมกลุ่มตั้งถิ่นฐานที่ถาวร กล่าวได้ว่าชุมชนชาวนาเป็นหมู่บ้านแห่งแรกของโลก ซึ่งชุมชนยุคหินใหม่ที่เก่าแก่ตั้งอยู่ในตะวันออกเฉียงใต้ประเทศตุรกี ซีเรีย อิสราเอล อิรัก อียิปต์และอิหร่าน

โดยเฉพาะแหล่งอารยธรรมเมโสโปเตเมียของชาวสุเมเรียน ทางตะวันออกของแม่น้ำไทกริสเมื่อประมาณ 4,000 ปีก่อนคริสตกาล

แรกเริ่มเดิมทีมนุษย์ค้นพบวิธีปลูกข้าวแบบทำไร่เลื่อนลอย ดังปรากฏหลักฐานในวัฒนธรรมลุงซาน ประเทศจีน และวัฒนธรรมฮัวบีเนียน ประเทศเวียดนาม เมื่อประมาณ 10,000 ปีมาแล้ว ต่อมามนุษย์ค้นพบการทำนาหว่าน ดังปรากฏหลักฐานในวัฒนธรรมยางเซา บริเวณลุ่มแม่น้ำเหลืองจากวัฒนธรรมลุงซาน ประเทศจีน และวัฒนธรรมฮัวบีเนียน ประเทศเวียดนาม เมื่อ 5,000-10,000 ปีมาแล้ว ภูมิปัญญาด้านการปลูกข้าวพัฒนาสู่การปักดำ พบหลักฐานในวัฒนธรรมบ้านเชียง ประเทศไทย เมื่อไม่ต่ำกว่า 5,000 ปีมาแล้ว

2.1.1.2 วัฒนธรรมข้าวในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หรือที่เรียกว่า อูษาคเนย์ วัฒนธรรมข้าว เริ่มต้นในยุคหินใหม่ราว 2,500-500 ปีก่อนคริสตกาล เป็นการปลูกข้าวโดยใช้เมล็ดหว่าน

ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 1-5 อาณาจักรฟูนันที่มีอาณาเขตตั้งแต่บริเวณแม่น้ำโขง ตอนกลาง-เวียดนามใต้-ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา-แหลมมลายู มีอาชีพหลัก คือ เกษตรกรรม เพาะปลูกข้าว ฝ้าย และอ้อย เช่นเดียวกับอาณาจักรศรีเกษตรของพวกพยู ซึ่งเป็นชนเผ่าพม่า มีศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่เมืองแปร ร่องรอยการปลูกข้าวและบริโภคข้าวยังพบในวัฒนธรรมฮัวบีเนียน ประเทศเวียดนาม

สำหรับในประเทศไทยเมล็ดข้าวที่เก่าแก่ที่สุดที่พบมีลักษณะคล้ายข้าวปลูกของชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ อยุ่ราว 3,500-3,000 ปีก่อนคริสต์ศักราช ได้แก่ รอยแกลบ ข้าวซึ่งเป็นส่วนผสมของดินที่ใช้ปั้นภาชนะดินเผาที่โนนนกทา ตำบลบ้านโคก อำเภอกุเวียง จังหวัดขอนแก่น เป็นหลักฐานที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าเก่าแก่ที่สุด คือ ประมาณ 3,500 ปีก่อนคริสต์ศักราช

หลักฐานอื่นๆ ที่แสดงให้เห็นว่าสยามประเทศเป็นแหล่งปลูกข้าวมาแต่โบราณ อาทิ เมล็ดข้าวที่ขุดพบที่ถ้ำปุงสูง จังหวัดแม่ฮ่องสอน แสดงว่ามีการปลูกข้าวในบริเวณนี้เมื่อ 3,500-3,000 ปีก่อนคริสต์ศักราช หรือราว 5,400 ปีมาแล้ว แกลบข้าวที่พบที่ถ้ำปุงสูง มีทั้งลักษณะของข้าวเหนียว เมล็ดใหญ่ที่เจริญงอกงามอยู่ในที่สูง เป็นข้าวไร่ และข้าวเจ้า แต่ไม่พบลักษณะของข้าวเหนียวเมล็ดป้อม หรือข้าวพวก Japonica เลย

แหล่งโบราณคดีที่บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานีพบรอยแกลบข้าวผสมอยู่กับดินที่นำมาปั้นภาชนะดินเผา กำหนดอายุได้ใกล้เคียงกับแกลบข้าวที่ปุงสูง คือ ประมาณ 3,500-2,000 ปีก่อนคริสต์ศักราช ลักษณะเป็นข้าวปลูกเอเชีย (Oryza Sativa) พวกเมล็ดป้อมพันธุ์ Japonica

หลักฐานการค้นพบเมล็ดข้าว ถ้ำถ่านในดินและรอยเกลบข้าวบนเครื่องปั้นดินเผาที่ โคนพนมดี อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี แสดงให้เห็นถึงชุมชนปลูกข้าวสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ชายฝั่งทะเล นอกจากนี้ยังพบหลักฐานคล้ายดอกข้าวป่าเมืองไทยที่ถ้ำเขาทะลุ จังหวัดกาญจนบุรี อายุประมาณ 2,800 ปี (อาจจะก่อนหน้าหรือหลังจากนั้นประมาณ 300 ปี) ซึ่งเป็นช่วงรอยต่อยุคหิน ใหม่ตอนปลายกับยุคโลหะตอนต้น

ส่วนหลักฐานภาพเขียนบนผนังถ้ำหรือผนังหินอายุไม่น้อยกว่า 2,000 ปีที่ผาหมอน น้อย บ้านตากุ่ม ตำบลห้วยไผ่ อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี บันทึกการปลูกธัญพืชอย่างหนึ่ง มีลักษณะเหมือนข้าว ภาพควย แปลงพืชคล้ายข้าว อาจตีความได้ว่ามนุษย์สมัยนั้นรู้จักข้าวหรือการ เพาะปลูกข้าวแล้ว ศาสตราจารย์ชิน อยู่ดี สรุปไว้เมื่อปี พ.ศ. 2535 ว่า ประเทศไทยทำนาปลูกข้าว มาแล้วประมาณ 5,471 ปี (นับถึงปี พ.ศ. 2514) ก่อนการปลูกข้าวในประเทศจีน หรืออินเดียราว 1,000 ปีผลของการขุดค้นที่โนนนกทาสนับสนุนสมมติฐานที่ว่า ข้าวเริ่มปลูกในทวีปเอเชียอาคเนย์ ในสมัยหินใหม่ จากนั้นแพร่ขึ้นไปประเทศอินเดีย ประเทศจีน ประเทศญี่ปุ่น และประเทศเกาหลี โดยศาสตราจารย์ชิน อยู่ดี ได้แบ่งยุคสมัยของการปลูกข้าวในประเทศไทยออกเป็น

- 1) สมัยทวารวดี พุทธศตวรรษที่ 11-16 มีการปลูกข้าวเหนียวเมล็ดป้อมและ เมล็ดใหญ่
 - 2) สมัยศรีวิชัย พุทธศตวรรษที่ 13-18 ทางภาคใต้ มีการปลูกข้าวเหนียวเมล็ด ป้อมและข้าวเจ้า
 - 3) สมัยลพบุรี พุทธศตวรรษที่ 16-19 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ปลูกข้าว เหนียวเมล็ดป้อมและเมล็ดใหญ่กับข้าวเจ้า ส่วนภาคกลางนิยมปลูกข้าวเหนียวเมล็ดป้อมมากและปลูก ข้าวเจ้ามากขึ้น
 - 4) สมัยเชียงแสน พุทธศตวรรษที่ 17 ปลูกข้าวเจ้าและข้าวเหนียวทั้งเมล็ด ป้อมและเมล็ดยาวแต่ข้าวเจ้ามีน้อยกว่า
 - 5) สมัยสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ 19-20 ปลูกข้าวเหนียวเมล็ดป้อมมาก มีข้าว เหนียวเมล็ดยาวบ้าง เริ่มปลูกข้าวเจ้ามากขึ้น
 - 6) สมัยอยุธยา พ.ศ. 1893-2310 ปลูกข้าวเหนียวเมล็ดป้อมและเมล็ดใหญ่ ปลูก เฉพาะทางภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ข้าวเจ้าเมล็ดเรียวยาวปลูกกันมากบริเวณที่ราบภาคกลาง
- นักวิชาการชาวญี่ปุ่น 3 ท่าน ประกอบด้วย Watabe, Akihama and Kinoshita (1970) ได้ศึกษาวิจัยเกลบจากแผ่นอิฐโบราณจากโบราณสถานรวมจำนวนทั้งสิ้น 108 แห่ง จากทุกภาคใน ประเทศไทย ระหว่างปี พ.ศ. 2510-2512 สันนิษฐานว่ามีการปลูกข้าวในประเทศไทย มานานแล้ว นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 6 มีการปลูกข้าวเหนียวนาสวนเมล็ดป้อม และข้าวเหนียวไร่เมล็ดใหญ่กัน

มาก ต่อมาปลูกข้าวไร่น้อยลง ขณะเดียวกันปลูกข้าวเจ้านาสวนเมล็ดเรียวเพิ่มขึ้น จนแทนที่ข้าวเหนียนาสวนเมล็ดป้อม และข้าวไร่น้อยใหญ่

ก่อนพุทธศตวรรษที่ 11 ส่วนมาเป็นข้าวเมล็ดป้อม รองมาเป็นข้าวเมล็ดใหญ่ ข้าวเมล็ดเรียว ซึ่งแพร่กระจายบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-15 ยังคงปลูกข้าวเมล็ดป้อมกันมาก หากปลูกชนิดเมล็ดเรียวเพิ่มขึ้นทั่วประเทศในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 15-18 ปลูกข้าวเมล็ดป้อมบริเวณภาคเหนือและภาคกลาง ข้าวเมล็ดเรียวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วโดยเฉพาะภาคกลาง ข้าวเมล็ดใหญ่ลดลงเรื่อยๆ ข้าวเมล็ดป้อมน่าจะเป็นข้าวเหนียวที่งอกงามในที่ลุ่ม ข้าวเมล็ดใหญ่น่าจะเป็นข้าวเหนียวที่งอกงามในที่สูง ข้าวเมล็ดเรยวน่าจะเป็นข้าวเจ้า

Watabe et al. (1970) เสนอว่า ข้าวเมล็ดใหญ่ เป็นข้าวที่ถูกนำมาปลูกก่อนข้าวเมล็ดป้อม และข้าวเมล็ดเรียว นอกจากนั้นยังตั้งข้อสันนิษฐานถึงแหล่งกำเนิดและการแพร่กระจายข้าวสู่ประเทศไทยของข้าวเจ้า ทั้งข้าวเหนียวเมล็ดป้อมและข้าวเมล็ดเรียว

ข้าวเหนียวเมล็ดป้อมชนิด Japonica มีแหล่งกำเนิดจากทางเหนือผ่านมาทางแม่น้ำโขง แล้วแพร่กระจายสู่ภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ก่อนพุทธศตวรรษที่ 20 แม้หลังพุทธศตวรรษที่ 20 จะลดจำนวนลงก็ตาม หากมีการปลูกกันต่อมาถึงพุทธศตวรรษที่ 24

ข้าวเมล็ดเรียวหรือข้าวเจ้าหรือชนิด Indica แพร่ผ่านประเทศอินเดีย ผ่านชายทะเลในเขตอ่าวเบงกอลมายังเขตลุ่มแม่น้ำอิรวดี แพร่กระจายสู่ประเทศไทยทางตะวันตก ลงสู่บริเวณที่ราบลุ่มตอนใต้ของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ผ่านไปจนถึงเขตประเทศเขมร ลงไปทางภาคใต้ และเพิ่มจำนวนอย่างรวดเร็วนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20 จนแพร่กระจายไปทั่วแทนข้าวเหนียวที่เคยปลูกอยู่เดิม

2.1.2 วงจรชีวิตข้าว

ในโลกทัศน์ของชาวนาไทย วงจรชีวิตของข้าวดำเนินไปเช่นเดียวกันพัฒนาการชีวิตมนุษย์ ช่วงข้าวเติบโตเป็นต้นกล้าและเพิ่งปักดำใหม่ๆ ในเดือนมิถุนายน - กรกฎาคม เปรียบเหมือนวัยเด็ก ที่เพิ่งเจริญเติบโต เดือนสิงหาคม ต้นข้าวเริ่มแตกกล้าต้นให้เห็นชัดเจน โดยเฉพาะบริเวณยอดที่จะออกเป็นรวงข้าว เรียกว่า คอรวง พร้อมออกเป็นรวงข้าวแล้ว ช่วงนี้ชาวบ้านจะเรียกว่า ข้าวเป็นสาว หรือ ข้าวถือแหวน จากนั้นไม่นานลำต้นข้าวจะเริ่มกลม เรียวมากขึ้น บริเวณยอดเริ่มนูน อวบอ้วนมากขึ้น ชาวบ้านเรียกข้าวช่วงนี้ว่า ข้าวมานหรือข้าวตั้งท้อง จากนั้นไม่ถึง 2 สัปดาห์ จากแรม 15 ค่ำ ไปถึงวันขึ้น 15 ค่ำ ดอกข้าวเริ่มแทงช่อดอกออกจากยอดของลำต้นที่นูนกลม ช่วงนี้ชาวบ้านอีสานเรียกว่า หยั่งเขี้ยวหรือ ยิงฟัน การถอดยอดดอกเป็นสัญญาณบอกว่าเกสรของดอกข้าวได้รับการผสมพันธุ์ให้ติดเป็นเมล็ดในอีกไม่ช้า ช่วงนี้ชาวบ้านผู้เป็นเจ้าของก็จะเฝ้ามองต้นข้าวในนาด้วยความห่วงใย

ระหว่างเดือนสิงหาคม-กันยายน ต้นข้าวเขียวตระการเต็มทุ่ง เมื่อข้าวเริ่มออกดอก ลมช่วงปลายฤดูฝนช่วยพัดหอบเอาเกสรจากรวงดอกของข้าวปลิวไปจับกออื่นๆ ที่อยู่ใกล้ๆ แผลงต่างๆ ก็ช่วยผสมเกสร ตามความเชื่อของชาวอีสาน ข้าวหรือแม่โพสพจะตั้งท้องหรือออกรวงได้ก็ต่อเมื่อข้าวได้รับน้ำจาก พญาแถน ซึ่งเป็นเทพเจ้าแห่งความอุดมสมบูรณ์หล่อเลี้ยงอย่างอุดมสมบูรณ์เพียงพอ

ช่วงเดือนกันยายน-ตุลาคม ข้าวออกรวง เป็นช่วงสำคัญที่สุดในชีวิตของต้นข้าว ชาวนาต้องคอยหมั่นดูแลน้ำในนาให้ขังต้นข้าวในระดับที่พอเหมาะ หล่อเลี้ยงให้สม่ำเสมอขาดไม่ได้ ต้นข้าวที่กำลังสร้างเมล็ด มีน้ำใสชุ่ม จากเมล็ดลึบเล็กค่อยขยายโตขึ้น น้ำในเมล็ดข้าวมีรสหวานมัน ชาวนาเชื่อว่าแม่โพสพกำลังสร้างน้ามน จึงเรียกข้าวช่วงนี้ว่า ข้าวน้ามน ตามนิทานชาดกในพุทธศาสนา ท้าวจุลกาลหรือโกญฑัญญะเถระ เมื่อครั้งเป็นชาวนาได้นำข้าวที่กำลังเป็นน้ามนรสหวานไปกวนเป็นข้าวมธุปายาสเพื่อถวายพระพุทธเจ้า ชาวนาจะนำข้าวมาตำเป็นข้าวฮาง และข้าวเม่า เพื่อทำบุญเช่นกัน จากนั้นต้นข้าวจะค่อยๆ เหลืองแก่ จนเก็บเกี่ยวได้ในปลายเดือนพฤศจิกายนเป็นต้นไป

2.2 แนวคิดเกี่ยวกับวิถีชีวิต

2.2.1 ความหมายของวิถีชีวิต

สารานุกรมเว็บสเตอร์ (Webster's New World Dictionary, 1994: 781) ให้ความหมายวิถีชีวิตว่า เป็นการดำเนินชีวิตโดยภาพรวมของบุคคลซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงลักษณะและค่านิยมของบุคคลนั้น

วิถีชีวิต ซึ่งถูกนิยามโดยองค์การอนามัยโลก หมายถึง แบบแผนของการแสดงพฤติกรรมของบุคคล ซึ่งเป็นไปตามสภาพสังคมเศรษฐกิจ และความสามารถในการเลือกแสดงพฤติกรรมนั้น

Walker, Sechrist and Pender (1987) ได้ให้ความหมายของวิถีชีวิตว่า เป็นแนวทางการดำเนินชีวิต หรือแบบแผนของกิจกรรมต่างๆ ของประชาชนในแต่ละวัน

Kulbok, Earls and Montgomery, 1988 อ้างถึงใน จูรีพร คงเฉลิม, 2551: 10) นิยามวิถีชีวิตว่า หมายถึง การที่บุคคลแสดงออกถึงพฤติกรรม และการดำเนินชีวิต ซึ่งบุคคลนั้นได้เลือกแล้ว โดยที่อาจมีผลกระทบต่อสุขภาพร่างกายของคนนั้นในด้านดีหรือไม่ดีก็ได้

จากความหมายต่างๆ ดังกล่าว ทำให้สรุปได้ว่า วิถีชีวิตหมายถึง รูปแบบการดำเนินชีวิตประจำวันของบุคคล ซึ่งมีผลต่อคุณภาพชีวิตของบุคคลนั้นๆ

สังคมหนึ่งหรือชุมชนหนึ่งๆ จะต้องมียุทธการดำเนินชีวิตเป็นลักษณะเฉพาะของสังคมนั้น วิถีชีวิตจึงเป็นเหมือนเอกลักษณ์ของสังคมดังนั้นวิถีชีวิตชุมชนจึงเป็นวิถีชีวิตของมนุษย์ในสังคมนั้น

ก็คือวัฒนธรรมในสังคมนั่นเอง ทั้งนี้ เพราะวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่กำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนตาย ฉะนั้นวัฒนธรรมจึงเป็นวิถีชีวิตของสังคมมนุษย์ในฐานะหน่วยชีวิตที่ดำรงอยู่ท่ามกลางสิ่งแวดล้อมจะมีกระบวนการปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องเพื่อรักษาคุณภาพกับสิ่งแวดล้อมทั้งการปรับตัวในเชิงพฤติกรรมและการปรับตัวในระดับจิตสำนึก ซึ่งการปรับตัวอย่างต่อเนื่องนี้ก่อให้เกิดแบบแผนความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอย่างหนึ่งขึ้นมาเรียกว่า “วิถีชีวิต” (อมรา พงศาพิชญ์, 2534) มีการประมวลแนวคิดเกี่ยวกับความหมายของวิถีชีวิตในแง่ต่างๆ ไว้ดังนี้

รุ่งรัตน์ ทองสกุล และคณะ (2549) ได้กล่าวว่า วิถีชีวิตหมายถึงเป็นแบบแผนหรือแนวทางพฤติกรรมที่คนกลุ่มหนึ่งใช้ร่วมกันหรือยึดถือปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาเป็นแบบแผนในการดำรงชีพของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง ครอบครัวใดครอบครัวหนึ่ง หรือกลุ่มคนใดคนหนึ่ง ซึ่งแสดงถึงการประกอบกิจกรรมเพื่อการอยู่รอด การพักผ่อนและความสุขที่ตัวเองต้องการและเห็นคุณค่า แบบแผนดังกล่าวมีปัจจัยทางสภาพแวดล้อมเศรษฐกิจและสังคมเป็นตัวกำหนดการจัดระเบียบทางสังคมและพฤติกรรมแต่ละคนในสังคมนั้น คนกลุ่มหนึ่งๆ ย่อมมีวิถีชีวิตเป็นของตนเองเพื่อปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อม ซึ่งการปรับตัวนี้มีหลายระดับ ทั้งด้านสรีรวิทยา การปรับตัวในเชิงพฤติกรรม และการปรับจิตสำนึก อีกทั้งด้านการปรับตัวก็มีทั้งการจัดการกับตัวเองและการเข้าไปจัดการกับปัจจัยรอบตัว เพื่อเพิ่มพูนสมรรถนะให้สามารถเผชิญกับแรงกดดันนานาจากสิ่งแวดล้อมได้อย่างราบรื่น วิถีชีวิตจึงเป็นทั้งวิถีในการดำเนินชีวิต หลักเกณฑ์ในการดำเนินชีวิต และเครื่องมือเครื่องใช้วัตถุต่างๆ ทั้งที่เป็นธรรมชาติและคิดประดิษฐ์ขึ้น เพื่อนำมาใช้ในการดำเนินชีวิตท่ามกลางสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบตน ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงและมีการติดต่อสื่อสารกันระหว่างกลุ่มสังคมต่างๆ อยู่ตลอดเวลาวิถีชีวิตในแง่ของวัตถุประสงค์ในการดำเนินชีวิตเพื่อ

- 1) ปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมมีการแก้ปัญหาที่ประสบในชีวิตประจำวัน
- 2) ตอบสนองความต้องการของสังคม
- 3) ก่อให้เกิดความสัมพันธ์อันดีระหว่างคนในสังคม

วิถีชีวิตในแง่องค์ประกอบประกอบด้วยองค์ประกอบที่สำคัญ 2 ส่วน คือ

- 1) ส่วนที่เป็นวัตถุ หมายถึง เครื่องมือเครื่องใช้ที่ใช้ในการดำเนินชีวิต ทั้งเป็นการที่ได้จากธรรมชาติ การสืบทอดมาแต่ยุคก่อนๆ และประดิษฐ์คิดค้นขึ้นใหม่ ซึ่งจะเกิดขึ้นมาได้มนุษย์ต้องอาศัยความรู้ความสามารถและฝีมือความชำนาญในการประดิษฐ์คิดค้นขึ้นมา
- 2) ส่วนที่ไม่ใช่วัตถุแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ 1) ส่วนที่เป็นระบบความคิดความเชื่อทัศนคติหรือนิยมทางสังคม ซึ่งอยู่เบื้องหลังพฤติกรรมของมนุษย์หรือเป็นระบบคุณค่าคุณธรรมที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในสังคม ตลอดจนส่วนที่เป็นผลรวมของความรู้ลักษณะนิสัย แนวคิดและ

สติปัญญา 2) ส่วนที่เป็นเทคนิควิธีการ วิธีในการดำเนินชีวิตซึ่งหมายรวมเป็นวิถีกินวิธอยู่ วิธแต่งกาย วิธพักผ่อน วิธแสดงอารมณ์ วิธสื่อความ วิธจรรยาและขนส่ง วิธอยู่รวมกันเป็นหมู่คณะ ตลอดจนวิธแสวงหาความสุขทางใจ รวมความว่าเป็นวิธปฏิบัติของมนุษย์ต่อร่างกายและจิตใจของตนเองต่อมนุษย์ด้วยกัน และต่อธรรมชาติแวดล้อม ลักษณะของวิธีการดำเนินชีวิต วิถีชีวิตของคนเกิดจากการเรียนรู้มีการถ่ายทอดสืบต่อกันได้และเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงเสมอไม่หยุดนิ่งซึ่งการเปลี่ยนแปลงอาจเกิดจากกระบวนการภายในสังคมหรือเพื่อตอบสนองต่อสิ่งเปลี่ยนแปลงที่มาจากภายนอก

เกษยา โอสธานุเคราะห์ (2544) กล่าวสรุปว่า เป็นการศึกษาวิถีชีวิต(Way of Life) ของคนในสังคม ซึ่งแสดงออกถึงการประกอบกิจกรรมเพื่อการอยู่รอด การพักผ่อนและหลักเกณฑ์ในการดำรงชีวิต แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นไม่ว่าวิถีชีวิตจะเป็นเช่นไร นอกเหนือจากการที่บุคคลได้รับรู้และคล้อยตามแบบแนวทางปฏิบัติในแนวทางหนึ่งที่เขาเลือกแล้วยังต้องขึ้นอยู่กับบุคลิกภาพของบุคคลนั้นๆ ด้วย

สรุปได้ว่า วิถีชีวิต หมายถึง แบบแผนหรือแนวทางพฤติกรรมที่คนกลุ่มหนึ่งใช้ร่วมกันหรือยึดถือปฏิบัติสืบทอดต่อๆ กันมา เป็นแบบแผนในการดำรงชีพของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง ครอบครัวใดครอบครัวหนึ่ง หรือกลุ่มคนใดคนหนึ่ง ซึ่งแสดงถึงการประกอบกิจกรรมเพื่อการอยู่รอด การพักผ่อนและความสุขที่ตัวเองต้องการ และเห็นคุณค่าแบบแผนดังกล่าวมีปัจจัยทางสภาพแวดล้อมเศรษฐกิจและสังคม

2.3 แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญา

2.3.1 ความหมายของภูมิปัญญา

คำว่า “ภูมิปัญญา” (Wisdom) หรือ “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” (Popular Wisdom) หรือ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น”(Local Wisdom) ได้มีหน่วยงานทางการศึกษา นักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญได้ใช้คำทั้ง 2 คือ “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” และ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” ควบคู่กันไปแต่บางครั้งใช้คำใดคำหนึ่งเท่านั้นซึ่งผู้วิจัยได้รวบรวมไว้ดังนี้

ภูมิปัญญา (Folk Wisdom) เป็นความคิดทางสังคมที่สำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งสังคมขนาดใหญ่พอควรและดำรงอยู่ได้ยาวนานย่อมต้องมีด้วยกันทุกสังคม สังคมไทยเป็นสังคมเก่าแก่สังคมหนึ่งจึงปรากฏภูมิปัญญาเช่นนี้อยู่จำนวนมาก ภูมิปัญญาเหล่านี้นอกจากแสดงความเป็นไทย เป็นเอกลักษณ์ไทยที่สำคัญอย่างหนึ่งแล้วยังเป็นเครื่องชี้วัดความเจริญ และพัฒนาการของคนในชาตินั้น ทั้งนี้ เพราะภูมิปัญญาเป็นสิ่งละเอียดอ่อนชาติที่เจริญมีสังคมที่สงบสุขร่มเย็นไม่ระส่ำระสาย และมีความเป็นอิสระจึงจะสามารถสร้างสรรค์ และสั่งสมภูมิปัญญาเฉพาะตนขึ้นมาได้

การกล่าวถึงเรื่องภูมิปัญญา (Folk Wisdom) มักจะหมายถึงสิ่งที่เป็นนามธรรมส่วนยอด ส่วนปลายสุดของสถาบันสังคม (Social Institution) ซึ่งเป็นส่วนประกอบของวัฒนธรรมแต่ละสังคม และสถาบันสังคมนั้นจะต้องดำรงอยู่คู่กับกลุ่มคนซึ่งเรียกว่าองค์การทางสังคม (Social Organization) องค์การทางสังคมนี้นี้ดำรงตนเป็นเอกเทศไม่ได้จำเป็นต้องมีสถาบันสังคมเป็นองค์ประกอบที่เหนียวแน่น สถาบันสังคม และองค์การทางสังคมนี้นี้เมื่อผนึกเข้าด้วยกันเป็นหน่วยรวมอันเดียวกันแล้วมีชื่อเรียกว่า โครงสร้างทางสังคม (Social Structure) ซึ่งสามารถแยกเป็นส่วนต่างๆ ตามหน้าที่เฉพาะได้ แต่ละส่วนมีหน้าที่เฉพาะเรียกว่า หน่วยทางสังคม (Social Unit) ดังนั้นแต่ละหน่วยสังคมประกอบด้วยคน (หลายคน) และระเบียบแบบแผนสำหรับเป็นแนวทางปฏิบัติของคนเหล่านั้น หากจะทำให้ชัดขึ้น แต่ละหน่วยสังคมประกอบด้วย องค์ประกอบ 4 ประการ คือ 1) ตำแหน่งทางสังคม 2) หน้าที่ 3) แบบแผนพฤติกรรม ซึ่งประกอบด้วย ความเชื่อ ความรู้ ค่านิยม อุดมการณ์ และบรรทัดฐานทางสังคม 4) องค์วัตถุ จากโครงสร้างของหน่วยสังคมนี้นี้สังกัดกับเรื่องภูมิปัญญาเป็นเนื้อหาสาระส่วนหนึ่ง หรือหลายๆ อย่างผสมผสาน นอกจากนั้นยังอาจกล่าวเพิ่มเติมต่อไปได้อีกว่า ภูมิปัญญาเป็นองค์ความรู้ที่มีการเชื่อมโยงกันไปหมดไม่ว่าจะเป็นเรื่อง อาชีพ เศรษฐกิจ ความเป็นอยู่ การใช้ยา การศึกษา และวัฒนธรรม (เรื่องเดช ปิ่นเขียนชัย, 2542: 1-5)

นักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2545) หลายท่านได้จำแนกลักษณะของภูมิปัญญาไว้ในรายงานการวิจัยเรื่อง แนวทางการส่งเสริมภูมิปัญญาไทยในการจัดการศึกษา ดังนี้

1) ภูมิปัญญา (Wisdom)

(1) ความรู้ ความสามารถ ความเชื่อ ความสามารถทางพฤติกรรม และความสามารถในการแก้ไขปัญหาของมนุษย์

(2) ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจนที่กลุ่มชนได้จากประสบการณ์ที่สั่งสมไว้ใน การปรับตัว และดำรงชีพในระบบนิเวศน์ หรือสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมที่ได้มีการพัฒนาการสืบสานกันมา เป็นผลของการใช้สติปัญญาปรับตัวสถานะต่างๆ ในพื้นที่ที่กลุ่มชนนั้นต้องตั้งหลักแหล่งถิ่นฐานอยู่ และได้แลกเปลี่ยนสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่น จากพื้นที่สิ่งแวดล้อมอื่นที่ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กันแล้วรับเอาหรือปรับเปลี่ยนนำมาสร้างประโยชน์หรือแก้ปัญหาได้ในสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมทางวัฒนธรรมของกลุ่มชนนั้น

(3) ภูมิปัญญาเป็นเรื่องที่สั่งสมกันมาตั้งแต่อดีต และเป็นเรื่องของการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติแวดล้อม คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี วิถีชีวิต การทำมาหากิน และพิธีกรรมต่างๆ เพื่อให้เกิดความสมดุล

ระหว่างความสัมพันธ์เหล่านี้ เป้าหมายก็คือเพื่อให้เกิดความสุขทั้งในส่วนที่เป็นชุมชน หมู่บ้าน และในส่วนที่เป็นปัจเจกของ ชาวบ้านเอง ถ้าหากเกิดปัญหาทางด้านความไม่สมดุลกันขึ้นก็จะก่อให้เกิดความไม่สงบสุข เกิดปัญหาในหมู่บ้านหรือชุมชน

(4) ประสบการณ์ในการประกอบอาชีพ ในการศึกษาเล่าเรียน การที่ชาวบ้านรู้จักวิธีการทำนา ไถนา การเอาควายมาใช้ในการไถนา การรู้จักนวดข้าวโดยการใส่ควาย รู้จักสาน กระบุง ตะกร้า เอาไม้ไผ่มาทำเครื่องใช้ไม้สอยในชีวิตประจำวัน รวมทั้งรู้จักเอาดินขี้เกลือมาแช่น้ำ ต้มให้เดือดแห้งเป็นเกลือสินเธาว์ ก็เรียกว่าภูมิปัญญาทั้งสิ้น

(5) ภูมิปัญญาเป็นเรื่องที่สั่งสมมาแต่อดีต เป็นเรื่องของการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติแวดล้อม คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยผ่านกระบวนการทางจิต ประเพณี วิถีชีวิต การทำมาหากิน และพิธีกรรมต่างๆ ทุกอย่างเพื่อให้เกิดความสมดุลระหว่างความสัมพันธ์เหล่านั้น

2) ภูมิปัญญาพื้นบ้าน

เป็นองค์ความรู้ความสามารถและประสบการณ์ที่สั่งสมและสืบทอดกันมา อันเป็นความสามารถและศักยภาพในเชิงแก้ปัญหา การปรับตัวเรียนรู้และสืบทอดไปสู่คนรุ่นใหม่ เพื่อการดำรงอยู่รอดของเผ่าพันธุ์ จึงเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ เผ่าพันธุ์หรือเป็นวิถีของชาวบ้าน

3) ภูมิปัญญาชาวบ้าน (Popular Wisdom)

(1) ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง แก่นหลักของการมองชีวิต การใช้ชีวิตอย่างมีความสุข ซึ่งมีความหมายทั้งในแง่ของปัจเจกบุคคล และในแง่ของสังคมหมู่บ้าน

(2) ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง พื้นเพรากฐานของความรู้ชาวบ้าน

(3) ภูมิปัญญาชาวบ้าน เกิดจากการสะสมการเรียนรู้มาเป็นระยะเวลานาน มีลักษณะเชื่อมโยงกันไปหมดในทุกสาขาวิชา ไม่แยกเป็นวิชาๆ แบบที่เราเรียน ฉะนั้นวิชาเกี่ยวกับเศรษฐกิจ อาชีพ ความเป็นอยู่เกี่ยวกับการใช้เกี่ยวกับการศึกษาวัฒนธรรมมันจะผสมผสานกลมกลืนเชื่อมโยงกันไปหมด

(4) ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง วิธีการปฏิบัติซึ่งชาวบ้านได้มาจากประสบการณ์แต่ละสภาพแวดล้อม ซึ่งจะมีเงื่อนไขปัจจัยเฉพาะแตกต่างกันไป

(5) ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง ความรอบรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้และมีประสบการณ์สืบทอดกันมาทั้งทางตรง คือ ประสบการด้วยตนเอง หรือทางอ้อมซึ่งเรียนรู้จากผู้ใหญ่ หรือความรู้ที่สะสมสืบทอดกันมา

(6) ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดได้เองที่นำมาในการแก้ไขปัญหา เป็นสติปัญญา เป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของชาวบ้าน ทั้งกว้าง ทั้งลึกที่ชาวบ้านคิดเองทำเองโดยอาศัยสภาพที่มีอยู่แก้ปัญหาการดำเนินชีวิตได้ในท้องถิ่นอย่างสมสมัย

(7) ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง ความรู้ ประสบการณ์ของประชาชนในท้องถิ่น ซึ่งได้รับการศึกษา อบรม สั่งสม และถ่ายทอดจากบรรพบุรุษ หรือเป็นความรู้ ประสบการณ์ที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ตรงของตนเอง ซึ่งได้เรียนรู้จากการทำงาน จากธรรมชาติแวดล้อม สิ่งเหล่านั้นเป็นสิ่งที่มีความค่าเสริมสร้างความสามารถ ทำให้คนมีชีวิตร่วมกันอย่างสันติสุขเป็นความรู้ที่สร้างสรรค์และมีส่วนเสริมสร้างการผลิต

(8) ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง ความสามารถในการแก้ไขปัญหาของชาวบ้าน ไม่ว่าจะเป็นปัญหาของชุมชน ปัญหาในการดำรงชีวิตและปัญหาในการประกอบอาชีพ โดยที่ปราชญ์ชาวบ้านเหล่านี้ได้มีกระบวนการวิเคราะห์และสั่งสมประสบการณ์มาเป็นเวลานาน เป็นที่ยอมรับนับถือของคนทั่วไป

(9) ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง มวลความรู้และมวลประสบการณ์ของชาวบ้าน ที่ใช้ในการดำเนินชีวิตให้เป็นสุขโดยได้รับการถ่ายทอด สั่งสมกันมาโดยผ่านกระบวนการพัฒนาให้สอดคล้องกับกาลสมัย

4) ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom)

(1) ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นองค์ความรู้ความสามารถของชาวบ้านที่สั่งสม สืบทอดกันมาอันเป็นศักยภาพหรือความสามารถที่จะใช้แก้ปัญหา ปรับตัว เรียนรู้ และมีการสืบทอดไปสู่คนรุ่นใหม่ หรือคือแก่นของชุมชนที่จรรโลงชุมชนให้อยู่รอดถึงปัจจุบัน

(2) ภูมิปัญญาท้องถิ่น คือความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ในชีวิตของคนเราผ่านกระบวนการศึกษา สังเกต คิดวิเคราะห์จนเกิดปัญหา และตกผลึกมาเป็นองค์ความรู้ที่ประกอบกันขึ้นมาจากความรู้เฉพาะหลายๆ เรื่อง ความรู้ดังกล่าวไม่ได้แยกย่อยออกมาให้เห็นเป็นศาสตร์เฉพาะสาขาวิชาต่างๆ อาจกล่าวได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นจัดเป็นพื้นฐานขององค์ความรู้สมัยใหม่ที่จะช่วยในการเรียนรู้การแก้ปัญหา การจัดการและการปรับตัวในการดำเนินชีวิตของคนเรา ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นความรู้ที่มีอยู่ทั่วไปในสังคม ชุมชน และในตัวของผู้นั้นเอง หากมีการสืบค้นเพื่อศึกษาและนำมาใช้ก็จะเป็นที่รู้จักกัน เกิดการยอมรับ ถ่ายทอดและพัฒนาไปสู่คนรุ่นใหม่ตามยุคตามสมัยได้

(3) ภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ กระบวนการปรับเปลี่ยนแบบแผนการดำเนินชีวิตของบุคคลซึ่งอยู่ในท้องถิ่น ให้สามารถดำเนินชีวิตได้อย่างมีความสุข หรือสามารถแก้ปัญหการดำเนินชีวิตของคนให้สอดคล้องกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปแต่ละยุคสมัย

(4) ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง กระบวนการทัศน์ของบุคคลที่มีต่อตนเอง ต่อโลกและสิ่งแวดล้อม ซึ่งกระบวนการทัศน์ดังกล่าวจะมีรากฐานจากคำสอนทางศาสนา คติ จารีต ประเพณีที่ได้รับการถ่ายทอด สั่งสอน และปฏิบัติสืบเนื่องกันมาปรับเปลี่ยนเข้ากับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงแต่ละสมัย ทั้งนี้โดยมีเป้าหมายเพื่อความสงบสุขของคนในส่วนที่เป็นชุมชนและปัจเจกบุคคล ซึ่งกระบวนการทัศน์ที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น จำแนกออกได้ 3 ลักษณะ คือ

ลักษณะที่ 1 ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติแวดล้อม

ลักษณะที่ 2 ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบสังคมหรือการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์

ลักษณะที่ 3 ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบการผลิตหรือการประกอบอาชีพที่มีลักษณะมุ่งเน้นระบบการผลิตเพื่อพึ่งพาตนเอง

5) ภูมิปัญญาไทย

(1) ภูมิปัญญาไทยนั้น ด้านหนึ่งนอกจากจะเป็นเรื่องของพื้นภูมิธรรมแล้ว ยังหมายถึงศักยภาพในการประสานความรู้ใหม่มาใช้ประโยชน์ด้วย ซึ่งเอื้อให้เกิดทางเลือกใหม่ที่มีลักษณะสากลและลักษณะเฉพาะของเราเอง

(2) ภูมิปัญญาไทย หมายถึง องค์ความรู้ในด้านต่างๆ ของการดำรงชีวิตของคนไทยที่เกิดจากการสะสมประสบการณ์ทั้งทางตรงและทางอ้อม ประกอบกับแนวความคิด วิเคราะห์ ในการแก้ไขปัญหาต่างๆ ของตนเองจนเกิดหลอมรวมเป็นแนวความคิดในการแก้ไขปัญหาที่เป็นลักษณะของตนเอง ที่สามารถพัฒนาความรู้ดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับกาลสมัยในการแก้ไขปัญหาของการดำรงชีวิต

(3) ภูมิปัญญาไทย เป็นผลของประสบการณ์สั่งสมของคนที่เรียนรู้จากปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ปฏิสัมพันธ์ในกลุ่มชนเดียวกัน และระหว่างกลุ่มชนหลายๆ ชชาติพันธุ์รวมไปถึงโลกทัศน์ที่มีต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ ภูมิปัญญาเหล่านี้เคยเอื้ออำนวยให้คนไทยแก้ปัญหาได้ดำรงอยู่และสร้างสรรค์อารยธรรมของเราเองได้อย่างมีดุลยภาพกับสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะในระดับพื้นฐานหรือระดับชาวบ้าน ภูมิปัญญาในแผ่นดินนี้มีได้เกิดขึ้นเอกเทศ แต่มีส่วนเปลี่ยนแปลงเฟ้นและปรับใช้ภูมิปัญญาจากอารยธรรมอื่นตลอดมา

(4) ภูมิปัญญาไทย เป็นการถ่ายทอดวัฒนธรรมโดยการตีความหมายอย่างลึกซึ้งให้เข้าใจถึงมูลเหตุแห่งการสร้างสรรค์อันอย่างชาญฉลาด แสดงถึงควมมีภูมิปัญญาของคนไทยในยุคสมัยหนึ่งที่สามารถคิดค้นสิ่งที่เป็นระเบียบแบบแผน และมีรูปแบบที่ยอมรับกันภายในสังคมเพื่อเอื้อประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันในสังคมนั้นๆ ทั้งยังมีคุณค่างดงามในรูปแบบของงาน

ศิลปะผลงานจากภูมิปัญญาของคนไทยโบราณจะปรากฏคุณค่าเด่นชัดและน่าทึ่งเห็นเมื่อเราได้ประจักษ์ชัดถึงความสัมพันธ์สอดคล้องระหว่าง ศิลปวัฒนธรรม ประเพณี กับสภาพความเป็นอยู่ และวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมแต่ละยุคสมัย

สุริวงค์ พงศ์ไพบุลย์ (2540: 34) จำแนกภูมิปัญญาชาวบ้านตามอัตถประโยชน์ได้เป็น 5 ประเภท ดังนี้

1) ภูมิปัญญาชาวบ้านเพื่อการยังชีพ ภูมิปัญญาชาวบ้านประเภทเพื่อการยังชีพมีขึ้นเพื่อการมีชีวิตรอด อยู่อย่างมีความสุขสบายตามอัตภาพเป็นภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับการเสาะหาปัจจัยพื้นฐานมีการยังชีพของสังคมปฐมฐาน ยุคที่มนุษย์เสาะหาปัจจัยด้วยวิธีเก็บเกี่ยวและการใช้แรงงาน ได้แก่ วิธีทำมาหากิน วิธีเสาะหาและจัดการเกี่ยวกับปัจจัย 4 คือ ที่อยู่อาศัย อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค เป็นต้น ภูมิปัญญาเหล่านี้ค่อยๆ เพิ่มพูนองกามขึ้น จนดูเหมือนเป็นสิ่งสามัญ เช่น

(1) ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับการหากิน เริ่มแต่ภูมิปัญญาการเก็บเกี่ยว เช่น ภูมิปัญญาการหาของป่าล่าสัตว์ ตีผึ้ง การทำและใช้เครื่องจับสัตว์น้ำ เช่น นก ปลา เลือ ช้าง เป็นต้น ภูมิปัญญาเหล่านี้ค่อยพัฒนาขึ้นเป็นอาชีพ มีรูปแบบของเครื่องมือเครื่องใช้เฉพาะตัว เฉพาะท้องถิ่นขึ้น หน้าไม้ ภูมิปัญญาในการเลือกพันธุ์ข้าวทำนา การไถ คราด หว่าน ดำ เป็นต้น

(2) ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับที่อยู่อาศัย เช่น การสร้างบ้านเรือนแบบเครื่องผูก ภูมิปัญญาการเลือกใช้วัสดุ วิธีเย็บ ผูกมัด ถักทอ ผูกเสื่อ

(3) ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมโภชนาการ ได้แก่ ภูมิปัญญาในการเลือกสรรอาหาร วิธีปรุงและวิธีถนอมอาหาร

(4) ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับเครื่องนุ่งห่ม ได้แก่ ภูมิปัญญาในการนำสิ่งต่างๆ มาปักปิดร่างกายให้อบอุ่น เช่น ภูมิปัญญาในการทำหัตถ์เป็นเครื่องมือทอเปลือกไม้ ทำเป็นผ้า การทำและใช้แวดินเผาเพื่อปั่นฝ้าย การคิดทำฝั่มและกึ่งสำหรับงานทอ ภูมิปัญญาในงานถักทอ ปักชุน เป็นต้น

(5) ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับยารักษาโรค ได้แก่ การนำสมุนไพร สัตว์ แร่บางชนิดมาใช้เป็นตัวยา การผสมยา วิธีปรุงยา การใช้ยา เป็นต้น

(6) ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการพิทักษ์ชีวิตและทรัพย์สิน ผู้คนทุกหมู่เหล่าต่างๆ พยายามจะให้ตนมีชีวิตยั่งยืนมั่นคง จึงทุ่มเทใช้สติปัญญาและสิ่งเอื้ออำนวยต่างๆ เพื่อให้บรรลุความต้องการซึ่งสามารถจำแนกเป็นกลุ่มย่อยๆ ได้ดังนี้

ก) ภูมิปัญญาการพึ่งตนเอง ภูมิปัญญาเบื้องต้นในการพิทักษ์ปกป้องชีวิตและทรัพย์สิน คือ การพึ่งตนเอง ความพยายามที่จะบำรุงรักษา และเพิ่มขีดความสามารถ การใช้อวัยวะของตนให้เกิดประโยชน์สูงสุดในการดำรงต่อสู้เพื่อความอยู่รอด

ข) ภูมิปัญญาที่หลบเลี่ยงอันตราย เช่น ภูมิปัญญาของชาวบ้านที่สามารถสังเกตความแปรปรวนของสภาพดิน ฟ้า อากาศ รู้ว่าจะเกิดฝนหนัก ลมแรง ทะเลบ้า ไฟค่นอง น้ำท่วมใหญ่ เกิดภัยแล้ง ไฟป่า หรือภูมิปัญญาในการโค่นไม้ใหญ่ โดยสามารถบังคับให้ล้มฟาดในทิศทางที่ต้องการได้

ค) ภูมิปัญญาการรวมพลังและการพึ่งพิง เช่น ภูมิปัญญาการร่วมแรงแบ่งประโยชน์ เช่น การทำนารวม การทำสวนรวม คือ ร่วมกันทำนาหรือทำสวนในที่แปลงเดียวกัน ทุกคนที่ทำมีสิทธิเก็บกินเป็นการสร้างจิตสำนึกร่วมกันทำร่วมกันใช้

ง) ภูมิปัญญาทำและใช้ศาสตราวุธ เช่น การทำมีดพร้าของชาวใต้ ซึ่งใช้สำหรับงานลับ ฟัน แต่งเติมสวน และใช้ต่อสู้ได้อีกด้วย

จ) ภูมิปัญญาการดูแลบำรุงรักษาชีวิตและทรัพย์สิน การให้ความสำคัญต่อสตรีและเด็กจึงปรากฏความเชื่อ เช่น ห้ามหญิงมีครรภ์นั่งขวางบันไดหรือประตู มิฉะนั้นลูกจะไม่สมบูรณ์ เป็นต้น

2) ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการสร้าง พิทักษ์ฐานะ และอำนาจ ผู้คนทุกหมู่เหล่าย่อมอาศัยฐานะและอำนาจ เพื่อช่วยในการดำรงชีวิต ทั้งนี้ย่อมแตกต่างกันไปตามโครงสร้างของสังคม จิตจำกัดของการศึกษาขีดความเจริญทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีและยุคสมัยโดยภูมิปัญญากลุ่มนี้มีทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและตำแหน่งหน้าที่ อาจจำแนกได้ดังนี้

(1) ภูมิปัญญาการสร้างและการขยายฐานอำนาจ ภูมิปัญญาที่เด่นชัด คือ ขยายวงศาคณาญาติให้ได้มากๆ เพื่อจะได้พวกพ้องและเพิ่มแรงงาน

(2) ภูมิปัญญาการรักษาฐานะและอำนาจ เป็นการบำเพ็ญบุญบารมี เพื่อผดุงอำนาจวาสนา เป็นภูมิปัญญาที่อาศัยหลักคุณธรรม โดยให้ทำแต่กรรมดี

(3) ภูมิปัญญาการจัดการเพื่อสาธารณะประโยชน์ คือ ภูมิปัญญาที่ก่อให้เกิดประโยชน์ร่วมกัน เช่น การร่วมกันกำหนดการสัจจระหว่งหมู่บ้าน การร่วมกับหาเงินบำรุงวัด เป็นต้น

(4) เพื่อที่เป็นการสร้างสรรค์พิเศษ คือ สิ่งที่เป็นปัญญาชนชาวบ้าน ใช้วิถีทัศน์เฉพาะตัว สร้างสรรค์ขึ้นต่างจากกลุ่มอื่น เช่น ภูมิปัญญาที่ให้ตระหนักว่า นักปราชญ์เป็นทรัพยากรบุคคลที่มีคุณค่ายิ่ง

ขณะที่สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2541: 23) ได้กำหนดสาขาย่อยของภูมิปัญญาชาวบ้านที่กำหนดการคัดเลือกและเชิดชูเกียรติผู้มีผลงานดีเด่นทางด้านวัฒนธรรม 5 สาขาค้างนี้

1) ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการเกษตร เช่น การทำการเกษตรแบบผสมผสาน การแก้ปัญหาการเกษตรด้านการตลาด การแก้ปัญหาด้านการผลิต (เช่น การแก้ไขโรคและแมลง) และรู้จักปรับใช้เทคโนโลยี ฯลฯ

2) ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านสิ่งแวดล้อม เช่น การอนุรักษ์ป่าไม้ ต้นน้ำ ลำธาร การรักษา การถ่ายทอดความรู้ดั้งเดิมเพื่อการอนุรักษ์ เช่น การเคารพแม่น้ำ แผ่นดิน พืชพันธุ์ธัญญาหาร และโบราณสถาน โบราณวัตถุ ฯลฯ

3) ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการจัดการ สวัสดิการและธุรกิจชุมชน ได้แก่

(1) กองทุนต่างๆ ในชุมชน เช่น สหบาลข้าว (ธนาคารข้าว) สหกรณ์ร้านค้า กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ ฯลฯ

(2) กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเยาวชน

4) ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการรักษาโรคและการป้องกัน เช่น หมอพื้นบ้าน หมอธรรมและผู้รู้เรื่องสมุนไพร

5) ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการผลิตและการบริโภค เช่น การแปรรูปผลิตผลทางการเกษตร ให้สามารถบริโภคได้โดยตรง ได้แก่ การใช้เครื่องและครกตำข้าว การรู้จักประยุกต์เทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้แปรรูปผลิตผลเพื่อชะลอการนำเข้าตลาด

2.3.2 ความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีความสำคัญและมีคุณค่าเป็นอย่างยิ่งต่อวิถีการดำเนินชีวิต เพื่อความอยู่รอดของสังคมในท้องถิ่นนั้นๆ ภูมิปัญญาเป็นองค์ความรู้ที่มีคุณค่าและความดีงามที่จรจรโลงชีวิตและวิถีชุมชนให้อยู่ร่วมกับธรรมชาติและสภาวะแวดล้อมได้อย่างกลมกลืนและสมดุล ภูมิปัญญาเป็นพื้นฐานการประกอบอาชีพและเป็นรากฐานการพัฒนาเพื่อการพึ่งพาตนเองการพัฒนาเพื่อพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันและการพัฒนาที่เกิดจากการผสมผสานองค์ความรู้สากลบนฐานภูมิปัญญาเดิมเพื่อเกิดเป็นภูมิปัญญาใหม่ที่เหมาะสมกับยุคสมัย ดังนั้น ภูมิปัญญาจึงมีคุณค่าไม่เพียงแต่ต่อท้องถิ่นและผู้คนเท่านั้น แต่ยังเอื้อประโยชน์อย่างใหญ่หลวงต่อการวางแผนพัฒนาประเทศอย่างยั่งยืนและมั่นคง ภูมิปัญญาท้องถิ่น ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมดั้งเดิมจึงเป็นตัวกำหนดคุณลักษณะของแต่ละสังคม อีกทั้งยังเป็นสิ่งที่เหมาะสม ทรงคุณค่าและมีความสำคัญเพื่อใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข (กรมส่งเสริมการเกษตร, 2551)

2.3.3 กรอบความคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น

ในการศึกษาเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้าน ควรมีกรอบความคิดเพื่อใช้เป็นหลักนำร่องความคิดและเป็นเครื่องกำหนดเส้นทางการศึกษาและเรียนรู้ (เอกวิทย์ ณ ถลาง, 2540) ดังนี้คือ

1) ไม่ว่าชนกลุ่มใด เมื่อได้ตั้งหลักแหล่งในการทำมาหากินอย่างต่อเนื่องในสภาพแวดล้อมใด เป็นเวลานานหลายชั่วคน ย่อมเรียนรู้เกี่ยวกับธรรมชาติแวดล้อมแห่งพื้นภูมินั้น แล้วปรับตัวและสร้างสรรค์วัฒนธรรมที่เหมาะสมกับการดำรงชีพในสภาพแวดล้อมนั้น

ดังนั้น กระบวนการเรียนรู้ ประสบการณ์ โลกทัศน์ ชีวทัศน์ ความเชื่อ พิธีกรรม และวิถีชีวิต อันสืบเนื่องจากการปรับตัวที่ได้มีการสั่งสม สืบสาน และปรับเปลี่ยนต่อเนื่องกันมาในกลุ่มชนรุ่นต่อๆ มา รวมถึงการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับคน ในวัฒนธรรมอื่นที่ได้ไปมาหาสู่กันตลอดมา จึงรวมเรียกประสบการณ์นี้ว่า ภูมิปัญญาสั่งสม

2) โดยเหตุที่สังคมทั้งหลายในโลกมีความแตกต่างกันทางสภาพแวดล้อม สังคมและวัฒนธรรม ในพื้นฐานสั่งสมภูมิปัญญาใหม่ที่ได้รับเข้ามา มีอาจแทนที่ภูมิปัญญาสั่งสมหรือภูมิปัญญาดั้งเดิมได้ทั้งหมด ภูมิปัญญาดั้งเดิมที่ได้รับการเลือกสรร ทดสอบ หรือดัดแปลงตามเหตุปัจจัย และพลวัตทางวัฒนธรรมแห่งกลุ่มชนนั้น จึงยังเป็นเหตุจำเป็นและเหมาะสมกับกลุ่มชนที่มีวิถีชีวิต และประสบการณ์พื้นฐานแตกต่างกัน

3) โดยธรรมชาติของการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ไม่ว่าในสังคมใดจะไม่เปลี่ยนแปลงโดยสิ้นเชิงอย่างขุติราถอนโคน หากต้องมีการปรับเปลี่ยนบนพื้นฐาน รากเหง้าของวัฒนธรรมสั่งสม เพราะคนในทุกสังคมย่อมมีความเคยชินกับสิ่งเดิมๆ เป็นฐาน ภูมิปัญญาใหม่จึงย่อมได้รับการทดสอบ ปรับเปลี่ยน ดัดแปลงให้สอดคล้องกับความจำเป็นใหม่ โดยมีภูมิปัญญาสั่งสมเป็นพื้นฐานรองรับ

4) ในธรรมชาติของวัฒนธรรม ชีวิตความเป็นอยู่ของกลุ่มชนย่อมมีความหลากหลายตามสภาพแวดล้อมธรรมชาติและลักษณะสังคมที่แตกต่างกัน ความหลากหลายทางวัฒนธรรมจึงเป็นความมั่นคงทางปัญญาที่จะเป็นพลังในการรับ ปรับเปลี่ยน และพัฒนาสังคมให้สมดุล สอดคล้องกับธรรมชาติแวดล้อม วัฒนธรรม และประสบการณ์สั่งสมของกลุ่มชนนั้นๆ ความพยายามใดที่จะทำให้ความหลากหลายเป็นการบั่นทอนพลังตามธรรมชาติ และก่อให้เกิดวิกฤตการณ์ได้

5) ในสังคมสมัยใหม่ เราจะคุ้นเคยกับกระบวนการเรียนรู้ที่เป็นระเบียบแบบแผนในสถาบันการศึกษา เพื่อการถ่ายทอดและพัฒนาภูมิปัญญา ซึ่งเราสามารถเรียนรู้ได้มากในเวลาจำกัดก็จริง หากแต่ในช่วงชีวิตของคนๆ หนึ่ง การเรียนรู้นอกชั้นเรียน การเรียนรู้จากข้อเท็จจริงในชีวิต

ประจำวันตามธรรมชาติย่อมมีอยู่ตลอดเวลา คงเป็นสัดส่วนการเรียนรู้ที่มากที่สุด การสร้างสรรค์ ภูมิปัญญาในอดีตก็เกิดจากการเรียนรู้โดยธรรมชาติและประสบการณ์ในชีวิตจริงเป็นพื้นฐานตลอดมา และยังคงจะดำเนินต่อไปในสังคมอุตสาหกรรมและข้อมูลข่าวสารที่มีการปฏิวัติวิธีการเกี่ยวกับการจัดการข้อมูล ข่าวสาร และองค์ความรู้อย่างรวดเร็วและกว้างขวาง การเรียนรู้นอกชั้นเรียน เรียนรู้ด้วยตนเองตามธรรมชาติจะทวีความสำคัญยิ่งขึ้นไปอีก

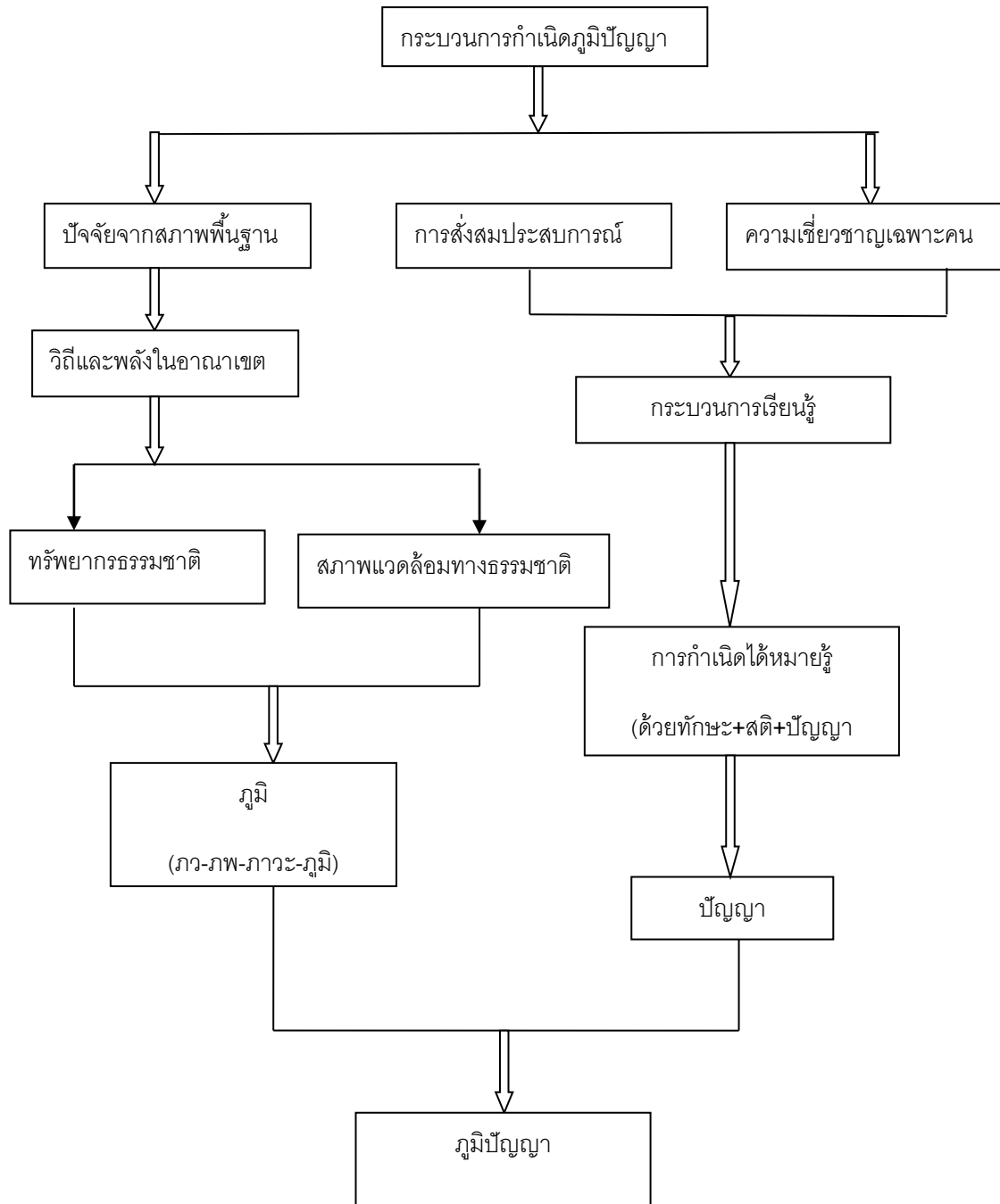
จากศึกษากรอบความคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น สามารถสรุปได้ว่า กลุ่มชนหรือชุมชน ท้องถิ่นใดๆ ย่อมมีความแตกต่างกันตามสภาพแวดล้อมธรรมชาติ สังคม และวัฒนธรรม มีการเรียนรู้ด้วยตนเองโดยธรรมชาติและประสบการณ์ในชีวิตจริง ทำให้มีภูมิปัญญาสั่งสมที่แตกต่างกัน เมื่อมีภูมิปัญญาใหม่ ย่อมได้รับการทดสอบ ปรับเปลี่ยน คัดแปลง ให้สอดคล้องกับความจำเป็นใหม่ โดยมีภูมิปัญญาสั่งสมเป็นพื้นฐานรองรับ

2.3.4 กระบวนการกำเนิดของภูมิปัญญาท้องถิ่น

กระบวนการกำเนิดภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้น มีความสำคัญและควรเน้นมากกว่าตัวเนื้อหาภูมิปัญญา ซึ่งกระบวนการกำเนิดภูมิปัญญาประกอบด้วย 2 ส่วนสำคัญ (สุทธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, 2547) ดังนี้คือ

1) ต้องมีปัจจัยพื้นฐาน ต้องมีข้อมูลเก่าหรือภูมิปัญญาเก่า มีองค์ความรู้เก่า มีสถานภาพเก่า เป็นตัวเริ่มต้น แล้วมีคนนำเอาปัจจัยพื้นฐานนั้นมาเชื่อมต่อ โดยอาศัยประสบการณ์ของตนเองและอาจผนวกด้วยสิ่งที่เป็นญาณทัศนะ หรือความฉลาดหลักแหลมของผู้ที่ก่อให้เกิด ถ้าประกอบด้วย 3 ส่วนนี้แล้ว จะเกิดภูมิปัญญาท้องถิ่นขึ้นมา ซึ่งในปัจจัยพื้นฐานจะเห็นเรื่องทรัพยากรธรรมชาติเป็นหลัก สภาพแวดล้อมเป็นตัวประกอบ ในสิ่งเหล่านี้จะมีวิถีปลงในตัวของมันเอง

2) คน คือส่วนที่สำคัญที่สุด เพราะคนคือผู้ที่จะนำเอาปัจจัยมาเชื่อมต่อกับประสบการณ์ของตนเอง คนที่ทำให้เกิดภูมิปัญญา ถ้าไม่มีประสบการณ์เกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ เป็นการยากที่จะทำให้เกิดภูมิปัญญาได้ เมื่อปัจจัยพื้นฐานมาผสมผสานกับวิธีการจัดการ จึงเรียกว่า ภูมิปัญญา ซึ่งภูมิคือ พื้นที่ปัจจัย ส่วนปัญญาคือ วิธีการจัดการที่ต้องใช้สติปัญญานั้นเอง ทั้งนี้ กระบวนการกำเนิดภูมิปัญญาท้องถิ่น สามารถแสดงเป็นแผนภาพได้ ดังปรากฏในภาพที่ 2.1

ภาพที่ 2.1 กระบวนการกำหนดภูมิปัญหาท้องถิ่น

2.3.5 ปัจจัยที่มีผลต่อการพัฒนาภูมิปัญญา

สำหรับภูมิปัญญาในกระบวนการที่เกิดจากการสืบทอด ถ่ายทอด องค์ความรู้ที่มีอยู่เดิมในชุมชนท้องถิ่นต่างๆ แล้วพัฒนา เลือกรองร ปรับปรุงองค์ความรู้เหล่านั้นจนเกิดทักษะและความชำนาญที่สามารถแก้ปัญหาและพัฒนาชีวิตให้เหมาะสมกับยุคสมัย แล้วเกิดภูมิปัญญา (องค์ความรู้ใหม่) ที่เหมาะสม และสืบทอดพัฒนาต่อไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ซึ่งปัจจัยที่ส่งผลต่อการสืบเนื่องภูมิปัญญามีดังนี้ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2541: 17)

- 1) ความรู้เดิมในเรื่องนั้นๆ ผสมผสานกับความรู้ใหม่ที่ได้รับ
- 2) การสั่งสม การสืบทอดความรู้ในเรื่องนั้น
- 3) ประสบการณ์เดิมที่สามารถเทียบเคียงกับเหตุการณ์หรือประสบการณ์ใหม่ได้
- 4) สถานการณ์ที่ไม่มั่นคงหรือมีปัญหาที่ยังหาทางออกไม่ได้
- 5) รากฐานทางพระพุทธศาสนา วัฒนธรรมและความเชื่อ
- 6) การถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน

2.3.6 กระบวนการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น

- 1) การทำให้ดูเป็นตัวอย่าง ถือว่าเป็นวิธีการถ่ายทอดของผู้อาวุโส หรือ ผู้เฒ่าผู้แก่ โดยเป็นตัวอย่างของคนในครอบครัว ญาติพี่น้อง ชุมชนเดียวกัน
- 2) การคิดร่วมกัน เป็นการกระตุ้นให้สมาชิกในชุมชนได้แสดงความรู้สึกลึกและความคิดเห็นต่อประเด็นต่างๆ อย่างเป็นธรรมชาติ มีการแลกเปลี่ยนและเสนอความเห็นอย่างมีเหตุผลเปิดโอกาสถ่ายทอดภูมิปัญญาซึ่งกันและกัน
- 3) การสร้างสรรค์กิจกรรมหรือการทำงานร่วมกัน โดยการขยายเครือข่ายระดับบุคคลระดับกลุ่มให้มากเพราะได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้ภูมิปัญญาหลากหลายและนำมาพัฒนากิจกรรมที่กระทำอยู่
- 4) การบรรยาย หรือ เวทีชาวบ้าน เป็นกิจกรรมสำคัญอีกอย่างหนึ่ง สำหรับการแลกเปลี่ยนเรียนรู้การวิเคราะห์และสังเคราะห์ ประสบการณ์ของชาวบ้านร่วมกัน อันจะส่งผลให้สมาชิกของชุมชนมีความรู้ความสามารถสูงขึ้น

2.3.7 ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการเพาะปลูกข้าวในประเทศไทย

ภูมิปัญญาข้าวไทยสามารถสะท้อนให้เห็นในการทำนาข้าว ตั้งแต่วิธีการเพาะปลูก หรือการทำนา พันธุ์ข้าว การเตรียมดิน การเพาะต้นกล้า หรือที่เรียกว่า ตกกล้า หว่าน (ปักดำ โยนกล้า) ปุ๋ย การกำจัดวัชพืชและศัตรูพืช และเก็บเกี่ยว ซึ่งสำนักงานพัฒนาเศรษฐกิจจากฐานชีวภาพ (ม.ป.ป.) ได้จำแนก ประเภทการปลูกข้าวตามสภาพพื้นที่เพาะปลูกไว้ดังนี้

2.3.7.1 การทำนาไร่

การทำนาไร่ เป็นวิธีการปลูกข้าวแบบดั้งเดิม ซึ่งเป็นข้าวที่ไม่ต้องการน้ำหล่อเลี้ยงในการเจริญเติบโต และมักจะตายถ้ามีน้ำขังอยู่ยาวนาน แต่ต้องการความชุ่มชื้นของดินเหมือนกับพืชไร่ ซึ่งจะอาศัยน้ำฝนตามธรรมชาติเป็นหลัก ข้าวไร่จึงนิยมปลูกบนที่ราบสูงหรือตามไหล่เขาในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แต่ในปัจจุบันแม้จะไม่ใช่ที่ราบสูงก็สามารถปลูกข้าวไร่ได้ เนื่องจากการทำนาไร่ ต้องอาศัยน้ำฝนเพียงอย่างเดียวพื้นดินที่ปลูกข้าวไร่จะแห้งและขาดน้ำทันทีเมื่อสิ้นฤดูฝน ดังนั้น การปลูกข้าวไร่ จะต้องใช้พันธุ์ที่มีอายุเบา โดยปลูกในต้นฤดูฝน และเก็บเกี่ยวได้ในปลายฤดูฝน การปลูกข้าวไร่ชาวนาจะต้องหมั่นกำจัดวัชพืช เพราะที่ดอนมักจะมีวัชพืชมากกว่าที่ลุ่ม

2.3.7.2 การทำนาสวน

การทำนาสวน เป็นการปลูกข้าวที่ต้องการน้ำหล่อเลี้ยงในระหว่างการเจริญเติบโต โดยมักนิยมปลูกในพื้นที่ราบลุ่มและมีน้ำขัง หรือตามทุ่งนาทั่วไป โดยมีคันนาล้อมรอบ การทำนาสวนในปัจจุบันจะปลูกโดยวิธีปักดำคือ หว่านเมล็ดกลงแปลงให้ต้นงอกเจริญพอที่จะปลูกได้ที่เรียกว่า “ต้นกล้า” แล้วถอนเอาไปปักดำในแปลงนาที่เตรียมไว้ หากเป็นวิธีการหว่านก็เพียงแค่หว่านเมล็ดพันธุ์ข้าวลงในแปลงนาที่เตรียมไว้เท่านั้น การทำนาสวนต้องอาศัยน้ำฝนหรือน้ำชลประทานในการหล่อเลี้ยงต้นข้าวตั้งแต่ระยะเริ่มปลูกจนถึงระยะก่อนการเก็บเกี่ยว ซึ่งข้าวทนความลึกของน้ำได้ไม่เกิน 1 เมตร ชาวนาสวนจัดว่าเป็นข้าวชั้นดี และมีน้ำหนักรวม เพราะมีน้ำมาหล่อเลี้ยงอยู่เสมอ และอาจเนื่องมาจากพื้นที่ในการปลูกไม่มากนักจึงทำให้สามารถดูแลรักษาได้ดี เมื่อข้าวถึงเวลาเก็บเกี่ยวก็สามารถเก็บเกี่ยวได้ตามเวลา คุณภาพข้าวจึงดีมากทำให้มีการซื้อขายกันในราคาสูง

2.3.7.3 การทำนาเมือง

การทำนาเมือง เป็นการปลูกข้าวในพื้นที่ลุ่มลึก มีระดับน้ำตั้งแต่ 50 เซนติเมตรขึ้นไปจนถึง 3-4 เมตร และเป็นนาที่ต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก พบการปลูกข้าวนาเมืองมากในภาคกลาง ซึ่งการปลูกข้าวต้องใช้พันธุ์ข้าวที่มีลำต้นยาวพิเศษ และสามารถเจริญเติบโตได้เมื่อน้ำในนามีระดับเพิ่มสูงขึ้น การทำนาเมืองจะปลูกโดยวิธีหว่านแห้ง เมื่อมีฝนตกลงมาข้าวจะงอกเจริญเติบโตได้สักระยะ แต่เมื่อเข้าสู่กลางฤดูฝนปริมาณของน้ำจะเพิ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ต้นข้าวจะยืดยาวให้ข้าวโผล่ขึ้นเหนือน้ำและมีชีวิตอยู่ได้จนระดับน้ำลดลง ข้าวที่สูงจะเอนราไปบนพื้นดินจนเหลือปล้องสุดท้าย

ของต้นข้าว โดยต้นยังคงตั้งชูอยู่ในนาเพื่อช่รวข้าวและรอการเก็บเกี่ยวต่อไป ข้าวนาเมืองคุณภาพของเมล็ดจะคุณภาพต่ำ และราคาข้าวจะถูกกว่าข้าวนาสวนเนื่องจากมีมันน้อย เมล็ดแตกหักมากเมื่อนำไปสี

นอกจากนี้ จากการรวบรวมงานวิจัยและเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาข้าว (ศูนย์วิจัยข้าวปทุมธานี, 2553; กรมการข้าว, 2551; สำนักงานพัฒนาเศรษฐกิจจากฐานชีวภาพ (องค์การมหาชน), ม.ป.ป.) การเพาะปลูกข้าวมีทั้งสิ้น 4 วิธี

1) การทำนาดำ เป็นวิธีการทำนาที่มีการนำเมล็ดข้าวไปเพาะในแปลงที่เตรียมไว้ (แปลงกล้า) ให้งอกเป็นต้นกล้า แล้วถอนนำต้นกล้าไปปักลงในกระถางนาที่เตรียมเอาไว้ และมีการดูแลรักษาจนให้ผลผลิต การทำนาดำนิยมในพื้นที่ที่มีแรงงานเพียงพอ

2) การทำนาหว่าน เป็นการปลูกข้าวโดยการหว่านเมล็ดลงไปในพื้นที่ที่เตรียมพื้นที่ไว้แล้วโดยตรง เป็นวิธีการที่นิยมมากขึ้นในปัจจุบัน เนื่องจากประหยัดแรงงานและเวลา

3) การทำนาหยอด เป็นวิธีการปลูกข้าวที่อาศัยน้ำฝน หยอดเมล็ดข้าวแห้ง ลงไปในดินเป็นหลุมๆ หรือโรยเป็นแถวแล้วกลบฝังเมล็ดข้าว เมื่อฝนตกลงมาดินมีความชื้นพอเหมาะ เมล็ดก็จะงอกเป็นต้น นิยมทำในพื้นที่ข้าวไร่ หรือนาในเขตที่การกระจายของฝนไม่แน่นอน แบ่งเป็น 2 สภาพ ได้แก่

(1) นาหยอดในสภาพข้าวไร่ พื้นที่ส่วนใหญ่มักเป็นที่ลาดชัน เช่น ที่เชิงเขาเป็นต้น ปริมาณน้ำฝนไม่แน่นอน สภาพพื้นที่ส่วนใหญ่ไม่สามารถเตรียมดินได้ จึงจำเป็นต้องหยอดข้าวเป็นหลุม

(2) นาหยอดในสภาพที่ราบสูง เช่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคเหนือ ส่วนใหญ่เป็นที่ราบเชิงเขาหรือหุบเขา การหยอดอาจหยอดเป็นหลุมหรือใช้เครื่องมือหยอด หรือโรยเป็นแถวแล้วคราดกลบ นาหยอดในสภาพนี้ให้ผลผลิตสูงกว่านาหยอดในสภาพไร่มาก

4) การทำนาโยน เป็นนวัตกรรมการทำนาแบบใหม่ในประเทศไทยก็พูดได้ โดยมีจุดประสงค์หลัก เพื่อควบคุมข้าววัชพืชและวัชพืชทั่วไป ลดต้นทุนการทำนา เพิ่มผลผลิต

ในแต่ละประเภทของการทำนามีผลต่อวงจรการเพาะปลูกข้าว ไม่ว่าจะเป็นขั้นตอนการคัดเลือกเมล็ดพันธุ์ที่เหมาะสม ไปจนถึงการเก็บเกี่ยว ซึ่งนอกจากจะพิจารณาเรื่องความเหมาะสมต่อสภาพพื้นที่แล้ว ประเภทของการทำนาก็ยังมีผลต่อต้นทุนการผลิตข้าวด้วย ดังปรากฏในตารางที่ 2.1

ตารางที่ 2.1 เปรียบเทียบต้นทุนการปลูกข้าวแบบต่างๆ เพื่อควบคุมข้าววัชพืช (ยังไม่รวมค่าสารเคมี โรค/แมลง และน้ำมันสูบน้ำ)

ต้นทุนการจัดการ (บาท/ไร่)	วิธีการทำนา			
	นาหว่านน้ำตม	คนปักดำ	เครื่องปักดำ	โยนต้นกล้า
เตรียมแปลง (แบบประณีต)	610	610	610	610
ถาดเพาะกล้า	-	-	-	84-112
ค่าเพาะกล้า	-	100	-	125
หว่านกล้า ปักดำ โยน	50	1200	1200-1500	100
สารคุม + กำจัดวัชพืช + ค่าแรง	175+110+100	60+50	60+50	60+50
เมล็ดพันธุ์ (กก.ละ 22 บาท)	440	154	(220)	88
ค่าตัดข้าววัชพืช	400-800	-	-	-
ค่าปุ๋ย	948	948	948	948
ค่าเกี่ยวนวด	450	450	450	450
รวม	3283-3683	3462	3318-3618	2515-2543

แหล่งที่มา: สำราญ อินแถลง, 2553.

2.3.8 ภูมิปัญญาข้าวภาคเหนือ

การศึกษภูมิปัญญาเกี่ยวกับข้าวและยุงข้าวของชุมชนบนพื้นที่สูง เป็นการศึกษาการดำรงชีวิตตามธรรมชาติ การจัดการเครือข่ายระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ภูมิปัญญาเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมพื้นบ้าน และการใช้ภูมิปัญญาเพื่อการแก้ปัญหาและปรับตัวในบริบทที่เปลี่ยนไป

สุรพล คำรงกิตติกุล และคณะ (2552) ระบุว่า ชาวล้านนาในอดีตเชื่อว่า การสร้างบ้านที่สมบูรณ์บริเวณบ้านจะต้องประกอบไปด้วย บ่อน้ำ ยุงข้าวหรือหลอดข้าว ครกกระเดื่องและครัวไฟ แต่ปัจจุบันมีโรงสีข้าว ครกกระเดื่องก็หายไปจากบ้าน บ่อน้ำยังคงมีอยู่แต่การใช้ประโยชน์ลดน้อยลง เพราะใช้ประปาหมู่บ้าน เช่นเดียวกับยุงข้าว ซึ่งมีการปรับเปลี่ยนตามกาลสมัย ภูมิปัญญาบรรพชนที่ซ่อนไว้ในสถาปัตยกรรม เรื่องเล่า คติความเชื่อและพิธีกรรมท้องถิ่น

ภูมิปัญญาท้องถิ่นภาคเหนือที่มีความเกี่ยวข้องกับข้าว มีดังต่อไปนี้ (สุรพล ดำรงกิตติกุล และคณะ, 2552)

1) ด้านปัจจัยการผลิต

สภาพพื้นที่ทำนาอยู่บนพื้นที่สูง มีภูเขาโอบล้อมและยังสืบทอดวัฒนธรรมภูมิปัญญาชุมชนจากรุ่นสู่รุ่น โดยเฉพาะภูมิปัญญาข้าวพืชหลักของชุมชน ทั้งเกี่ยวกับพิธีกรรม ความเชื่อ พฤติกรรมการเพาะปลูก ดูแลรักษา เก็บเกี่ยวและการคัดเลือกเมล็ดพันธุ์ ดังนี้

(1) พื้นที่ทำนา

ลักษณะพื้นที่ทำนาของชุมชน แบ่งระดับตามลักษณะสูงต่ำของที่ดิน สภาพที่ดินส่วนใหญ่กระจายอยู่ตามบริเวณที่ราบ ชาวนาต้องดูแลรักษาความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ทำกินของตนเองด้วยวิธีการต่างๆ เช่น หลักการเก็บเกี่ยวข้าว ชาวนาจะไม่เผาดอฝาง หากแต่จะเก็บไว้คลุมหน้าดินสำหรับการปลูกหอมกระเทียม และจะปลูกพืชหมุนเวียนจำพวกถั่วลิสง หรือถั่วเหลือง โดยการปลูกถั่วเหลืองจะใช้วิธีการเหยียบล้มดอฝาง ใช้ไม้กระทุ้งดินบริเวณดอฝางเพื่อหยดเมล็ดถั่วเหลือง ดอฝางจึงหมักหมมในดินกลายเป็นปุ๋ยบำรุงดิน พร้อมทั้งมีพืชจำพวกถั่วคอยตรึงธาตุไนโตรเจนให้แก่ดิน และครั้นถึงฤดูกาลไถนาเพื่อปลูกข้าว ชาวบ้านจะใช้วิธีการปล่อยน้ำเข้ามา ทำให้ดินอ่อนตัวและต้นวัชพืชตาย จากนั้นจึงไถกลบทำให้เกิดปุ๋ยโดยธรรมชาติ

(2) การจัดการระบบน้ำเพื่อการทำนา

ชาวนายังยึดระบบเหมืองฝายเพื่อการจัดสรรน้ำระหว่างกัน มีการเลือกแก่เหมืองแก่ฝายเพื่อทำหน้าที่จัดสรรน้ำ ดูแลระบบเหมืองฝายให้สมบูรณ์ โดยแก่เหมืองฝายนี้จะคัดเลือกจากคนที่เป็นคนดี มีความเสียสละ มีความยุติธรรมและได้รับการยอมรับนับถือจากคนในชุมชน ช่วงเวลาที่เปลี่ยนผ่านจากฤดูร้อนเข้าสู่ฤดูฝน แก่เหมืองแก่ฝายจะร่วมกับแกนนำชุมชนประกาศเชิญชวนชาวนาแต่ละครัวเรือนมาร่วมกันพัฒนาฝายทางเหมืองฝายของหมู่บ้าน เพื่อรองรับการไหลของน้ำในฤดูฝนสำหรับเข้าสู่ที่นา ครั้นพอช่วงเดือนเก้า (มิถุนายน) ก็จะมีพิธีกรรมเลี้ยงผีเหมืองฝายเพื่อการได้พบปะพูดคุยเกี่ยวกับลักษณะการใช้น้ำและร่วมกันซ่อมแซมบริเวณเหมืองฝายที่ชำรุด

(3) การคัดเลือกเมล็ดพันธุ์

ชาวนามีการเลือกใช้พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับดินในชุมชนนั้นๆ เช่น ข้าวเหนียว กข.6 ข้าวเจ้า ข้าวเหนียวเก่าและข้าวหอมมะลิสีแดง เป็นต้น ชาวนาจะมีการคัดเลือกพันธุ์ข้าวจากการเลือกต้นข้าวที่สมบูรณ์ รวงข้าวเต็ม เมล็ดสวย น้ำหนักดีและมีรสชาติดี โดยคัดเลือกจากไร่ นาของตนเอง หรือจากของเพื่อนชาวนาในพื้นที่ ซึ่งชาวนาสามารถรู้ได้ว่า ที่นาใครมีพันธุ์ข้าวดี จากการแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างกัน (หรือที่เรียกว่า เอามื้อเอว้น) สำหรับพันธุ์ข้าวจะมีการซื้อขายพันธุ์ข้าวในราคาเดียวกับข้าวที่บริโภค

(4) อุปกรณ์การผลิตข้าว

ปัจจุบัน อุปกรณ์และเครื่องมือเพื่อการผลิตข้าวของคนในชุมชน มีการใช้เทคโนโลยีดั้งเดิมผสมผสานกับเทคโนโลยีสมัยใหม่อย่างเหมาะสม เช่น การทำนาแต่เดิมใช้แรงงานควายก็ปรับเปลี่ยนเป็นรถไถนาเดินตาม การฟาดข้าวออกจากรวง ชาวบ้านจะใช้ครุเป็นเครื่องมือสำหรับรองไม้ที่ฟาด สำหรับการฟาดรวงข้าว ครุคืออุปกรณ์ที่ใช้ไฟจักรสานละเอียดเป็นรูปคล้ายตะกร้าที่มีก้นแคบ ปากกว้าง มีขนาดประมาณ 2x2 เมตร และใช้ขี้ควายทาโดยรอบเพื่ออุดรูรั่ว ชาวนาใช้วิธีการเคลื่อนย้ายครุตั้งเป็นจุดตามตำแหน่งที่นำข้าวมากองรวมกันไว้ ปัจจุบันพบว่า หลายครัวเรือนเริ่มปรับเปลี่ยน นำเอาแนวคิดการทำตารางสำหรับตีข้าว ซึ่งแต่เดิมใช้วิธีการปรับพื้นที่นาให้ราบใช้ก้อนทุบให้เรียบแน่น จากนั้นใช้แคร่ไม้ตั้งวางสำหรับฟาดรวงข้าว เมื่อฟาดเสร็จก็กวาดข้าวใส่ครุ หรือกระสอบเพื่อนำสู่ยุ้ง โดยเมื่อไม่เลี้ยงควาย ก็ไม่มีวัสดุสำหรับทำตาราง จึงปรับใช้ผืนผ้าใบปูพื้นที่ได้รับการปรับทางให้เตียนและใช้ไม้แคร่วางสำหรับการฟาดรวงข้าว วิธีการนี้สะดวกต่อการขนอุปกรณ์ และมีแนวโน้มว่า จะได้รับความนิยมสูง ทำให้ครุที่ใช้ฟาดข้าวเริ่มลดลง และหายไปจากชุมชน หลังจากการฟาดข้าว ชาวนาต้องมีการทำความสะอาดข้าวเปลือก เรียกว่า พัดข้าวเพื่อน แต่เดิมชาวบ้านจะใช้อุปกรณ์คือ ก้า หรือ วิ สำหรับพัดข้าวเพื่อน แต่ปัจจุบัน ชาวบ้านมีการปรับใช้ใบพัดลมเก่ามาติดตั้งกับอุปกรณ์เครื่องตัดหญ้าสามารถสร้างแรงเป่าข้าวเพื่อนได้รวดเร็วและสะดวกกว่า ส่วนอุปกรณ์การผลิตข้าว เช่น แอก ไถ คราด ปัจจุบันถูกทิ้งไว้ได้ยุ่งข้าวหรือ อาจกองในมุมใดมุมหนึ่งของใต้ถุนบ้าน

2) ภูมิปัญญาด้านการผลิตข้าว

(1) การหว่านข้าว

ชาวนาจะทำพิธีเสกนาและเตรียมที่ดินสำหรับหว่านกล้าข้าว ซึ่งเป็นการบูชาเจ้าที่ซึ่งรักษาที่นาบริเวณนั้น เพื่อขออนุญาตใช้ที่ดินและขอความคุ้มครองให้ช่วยดูแลผลผลิตให้อุดมสมบูรณ์ไม่ให้สัตว์มารบกวน ชาวบ้านเชื่อว่า หากปฏิบัติตามข้าวจะงอกงามดีไม่มีแมลงหรือสัตว์รบกวน ภูมิปัญญาของชุมชนเรียนรู้ถึงวัฏจักรชีวิตของสัตว์ ช่วงเวลาใดที่มีผลต่อการเจริญพันธุ์ ชาวบ้านยังนิยมปลูกข้าวกล้าหรือข้าวเหนียวแดงซึ่งเป็นข้าวพื้นบ้านของทางล้านนา มีลักษณะเด่นคือมีสีม่วงดำทั้งลำต้นและเมล็ด เพราะเชื่อว่าจะช่วยป้องกันโรค และแมลง ที่จะมารบกวนต้นข้าวในนาได้ เพราะถือว่า ข้าวกล้าเป็นพญาข้าว ช่วยไล่ให้ข้าวเจริญงอกงามดี ภูมิปัญญาท้องถิ่นพบว่า ข้าวกล้ามีการใช้ประโยชน์ในด้านองค์ประกอบของยาสมุนไพรชุมชนสำหรับการบำรุงเลือด และใช้ทำเป็นขนมพื้นเมืองเช่น ข้าวแต่น (นางเล็ด) ถั่วแปบ ข้าวมัน (ข้าวเหนียวมัน) ชาวนาจะใช้จำนวน“ต่าง”เป็นหน่วยในการหว่านเมล็ดพันธุ์ข้าว ซึ่งเป็นหน่วยนับจำนวนที่นาของคนในชุมชน ต่างเป็นภาษาสำหรับดวงเมล็ดข้าว (มีขนาดใหญ่กว่าถั่ว)

(2) การบำรุงรักษา

การดูแลรักษาข้าวในนา เมื่อข้าวมีอายุประมาณ 2 เดือน จะมีการกำจัดวัชพืช เรียกว่า ถอนหญ้านา ซึ่งวัชพืชในนามีหลายชนิด บางชนิดนำมาเป็นอาหารได้ เช่น ผักแว่น ซึ่งเป็น พืชน้ำ ลำต้นเลื้อยไปตามดินมีรสชาติจืด มีคุณสมบัติเป็นยาแก้ร้อนใน บำรุงตา นิยมนำมาจิ้มน้ำพริก แกงจืด และผักจุมปา (ผักปอด) ซึ่งเป็นพืชน้ำลำต้นอวบน้ำ มีรสขมเล็กน้อย มีคุณสมบัติทางยาใน การบำรุงธาตุ แก้ไข รักษาเลือด ขาวนา นิยมนำมาลวกจิ้มน้ำพริกและนำมาผัด ปัจจุบันยังพบว่า มี การปลูกผักแว่นขายเพื่อเป็นอาหารตลอดปีและเป็นรายได้เมื่อข้าวใกล้ออกรวง ขาวนาจะคอยระวัง ข้าวดีดซึ่งเป็นข้าววัชพืชที่มีลักษณะเหมือนต้นข้าวจนแยกไม่ออก ข้าววัชพืชหรือข้าวดีด เกิดจาก การผสมข้ามระหว่างข้าวป่าที่พบทั่วไปในธรรมชาติ กับข้าวปลูก เกิดเป็นลูกผสมที่มีการกระจายตัว ของลูกหลานหลายลักษณะ ซึ่งเป็นลักษณะที่ขาวนาไม่ต้องการ คือ เปลือกเมล็ดสีดำหรือลายน้ำตาล แดง เมล็ดข้าวสารมีสีแดง ปลาขมิ้นมีหางและเมื่อสุกแก่เมล็ดจะร่วงก่อนเก็บเกี่ยวข้าว ข้าวดีดเป็น ข้าววัชพืชที่เจริญเติบโตได้รวดเร็วและสูงข่มข้าวปลูกในระยะแตกกอ ข้าวดีดจะทำให้คุณภาพข้าว ลดลง เพราะเมล็ดข้าวสารแดงที่ปนอยู่ ขาวนาถูกโรงสีคัดราคาเกวียนละ 200-800 บาท ตาม เปอร์เซ็นต์ของข้าวแดงที่ปน หากมีข้าววัชพืชปนเป็นจำนวนมาก โรงสีจะไม่รับซื้อ ขาวนาต้อง นำไปขายเป็นข้าวเลี้ยงเป็ด และไก่ ในราคาถูกลงถึงละ 30-50 บาท การกำจัดหนอนแมลงที่กัดกินต้น ข้าว ขาวนาจะใช้วิธีการส่งสะตวงเชิญสัตว์ที่มารบกวนข้าว โดยจะใช้ดักกล้วยมาทำเป็นภาชนะรูป สี่เหลี่ยมจัตุรัสเรียกว่า สะตวง จากนั้นใช้ดินเหนียวปั้นสมมติรูปเป็นสัตว์ชนิดต่างๆ ใส่อาหาร ขนมน้ำ ลงในสะตวง พร้อมทั้งใช้ไม้ไผ่ทำชั้นเล็กๆ สูงระดับอก ปักลงกลางนา เพื่อบูชาเทวดา เชิญมารับ ของเช่น ไหว้และขอให้นำสัตว์ที่มากินต้นข้าวออกไปจากนา ไม่เกินสองวันพวกหนอนก็จะหายไป ชาวบ้านเชื่อว่าต้องไม่ใช่สารเคมีทำร้ายพวกสัตว์ต่างๆ หากทำร้ายสัตว์แล้วการเช่น ไหว้จะไม่ได้ผล สำหรับพิธีกรรมนี้ยึดถือปฏิบัตินับจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ภูมิปัญญาของชุมชนในการสังเกตวงจร ชีวิตของสัตว์ตามธรรมชาติ ซึ่งควบคุมกันโดยธรรมชาติ หากมีการใช้สารเคมีก็จะเป็นการไป ทำลายวัฏจักรธรรมชาติ แสดงถึงสำนึกของการอยู่ร่วมกับสรรพสิ่งในฐานะที่มนุษย์เป็นศูนย์กลางที่ เชื่อมโยงหลายสิ่งเข้าด้วยกันอย่างเกื้อกูล การเคารพจิตวิญญาณธรรมชาติเนื่องจาก ลักษณะสภาพ พื้นที่ที่แตกต่างกัน การทำนาของขาวนามีจำนวนไม่มากแต่กระจายตามบริเวณต่างๆ ทำให้ชาวบ้าน สามารถแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างกัน ตั้งแต่การหว่านกล้าการปลูกและการกำจัดวัชพืช โดย หมุนเวียนช่วยเหลือระหว่างกัน ไม่ต้องรีบเร่งให้เก็บเกี่ยวเสร็จพร้อมกัน ทำให้ไม่สามารถขนข้าว ผ่านที่นาซึ่งยังไม่ได้เก็บเกี่ยว และวิธีการแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างกันสะท้อนถึงความสามัคคี การเสมอภาค เกื้อกูล ไม่เอารัดเอาเปรียบซึ่งกันและกัน วัฒนธรรมเช่นนี้เป็นฐานสำคัญสำหรับความ ร่วมพลังในด้านต่างๆ ในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

(3) การเกี่ยวข้าว

ชาวบ้านยังใช้เกี้ยวสำหรับเกี่ยวข้าว เกี้ยวเสร็จก็นำข้าวฝึงบดต่อให้แห้งประมาณ 3-4 วัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปริมาณของแสงแดด โดยชาวบ้านจะทำการทดสอบว่า ข้าวแห้งพอดีโดยการแกะคูลีของเมล็ด และสังเกตน้ำหนักของต้นข้าวที่แห้งเบาขึ้น จากนั้นจะนำต้นข้าวไปกองรวมเป็นจุๆ เรียกว่า การเมาะข้าว เพื่อรอการฟาดหรือตีข้าว สำหรับการฟาดหรือตีข้าว นั้น แต่เดิมชาวบ้านนิยมใช้ครุเป็นภาชนะรองการฟาดและใช้สาตกะลาปูข้างล่างเพื่อรองรับเมล็ดข้าวที่กระเด็น ปัจจุบันนี้นิยมใช้ผ้าใบหรือผ้าเตนท์ปูรองแทนสาตกะลาและใช้แคร่วางเพื่อฟาดข้าว ข้าวที่ฟาดเสร็จก็รอการพัดเอาเศษเจือปนออก แต่เดิมนิยมใช้กำสำหรับพัดวิ ปัจจุบันชาวบ้านสร้างนวัตกรรมเอง โดยใช้เครื่องตัดหญ้ามาติดตั้งใบพัดลม มีแรงเป่าสูง สามารถลดแรงงานคนได้จำนวนมาก ชาวบ้านสบ้าง มีระบบรูปแบบความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม ที่สะท้อนให้เห็นถึงพลังของวัฒนธรรมข้าว โดยเฉพาะกลุ่มผลิตข้าวสบ้างซึ่งแกนนำเป็นผู้อาวุโสของหมู่บ้าน การเกี่ยวข้าวผู้อาวุโสจะใช้ไม้รวกมานาบข้าวให้ล้มไปในทิศทางเดียวกัน ถ้าเกี่ยวข้าวตอนเช้าต้องนาบข้าวให้ล้มไปทางทิศตะวันตก ถ้าเกี่ยวตอนบ่ายต้องนาบข้าวไปทางทิศตะวันออก เพื่อเวลาเกี่ยวจะได้หมุนหน้าหลบแดด หันหลังให้ดวงอาทิตย์ วิธีการเกี่ยวข้าวให้ถือเกี่ยวด้วยมือข้างที่ถนัด แล้วใช้เกี้ยวเกี่ยวหวดกอต้นข้าว ส่วนอีกมือหนึ่งรวบรวมข้าวไว้ แล้วใช้เกี้ยวเกี่ยวลำต้นทั้งกอ โดยทั่วไปจะเกี่ยวให้มีความยาวของต้นข้าวห่างจากรวงข้าวในระยะที่พอเหมาะที่จะนำไปฟาดข้าวได้สะดวก หรือให้มีความยาวของต้นข้าวพอที่จะนำไปใช้ประโยชน์อย่างอื่นได้ เช่น ใช้คลุมแปลงปลูกพืชผักชนิดอื่น เป็นต้น โดยก่อนทำการเกี่ยวข้าว ชาวบ้านในภาคกลางจะทำพิธี “ทำขวัญข้าว” ภาคเหนือจะทำพิธี “เสกนาเกี่ยวข้าว” รวงข้าวที่เกี่ยวแล้วจะเอาวางฝึงบดไว้ในบริเวณพื้นที่นั้นก่อนเพื่อตากแดดให้แห้งประมาณ 4-7 วัน แล้วจึงทำการมัดข้าว เรียกว่า “มัดฟ่อนข้าว” ภาคเหนือเรียกว่า “มัดข้าวฝ่า” หรือ “มัดฝ่าข้าว” จากนั้นจะใช้ไม้หาบข้าวเพื่อนำมาที่กองลานนวดข้าวสำหรับร่อนนวดข้าวต่อไป หรือตากไว้บนราวไม้ไผ่ก็ได้เช่นกัน ช่วงของการเก็บเกี่ยวข้าว นั้นก็มีความสำคัญเช่นกันหากมีการเก็บเกี่ยวในขณะที่ฝนตกจะทำให้เมล็ดข้าวมีความชื้นทำให้เมล็ดไม่ขาว เมล็ดดำ มีกลิ่นอับเกิดขึ้น เมื่อนำไปสีจะทำให้ไม่น่ารับประทาน โดยหลังจากการเก็บเกี่ยวชาวบ้านในภาคอีสานจะทำพิธี “บุญคูณลานหรือสู่ขวัญข้าว” เพื่อเป็นการขอขมาและขอบคุณแม่โพสพหรือเทพีแห่งข้าวแรงงานที่ใช้ในการเก็บเกี่ยวข้าว สมัยก่อนเป็นการช่วยเหลือกันของชาวบ้านในพื้นที่เดียวกันโดยผลัดกันไปช่วยเกี่ยวข้าวในนาของเพื่อนบ้านให้เสร็จเป็นรายๆ จะเรียกว่า “ลงแขกเกี่ยวข้าว” หรือภาคเหนือ เรียกว่า “เอามือ หรือ เอารวัน” การลงแขกเกี่ยวข้าวเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความรัก ความสามัคคี ความมีน้ำใจ ความเอื้ออาทรของคนในชุมชน จนกลายเป็นประเพณีอันดีงามหลายชั่วอายุคน

(4) การนวดข้าว

การนวดข้าว หรือบางแห่งเรียกว่า “เหยียบข้าว” เป็นขั้นตอนการทำให้เมล็ดข้าวเปลือกหลุดออกจากรวง หรือฟ่อนข้าว โดยหลังจากที่ชาวนาเก็บเกี่ยวเสร็จ จะทำการตากฟ่อนข้าวให้แห้ง แล้วจึงนำฟ่อนข้าวมากองรวมกันที่ลานข้าวเพื่อทำการนวด การนวดข้าวมีหลายวิธีขึ้นอยู่กับความถนัดของแต่ละท้องถิ่น แต่หากเป็นการนวดสมัยก่อนจะมี 2 วิธี

วิธีแรก คือการใช้ วัว หรือควาย เหยียบข้าวโดยปักเสาสูงกลางลาน เรียกว่า “เกียด” แล้วนำฟ่อนข้าวมาวางล้อมเสาเกียด แล้วผูกวัวหรือควายกับเสา ด้อนให้วิ่งรอบๆ เสาเกียดเพื่อเหยียบย่ำไปบนฟ่อนข้าวจนกว่าเมล็ดข้าวส่วนใหญ่หลุดออกจากรวงข้าว หลังจากนั้นชาวนาจะใช้คันฉวยหรือขอฉวยดิงฟางข้าว เรียกว่า “สงฟาง” ให้เมล็ดข้าวร่วงออกมา เอาฟางข้าวออกไปกองไว้นอกลาน

วิธีที่สอง คือ การใช้ไม้่นวดข้าว เรียกว่า “ตีข้าว หรือ ฟาดข้าว” โดยจะใช้ไม้หนีบข้าว ซึ่งมีลักษณะเป็นไม้สองท่อนผูกเชือกติดกันโดยผูกไม้ท่อนหนึ่งที่ปลายไม้และอีกท่อนผูกต่ำกว่าท่อนแรก เพื่อตีบกำข้าว แล้วไม้ท่อนที่ผูกต่ำกว่าจะเป็นตัวหนีบมัดข้าวแล้วก็ฟาดมัดข้าวลงไปที่พื้นลานนวดข้าวหรือภาชนะรองรับ โดยฟาดจนกว่าเมล็ดข้าวจะหลุดออกจากรวงหมด หรือบางท้องถิ่นจะใช้แคร่ ม้าร่อนนวดข้าว มารองรับการฟาดข้าว ภาคเหนือจะมีการ “ตีครุ” คือการนวดข้าวในครุ เมื่อทำการนวดจนเสร็จ ชาวนาจะทำความสะอาดข้าวแล้วทำการแยกเมล็ดข้าวสืบเศษฟางข้าวหรือเศษหิน โดยเหลือไว้เฉพาะเมล็ดข้าวเปลือกที่ต้องการ แล้วกวาดมากองรวมๆ กันไว้การนวดข้าวสามารถทำได้ทั้งชายและหญิงจะหลายคนหรือคนเดียว ซึ่งในการนวดข้าวนี้มีการขอแรงเพื่อนบ้านมาลงแขกนวดข้าวเหมือนกับการเกี่ยวข้าวด้วย

(5) การเก็บรักษาข้าว

การเก็บรักษาข้าว สามารถทำได้หลายแบบ ทั้งนี้ก็ต้องขึ้นอยู่กับแต่ละท้องถิ่น ด้วยบางแห่งไม่มีการนวดข้าวก่อนนำเข้าเก็บไว้ที่โรงเรือน จะต้องทำการนวดเสียก่อนแล้วต้องทำความสะอาดข้าวเพื่อแยกสิ่งเจือปนต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น หิน ดิน ทรายหรือเมล็ดข้าวที่สืบออกจากเมล็ดข้าวเปลือก เพราะสิ่งเหล่านี้จะเป็นตัวนำพาพวกแมลงหรือหนูเข้ามาทำลายเกิดความเสียหายแก่ข้าวเปลือกได้ หลังจากนั้นจะทำการขนย้ายไปเก็บไว้ในยุ้งข้าว นางข้าว หรือ ที่ชาวนาภาคเหนือเรียกว่า “หลองข้าว” ซึ่งเป็นการเก็บข้าวไว้เพื่อบริโภคและแบ่งขายเมื่อข้าวมีราคาสูง และอีกส่วนหนึ่งชาวนาจะแบ่งไว้เพื่อทำพันธุ์ ข้าวที่เก็บเกี่ยวได้ เหล่านี้จะต้องเก็บไว้เป็นอย่างดี โดยรักษาให้ข้าวนั้นมีคุณภาพอยู่เสมอ และไม่สูญเสียความงอก ยิ่ง นางที่ทำการเก็บข้าวจะต้องมีอากาศถ่ายเทได้สะดวกเพื่อจะได้ระบายความชื้นและความร้อนออกไปได้ นอกจากนี้หลังคาของยุ้งจะต้องไม่รั่ว

และสามารถกันน้ำฝนไม่ให้หยดลงไปนึ่งได้ ก่อนเอาข้าวขึ้นไปเก็บไว้ในยุ้งฉางควรปิดกวาดแล้ว พ่นด้วยยาป้องกันแมลงศัตรูข้าวเสียก่อน ลักษณะยุ้งข้าวแบบโบราณมีความแตกต่างกัน ดังนี้

ก) ยุ้งข้าวแบบชั่วคราว นิยมสร้างโรงเรือนไม้ขนาดเล็ก หลังคามุงหญ้าคา ใบตองตึงหรือสังกะสี มีลักษณะเปิดโล่ง ใช้เสวียนสำหรับเก็บข้าวเปลือก เสวียนเป็นเครื่องใช้สำหรับบรรจุข้าวเปลือกของชาวนา โดยทำจากไม้ไผ่ ชัดสานเป็นรูปทรงกลม ใช้มูลควายทาปิดโดยรอบเพื่ออุดรอยรั่วของไม้ไผ่ที่สาน เสวียนมีหลายขนาด ความสูงและความกว้างของเสวียนไม่แน่นอน แล้วแต่ความต้องการของผู้ใช้ เสวียนที่มีขนาดใหญ่จะมีประตูเข้า-ออกบริเวณส่วนล่าง เสวียนจะทำจากไม้ไผ่สาน มี 2 ลักษณะ คือ ทรงกลม และทรงก้นสี่เหลี่ยม เสวียนทรงกลมด้านบนจะสอบเล็กกว่าด้านล่างเล็กน้อย โดยปล่อยส่วนล่างและส่วนปากให้ว่างไว้ บางอันจะใช้ฟางมัดต่อกันให้แน่นปิดส่วนล่าง ด้านนอกของเสวียน เรียกว่า “ไส้ช้าง” ส่วนล่างของเสวียนจะสานเป็นตาข่ายห่างๆ

ข) ยุ้งข้าวแบบถาวร ยุ้งข้าวแบบถาวรเป็นอาคารไม้ได้สูงหลายแห่งได้สูงอาจสูงกว่าเรือนอาศัย ขนาดของยุ้งข้าวกำหนดจากจำนวนเสา มีตั้งแต่ขนาดเล็ก 4-6 เสา ขนาดกลาง 8-10 เสา ขนาดใหญ่ 12 เสาขึ้นไป เสาหลองข้าวนิยมใช้ไม้ต้นเดียวขนาดเล็กใหญ่สัมพันธ์กับจำนวนเสาของหลองข้าว หลองข้าวขนาดใหญ่ มีเสาจำนวนมาก ก็นิยมใช้เสาขนาดใหญ่ บางแห่งมีเสาขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 40 เซนติเมตร โดยหลองข้าวโบราณนั้นเสาจะฝังเสาลงบนพื้นดินคนโบราณใช้เสาไม้ใหญ่เป็นเสาหลองข้าว เพื่อความแข็งแรง สามารถรองรับน้ำหนัก หรือเพื่อป้องกันช้างมาทำลายเพื่อกินข้าว เช่นเดียวกับแวง(รอด) ก็จะมีขนาดใหญ่ บางแห่งมีขนาดประมาณ 15 x 25 เซนติเมตร บริเวณใต้ยุ้งข้าว ชาวบ้านจะนิยมเก็บอุปกรณ์เพื่อการทำนา เช่น แอก ไถ คราด ครุ บางแห่งใช้พื้นที่ใต้หลองข้าวสำหรับเลี้ยงวัวควาย และผูกเชือกไว้ที่เสาหลองข้าว

(6) การรักษามลพิษ

กรมการข้าว มีนโยบายส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกข้าวพันธุ์ดีทั่วประเทศ เพื่อให้ได้ผลผลิตมากเพียงพอต่อการบริโภคและส่งออกต่างประเทศ ผลผลิตข้าวต้องมีคุณภาพดี ต้องปรับปรุงบำรุงพันธุ์ข้าวให้สามารถแข่งขันกับประเทศเพื่อนบ้าน รวบรวมพันธุ์ข้าวพื้นเมืองในแต่ละพื้นที่ทั้งข้าวเจ้าและข้าวเหนียว สำหรับเขตภาคเหนือมีพันธุ์ข้าวที่ผ่านการปรับปรุงบำรุงพันธุ์ให้เหมาะสมกับพื้นที่หลายพันธุ์ โดยผ่านการรับรองพันธุ์จากคณะกรรมการให้เป็นข้าวพันธุ์หลัก ข้าวพันธุ์ขยาย และสามารถจำหน่ายพันธุ์ข้าวแก่เกษตรกรได้ หน่วยงานในสังกัดกรมการข้าวในภาคเหนือ ประกอบด้วย ศูนย์วิจัยข้าวเชียงใหม่ แม่ฮ่องสอน เชียงราย และศูนย์วิจัยข้าวสะเมิง ดำเนินการศึกษาวิจัยและรวบรวมข้าวพันธุ์ที่ดีในภาคเหนือ โดยเฉพาะในเขตพื้นที่โครงการพระราชดำริ จำนวน 34 แห่ง พันธุ์ข้าวที่มีการส่งเสริม ได้แก่

ข้าวชีวแม่จัน ซึ่งเป็นข้าวเหนียวที่ได้จากการเก็บรวบรวมพันธุ์จากเกษตรกรที่บ้านหนองบัวคำบรอบเวียง อำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย นำไปปลูกคัดเลือกและเปรียบเทียบพันธุ์ที่สถานีทดลองพืชไร่เชียงรายและสถานีทดลองข้าวพาน เป็นข้าวเหนียวพันธุ์พื้นเมือง สูงประมาณ 110-150 เซนติเมตร ใวต่อช่วงแสงอย่างอ่อน เก็บเกี่ยวปลายเดือนกันยายนถึงกลางเดือนตุลาคม ลำต้นและใบสีเขียว ข้อต่อใบ ขอบใบ และข้าวกันแมลงสีม่วง ปลูกได้ทั้งสภาพไร่และนา ได้ผลผลิตประมาณ 456 กิโลกรัมต่อไร่ ลักษณะเด่น เมล็ดยาว คุณภาพการสีและหุงต้มดี คุณภาพข้าวสุกเหนียวนุ่ม ตลาดมีความต้องการมาก ด้านทานโรคไหม้ในสภาพธรรมชาติ ทนแล้งปานกลาง เหมาะสมต่อการปลูกพื้นที่ข้าวไร่และข้าวนาสวนในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้รับการรับรองพันธุ์เดือนธันวาคม 2522

ข้าวพันธุ์ อาร์ 258 เป็นข้าวไร่ข้าวเหนียวที่คัดเลือกจากข้าวไร่พันธุ์พื้นเมืองชื่อ มะกอกปี หรือคอสสามเดือน สูงประมาณ 127 เซนติเมตร ใวต่อช่วงแสง จึงปลูกได้ทั้งนาปีและนาปรัง ลำต้นค่อนข้างแข็ง ใบและใบธงค่อนข้างกว้างและยาวปานกลาง มีขนเล็กน้อย ใบธงดกเมื่อรวงข้าวแก่ รวงยาวปานกลาง ระวังถี่ คอรวงสั้น โผล่พ้นใบธงพอดีเมล็ดร่วงง่ายจึงไม่ควรปล่อยให้แก่จัด ให้ผลผลิตประมาณ 252 กิโลกรัมต่อไร่ ลักษณะเด่นคืออายุสั้น ประมาณ 106-134 วัน ก็เก็บเกี่ยวได้ก่อนข้าวพันธุ์อื่น จึงเหมาะต่อการปลูกในพื้นที่ที่มีช่วงฝนตกสั้นหรือค่อนข้างแห้งแล้ง หรือปลูกในพื้นที่ดอนในเขตภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้รับการรับรองพันธุ์เดือนกรกฎาคม 2530

ข้าวพันธุ์โป่งไคร้ เป็นข้าวไร่ข้าวเหนียวที่รวบรวมจากแปลงของเกษตรกรที่บ้านโป่งไคร้ตำบลโป่งแยง อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ โดย สถานีทดลองข้าวสันป่าตอง ได้ปลูกศึกษาพันธุ์ที่ไร่นาสาธิตแม่เหียะ ต้นสูงประมาณ 142 เซนติเมตร ใวต่อช่วงแสงอย่างอ่อน เก็บเกี่ยวประมาณปลายเดือนตุลาคม ทรงกอตั้ง ลำต้นค่อนข้างแข็ง ใบและกาบใบสีเขียว ใบธงกว้างและดก รวงยาว ระวังถี่รวงข้าวปานกลาง เมล็ดมีรูปร่างป้อม ให้ผลผลิตประมาณ 243 กิโลกรัมต่อไร่ ลักษณะเด่นคือ นวดง่าย ข้าวสุกมีกลิ่นหอมเล็กน้อย ด้านทานโรคไหม้ เป็นพันธุ์ข้าวเหนียวที่สามารถปรับตัวเข้ากับการปลูกบนที่สูงได้ถึง 1,250 เมตรจากระดับน้ำทะเล จึงเป็นพันธุ์ข้าวไร่ข้าวเหนียวที่ส่งเสริมเกษตรกรปลูกในพื้นที่สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 800-1,250 เมตร ได้รับการรับรองพันธุ์ เดือนกรกฎาคม 2530

ข้าวเจ้าฮ่อ เป็นข้าวเจ้าที่ได้จากการคัดเลือกพันธุ์ข้าวจากข้าวไร่พื้นเมืองของชาวไทยภูเขาเผ่าลีซอ จังหวัดเชียงราย โดยสถานีทดลองข้าวพาน เมื่อปี 2522 ปลูกศึกษาและเปรียบเทียบพันธุ์ในสถานีทดลองข้าวและสถานีทดลองพืชสวนในเขตภาคเหนือ ต้นสูงประมาณ 134 เซนติเมตร ใวแสงอย่างอ่อน อายุการเก็บเกี่ยวประมาณปลายเดือนตุลาคม ทรงกอตั้งตรง ลำต้น

ใหญ่ค่อนข้างแข็ง ลำต้นและข้อสีเขียว ใบค่อนข้างกว้างและยาว ข้อต่อระหว่างใบและก้านใบสีฟาง รวงยาว ระแงะถี่ เมล็ดร่วนปานกลาง ให้ผลผลิตประมาณ 210 กิโลกรัมต่อไร่ ลักษณะเด่นคือ คุณภาพข้าวสุกนุ่มและเหนียวปรับตัวได้ดีในสภาพไร่ทั่วไป โดยเฉพาะเขตภาคเหนือตอนบนที่มีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางระหว่าง 800-1,000 เมตร เป็นข้าวไร่ข้าวเจ้าที่อายุค่อนข้างหนัก จึงควรปลูกในพื้นที่ที่มีน้ำฝนสม่ำเสมอและดินอุ้มความชื้นได้ดี ได้รับการรับรองพันธุ์เดือนกรกฎาคม 2530 ข้าวน้ำรัฐ เป็นข้าวไร่ข้าวเจ้าที่ได้จากการรวบรวมพันธุ์ข้าวจากชาวไทยภูเขาเผ่าลีซอ บ้านน้ำรูดอยสามหมื่น อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ โดยปลูกศึกษาและเปรียบเทียบพันธุ์ที่สถานีทดลอง

ข้าวไร่และธัญพืชเมืองหนาวสะเมิง และสถานีทดลองเกษตรที่สูงในเขตภาคเหนือ ดันสูงประมาณ 141 เซนติเมตร ไร่ต่อช่วงแสงอย่างอ่อน หากปลูกในพื้นที่ระดับความสูง 1,100-1,250 เมตร จะเก็บเกี่ยวประมาณกลางเดือนตุลาคม หากปลูกในพื้นที่ต่ำกว่านี้จะเก็บเกี่ยวได้เร็วขึ้น ลำต้นตรงไม่ล้มง่าย แดกกอดี ใบยาว แผ่นใบกว้างปานกลาง ระแงะถี่ คอรวงปานกลาง เมล็ดร่วนปานกลาง ไม่มีขน ให้ผลผลิตประมาณ 247 กิโลกรัมต่อไร่ ลักษณะเด่นคือ คุณภาพข้าวสุก ร่วนนุ่ม ปรับตัวได้ดีในที่ที่มีอากาศหนาวเย็นและบนพื้นที่สูงมากๆ จึงเป็นพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมต่อการส่งเสริมแก่เกษตรกรชาวไทยภูเขา ได้รับการรับรองพันธุ์เดือนกรกฎาคม 2530

ข้าวเจ้าลีซอสันป่าตอง เป็นข้าวเจ้าที่ได้จากการรวบรวมพันธุ์พื้นเมืองของเกษตรกรที่อำเภอแม่สาย จังหวัดเชียงใหม่ เมื่อปี 2522 ปลูกศึกษาและเปรียบเทียบพันธุ์ที่สถานีทดลองข้าวไร่และธัญพืชเมืองหนาวในเขตภาคเหนือ ดันสูงประมาณ 145 เซนติเมตร อายุการเก็บเกี่ยวประมาณกลางเดือนตุลาคม ทรงกอตั้งตรงไม่ล้มง่าย รวงข้าวยาว เฉลี่ย 24 เซนติเมตร ระแงะถี่ รวงแน่น คอรวงสั้น ให้ผลผลิตเฉลี่ย 391 กิโลกรัม ลักษณะเด่นคือต้านทานโรคไหม้ คุณภาพการสีดี ให้ผลผลิตสูงกว่าพันธุ์เจ้าฮ่อร้อยละ 13

ข้าวหลวงสันป่าตอง เป็นข้าวเจ้าที่ได้จากการรวบรวมพันธุ์พื้นเมืองของเกษตรกรบ้านปางม่วงด้าบตเจ้าซื่อน อำเภอเมืองปาน จังหวัดลำปาง ปลูกศึกษาและเปรียบเทียบพันธุ์ที่สถานีทดลองข้าวสันป่าตอง และทดสอบพันธุ์ในพื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่รอยต่อ ระหว่างปี 2541-2546 เป็นข้าวเจ้าที่ไร่ต่อช่วงแสง อายุเก็บเกี่ยวประมาณกลางเดือนพฤศจิกายน กอตั้งตรง แดกกอมาก ลำต้นตรง และแข็งไม่ล้มง่าย รวงยาว ระแงะถี่ คอรวงยาว ลักษณะเด่นคือ ผลผลิตเฉลี่ย 582 กิโลกรัมต่อไร่ คุณภาพข้าวสุกนุ่มและเหนียว ทนทานต่อสภาพอากาศหนาวเย็นบนที่สูง ได้รับการรับรองพันธุ์เดือนมกราคม 2547 (ศูนย์วิจัยข้าวสะเมิง, 2552)

2.3.9 ภูมิปัญญาข้าวภาคอีสาน

2.3.9.1 สังคมชาวนาในชุมชนอีสาน

กนกพร รัตนสุธีระกุล (2557) ศึกษาบริบททางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ระบบนิเวศของสังคมชาวนาลุ่มน้ำชี กระบวนการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตของสังคมชาวนา และพลวัตของการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตของสังคมชาวนา โดยใช้บ้านหนองผือ ต.หนองบัว อ.โกสุมพิสัย จ.มหาสารคาม เป็นกรณีศึกษา สามารถแบ่งช่วงเวลาและรูปแบบการปรับเปลี่ยนออกเป็น 4 ช่วงเวลา ได้แก่

1) ยุคตั้งถิ่นฐานและการผลิตแบบพออยู่พอกิน (อดีต-ปี 2507) ชุมชนยังมีวิถีการผลิตแบบยังชีพ (Subsistence Economy) เน้นกระบวนการผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการในการบริโภคระดับครัวเรือน (Household Consumption) (Moerman, 1968) ผลผลิตส่วนเกินถูกนำมาแลกเปลี่ยนภายในชุมชน (อานันท์, 2544) ให้ความสำคัญสูงต่อประเพณี วัฒนธรรม ที่เกี่ยวกับวิถีการผลิต เช่น พิธีกรรมขึ้นปลง ลงเลี้ยง การกำหนดวันที่ดีในการปักดำ การถอนกล้า หรือการเกี่ยวข้าว เน้นการใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ

2) ยุคการเปลี่ยนแปลงตามกระแสการพัฒนา (2507-2520) การผลิตของสังคมชาวนาบ้านหนองผือ ในยุคของการเปลี่ยนผ่านนี้ในด้านการทำนาก็ยังคงเน้นหนักเพื่อการบริโภคในครัวเรือนและมีขายบ้างในส่วนที่เหลือ ในการทำนาชาวนายังคงทำนาปีเพียงครั้งเดียว แต่ในกระบวนการในการทำนาของชาวนาในยุคนี้ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ชาวนาเริ่มใช้ปุ๋ยเคมี และมีการใช้เทคโนโลยีเข้ามาช่วยในกระบวนการทำนาซึ่งสะดวกและสามารถร่นระยะเวลาในการผลิตของเกษตรกร นอกจากนี้ ยังมีกิจกรรมการผลิตที่เพิ่มขึ้นมา คือการปลูกผักสวนครัวเพื่อส่งขายไปยังตลาดที่อยู่ใกล้เคียง (รังสรรค์ เฉลยมลมาตย์ 2549 อ้างถึงใน กนกพร รัตนสุธีระกุล, 2557) ในการผลิตทั้งการทำนาและการปลูกผักจะทำงานในคนละช่วงเวลาโดยการทำนาจะทำในช่วงฤดูฝน ส่วนการปลูกผักจะทำในฤดูแล้งและการเลี้ยงปลาในกระชังควบคู่กันไป (สมเดช ราษฎร์ 2549 อ้างถึงใน กนกพร รัตนสุธีระกุล, 2557) ผลของการมีกิจกรรมการผลิตที่หลากหลายทำให้แรงงานที่มีอยู่ภายในครัวเรือนไม่เพียงพอต่อการผลิตที่มุ่งเน้นการผลิตเพื่อขาย ดังนั้น ปรากฏการณ์การจ้างแรงงานในพื้นที่จึงเป็นเสมือนการปรับตัวอย่างหนึ่งของชุมชนชาวนาเพื่อรองรับระบบการผลิตตามกระแสของทุนนิยม ในขณะเดียวกันก็ใช้แรงงานของตนเองให้เข้มข้นขึ้น

3) ยุคการทำกรเกษตรเพื่อการค้าแบบเข้มข้นและลงทุนสูง: การปรับตัวต่อกระแสการเปลี่ยนแปลง (ปี พ.ศ. 2521-2547) เนื่องจากเกิดภาวะน้ำท่วมใหญ่ และกินเวลายาวนานมากถึง 3 เดือนทำให้ผลผลิตข้าวนาปีได้รับความเสียหาย รัฐโดยกรมส่งเสริมการเกษตร กระทรวง

เกษตรกรและสหกรณ์ ร่วมกับธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร ได้ให้การสนับสนุนให้ชาวนาบ้านหนองผือ ทำนาปรังเพื่อทดแทนข้าวนาปีที่เสียหายจากน้ำท่วม โดยกรมส่งเสริมการเกษตรได้ให้การสนับสนุนในด้านเมล็ดพันธุ์ข้าวปลูกให้แก่เกษตรกร ส่วนธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ให้การสนับสนุนด้านปุ๋ยเคมีและเงินกู้เพื่อเป็นทุนให้แก่เกษตรกรที่ประสบปัญหาน้ำท่วม ผลจากปรากฏการณ์ดังกล่าวทำให้ชาวนาปรับตัวด้วยการทำนา 2 ครั้งใน 1 รอบปี คือ นาปีและนาปรัง เพื่อเป็นทางเลือกในการแก้ปัญหาผลผลิตข้าวนาปีที่เสียหายจากภาวะน้ำท่วม ในขณะเดียวกันวิธีการทำการเกษตรของชาวนาในยุคนี้เป็นยุคที่ชาวนามีการพึ่งพิงปัจจัยการผลิตจากภายนอกมากขึ้น เช่น ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช และ ระบบการจ้างแรงงาน เพื่อตอบสนองการผลิตที่มากขึ้น เช่น การปลูกผัก การเลี้ยงปลาในกระชัง ซึ่งเป็นระบบการผลิตที่ยึดเอาหลักความต้องการของตลาดเป็นตัวกำหนดกิจกรรมการผลิต

4) ยุค พ.ศ. 2547-ปัจจุบัน ยุคของการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตสู่ความพอเพียง และพึ่งตนเอง ผลกระทบของวิธีการผลิตที่พึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกมากเกินไป ประกอบกับสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรม ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ การแพร่ระบาดของแมลงศัตรูพืช ส่งผลให้ชาวนาบางส่วนเริ่มแสวงหาทางออกของปัญหาประกอบกับการเข้ามาของแนวคิดเกษตรอินทรีย์ จากการส่งเสริมของหลายหน่วยงาน และการเข้ามาสนับสนุนงบประมาณจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว) และสำนักงานเครือข่ายการส่งเสริมสุขภาพจังหวัดมหาสารคาม (สสส.มค) ในการหนุนเสริมให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตจากการเกษตรเคมีมาสู่เกษตรอินทรีย์ ด้วยกระบวนการวิจัยเพื่อแก้ไขปัญหาและด้วยการพัฒนาองค์ความรู้ท้องถิ่นของเกษตรกร ส่งผลให้ชาวนาบางส่วนปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตของตนเอง (อรุณวดี หงส์อุดร, 2545 อ้างถึงใน กนกพร รัตนสุธีระกุล, 2557) โดยพบว่า มีชาวนาจำนวน 30 หลังคาเรือน คิดเป็นร้อยละ 20.27 รวมกลุ่มกันจัดตั้งกลุ่มเกษตรอินทรีย์เพื่อสุขภาพ เพื่อแสวงหาทางออกของปัญหาที่เกิดจากสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรม โดยได้รวมตัวกันปลูกผักปลอดสารพิษและปรับวิธีการผลิตข้าวอินทรีย์และสร้างความเข้มแข็งของกลุ่มองค์กรชุมชน เพื่อสร้างทางเลือกให้แก่ตนเอง จนนำมาสู่การพึ่งตนเองและเป็นหมู่บ้านเศรษฐกิจพอเพียงของจังหวัดมหาสารคาม

2.3.9.2 วัฒนธรรมข้าวและวิธีการผลิตแบบดั้งเดิมในชุมชนชาวนาอีสาน

วัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านอีสาน หรือ อีกนัยหนึ่งหมายถึงวัฒนธรรมข้าวในวิธีการผลิตแบบดั้งเดิมที่เน้นการ “เฝ้าอยู่ เฝ้ากิน” อาศัยเทคโนโลยีพื้นบ้าน ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและตอบสนองต่อการบริโภคภายในครัวเรือน เป็นวิธีการผลิตที่เคยมีความเข้มแข็งในชุมชนชาวนาไทยมาเป็นเวลานานก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงด้านการพัฒนาการเกษตรสมัยใหม่ที่เน้นการผลิตแบบเงินสดมากขึ้น

ในแง่พื้นที่เพาะปลูก สันติภาพ ศิริวัฒน์ ไพบูลย์ (2555) ระบุว่า ก่อนปี 2547 ภาคอีสานยังมีป่าโคก หรือ ป่าหัวไร่ปลายนาเหลือค่อนข้างมาก ความฉลาดของบรรพบุรุษมีอยู่ทุกซอกมุมของอีสาน อย่างการปลูกข้าวนาโคก (นาดอน) ซึ่งเป็นพื้นที่กั้นคันน้ำ ดินไม่ตื้นัก ชาวบ้านต้องรักษาต้นไม้ใหญ่ไว้ในนา เพื่อเป็นร่มเงาแก่ต้นข้าว และเพื่อรักษาความชุ่มชื้นไม่ให้แดดเผาจนน้ำระเหยเร็วเกินไป อีกทั้งใบไม้ที่ร่วงหล่นก็จะกลายเป็นปุ๋ย ซึ่งรากที่ลึกของไม้ยืนต้นก็จะดูดเอาธาตุอาหารที่สะสมในดินชั้นล่างขึ้นมาด้วย เมื่อสารอาหารเหล่านี้มาสะสมที่ใบและร่วงหล่นลงผืนนา ก็กลายเป็นปุ๋ยให้ต้นข้าว เพราะนาโคกไม่มีน้ำหลาก จึงไม่มีตะกอนปุ๋ยพัดมากับน้ำเหมือนนาลุ่ม นอกจากนี้ ชาวนาต้องพัฒนาปรับปรุงพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับพื้นที่แบบนี้ ส่วนมากปลูกข้าวพื้นเมืองอายุสั้นที่สามารถทนแล้งได้ดี ต้นเตี้ย แข็งแรง และอยู่ในร่มเงาได้พอสมควร เป็นต้น จึงมีความเป็นเหตุเป็นผลที่ลงตัว แผ่นดินอีสานสอนให้คนฉลาด ปัจจุบันนี้ดินเค็มมากขึ้น เพราะคนไม่รักษาป่า แม้แต่ต้นไม้ในนาก็ตัดไปขาย ชุดล้อมไปขาย หรือปรับเปลี่ยนนาให้เรียบ พังคันนาออกให้แปลงนาใหญ่ขึ้น เอาต้นไม้ใหญ่ออกเพื่อให้เครื่องจักรกลลงไปทำงานได้สะดวก แต่ผลที่ตามมาร้ายแรงมาก เพราะต้นไม้ใหญ่จะมีระบบรากที่ดูดซับความชื้นไว้ใต้ดิน ทำให้น้ำเค็มใต้ดินที่เกิดจากการมีโดมเกลือ (Salt Dom) อยู่ใต้ดินระดับตื้น ไม่สามารถซึมผ่านขึ้นมาได้ อันนี้คือหน้าที่ของต้นไม้ใหญ่ในนาอีกอย่างหนึ่ง

ขณะที่ นันทา กันตริ (2548) ศึกษาการเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมข้าว : กรณีศึกษาการพึ่งตนเองด้านทรัพยากรพันธุกรรมข้าวของชาวนาอีสาน พบว่า ระบบการผลิตแบบดั้งเดิมมีลักษณะที่ร่วมกันหลายประการ ประการที่หนึ่ง เป้าหมายหลักของการผลิตในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม อยู่ที่การบริโภคในระดับครัวเรือน ให้มีอาหารและเครื่องใช้เพียงพอสำหรับการอุปโภคบริโภค

ส่วนการผลิตของชาวนาอีสานระบบเกษตรแบบดั้งเดิม จะเป็นการผลิตที่พึ่งพิงธรรมชาติค่อนข้างสูง ใช้เทคโนโลยีอย่างง่าย ใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นและมีความหลากหลายของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ (จิรวุฒิ เสนาคำ, 2539; ธันวา จิตต์สงวน และคณะ, 2544 อ้างถึงใน นันทา กันตริ, 2548: 28) ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งดิน น้ำ ป่า เป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ ดังเช่น การทำข้าวไร่ ดินจะต้องอุดมสมบูรณ์ จึงจะสามารถให้ผลผลิตข้าวภายใต้สภาวะที่ต้องอาศัยน้ำฝนเพียงอย่างเดียว หรือ พื้นที่ลุ่ม สภาพดินอุดมสมบูรณ์กว่าพื้นที่นาโคก แม้ว่าจะปลูกข้าวในพื้นที่ไม่มาก แต่ก็ทำให้ผลผลิตข้าวมากกว่าพื้นที่นาโคกที่มีความอุดมสมบูรณ์น้อยกว่าและเสี่ยงกับสภาวะแล้งมากกว่า

การใช้ปัจจัยการผลิตในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายในของระบบเกือบทั้งหมด เช่น ในการรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดิน ชาวนาบางรายจะบำรุงดิน

โดยทำเพียงเอาปุ๋ยคอกจากวัว ควายที่เลี้ยงอยู่ไปใส่ในนาของตน ขณะที่การอาศัยน้ำฝน หรือน้ำท่า สำหรับการปลูกในแต่ละรอบปี ทำให้ชาวนาต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนของสภาพดินฟ้าอากาศ ที่อาจจะเกิดขึ้นได้เสมอในบางปี โดยในระบบการผลิตแบบนาข้าวฝน เทคโนโลยีที่ใช้ก็เป็นแบบ พื้นบ้านที่ชาวนาทำขึ้นได้เอง ใช้แรงงานคนและแรงงานสัตว์เป็นตัวหลัก โดยความรู้ได้รับการ ถ่ายทอดสืบต่อกันมาตามที่พ่อแม่เคยทำมาก่อน อาทิ เรื่องการปรับปรุงดินโดยใช้มูลสัตว์ ความรู้ เรื่องเครื่องมือที่ช่วยในการเตรียมดิน เครื่องมือในการเก็บเกี่ยว เป็นต้น

เกษตรกรรมแบบดั้งเดิมเป็นระบบที่มีความหลากหลายของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ พันธุ์ พื้นบ้าน ได้มาจากการเก็บรักษาของนาเองไว้ในแปลง มีความเหมาะสมกับพื้นที่และระบบนิเวศ ของแปลงเกษตรกร ทำให้เกษตรกรสามารถเลือกปลูกพืชตามความเหมาะสมของพื้นที่ ปริมาณน้ำ แสงแดด แรงงาน และปัจจัยการผลิตอื่นๆ ได้ตามต้องการ การปลูกพืชหลากหลายสายพันธุ์เป็นการ กระจายความเสี่ยงและเป็นหลักประกันในด้านของปริมาณผลผลิต

นอกจากนี้ การผลิตในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมของชุมชนอีสานยังมีความ สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติและวัฒนธรรม และมีลักษณะของการผสมผสานหรือ ดำเนินกิจกรรมการเกษตรหลายกิจกรรมควบคู่กัน เช่น การปลูกข้าวหลายพันธุ์ ตามสภาพพื้นที่ ที่เก็บ เกี่ยวไม่พร้อมกัน และนอกจากทำนาปลูกข้าวหลายๆ พันธุ์แล้ว ชาวนาก็มีการปลูกพริก ปลูกมะเขือ มั่นและพืชผักสวนครัวอื่นๆ ไว้สำหรับบริโภคในครัวเรือน

นันทา กันตริ (2548) ตั้งข้อสังเกตว่า การเกษตรแบบดั้งเดิมที่มีวัฒนธรรมข้าวและ การปลูกข้าวเป็นแกนกลางของการผลิตยังได้ก่อให้เกิดการช่วยเหลือซึ่งกันและกันของคนในชุมชน กิจกรรมการผลิตเกี่ยวกับข้าวจำเป็นที่จะต้องใช้แรงงานจำนวนมากในแต่ละรอบการผลิต การร่วมมือและช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกันระหว่างชาวนาจึงเกิดขึ้น การผลิตข้าว แรงงานผลิตต้อง อาศัยแรงงานคนเป็นหลัก ทำให้เรื่องแรงงานเป็นความจำเป็นที่จะต้องจัดการให้การผลิตอาศัยคน เป็นหลัก ทำให้เรื่องแรงงานเป็นความจำเป็นที่จะต้องจัดการให้การผลิตในรอบปีนั้นสำเร็จลง การใช้แรงงานแบบลงแขก หรือ การวานกัน จึงพบได้ทั่วไปในระบบการผลิตแบบดั้งเดิม ที่ใน ขณะนั้น แรงงานตามหมู่บ้านยังหาได้ และจำเป็นจะต้องพึ่งพาอาศัยกันในการผลิต เป็นการยากที่จะ อาศัยเพียงแรงงานในครอบครัว เพราะกิจกรรมการผลิต เช่น การดำข้าว นวดข้าว การเกี่ยวข้าว ขนข้าวขึ้นเล้าเหล่านี้ ฯลฯ จำเป็นที่จะต้องให้แล้วเสร็จโดยเร็ว มิฉะนั้นการผลิตอาจเสียหาย การใช้ แรงงานแบบ “หาคน” หรือลงแขก จึงเกิดขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกให้การผลิตสามารถลุล่วงไปได้

สอดคล้องกับงานของธิดิญา เหล่าอัน (2553) ที่พบว่า ในด้านการผลิตของชุมชน จะมีการใช้แรงงานคนที่มีความสัมพันธ์กันทางเครือญาติเป็นหลัก โดยจะช่วยเหลือกันตั้งแต่การ ผลิตขั้นแรก คือการหว่านข้าวไปจนถึงขั้นตอนสุดท้ายคือการเก็บเกี่ยวข้าวและการนำข้าวขึ้นเก็บใน

ยิ่งนาง การผลิตข้าวจึงเป็นการรวมสมาชิกในครอบครัวหรือกลุ่มเครือญาติผลิตรวมกัน เรียกการผลิตแบบนี้ว่า “การเห็ดนำกัน” (ทำร่วมกัน) ซึ่งมีได้จำกัดอยู่เฉพาะภายในหมู่บ้านเท่านั้น ชาวนาในหมู่บ้านกู่กาสิงห์กับชาวนาในหมู่บ้านละแวกใกล้เคียงกันยังมีปฏิสัมพันธ์กัน โดยมีการช่วยเหลือกันผ่านความเป็น “เลี้ยว” หรือการนับถือเป็นญาติกันผ่านความสัมพันธ์ทางการแต่งงาน เช่น ผู้เป็นพ่อและแม่ของฝ่ายหญิงอาจเรียกใช้แรงงานจากพ่อและแม่ของฝ่ายชายได้ โดยพวกเขาต้องใช้ “แสงคืน” (ใช้แรงคืน) กล่าวได้ว่า “การเห็ดชอยกัน” เป็นความสัมพันธ์ในการจัดการแรงงาน ผ่านการแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างกลุ่มญาติพี่น้องและเพื่อนบ้าน ชาวบ้านจะจัดการส่วนของการผลิตที่ต้องใช้กำลังแรงงานสูงและเป็นงานหนักเกินกว่ากำลังแรงงานภายในครอบครัว คือ การไถนา การถนอมกล้า ปักดำและเกี่ยวข้าว ด้วยการร่วมมือร่วมแรงกันภายในหมู่ญาติและเพื่อนบ้านละแวกใกล้เคียง ครอบครัวที่ได้รับความช่วยเหลือก็จะไปช่วยครอบครัวอื่นๆ ภายในกลุ่มเพื่อแสดงถึง “การตอบแทน” เป็นการชดเชยและแลกเปลี่ยนแรงงานหมุนเวียนสลับกันไป

นอกจากนี้แล้ว ความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับการผลิต ที่อยู่บนฐานความเชื่อตามคติพื้นบ้านยังมีความสำคัญในกระบวนการผลิตของชาวนาในแต่ละรอบปี บทบาทประการหนึ่งคือการเป็นหลักประกันในเรื่องความอุดมสมบูรณ์ของการผลิตที่พึ่งพิงอยู่กับสภาพธรรมชาติ (นันทา กันตริ, 2548) ในเรื่องการทำนา ชาวนามีความเชื่อเทพเจ้าที่เกี่ยวกับข้าว โปสพ แม่ธรณี แถน ผิดา แสก นาคและผีปู้ตา และมีพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว เช่น การแสกนา การเอาฝุ่นไถนา การแอกนาคำ การสู่ขวัญข้าว ความเชื่อเกี่ยวกับผีตาแสด ชาวนาเชื่อกันว่า ผีเฝ้าไร่นา เมื่อชาวนาจะหักไร่่างางพงแปรสภาพที่ดินเป็นนา จะต้องมีพิธีเชิญผีตาแสด มาเฝ้ารักษาที่นาและข้าวกล้า แต่ละปีจะต้องมีการเลี้ยงผีตาแสด หลังจากเก็บเกี่ยวเสร็จก็ต้องนำข้าวมาให้ผีตาแสดด้วย (เอี่ยม ทองดี, 2538: 29)

ในกรณีศึกษาหมู่บ้านกู่กาสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด ธิติญา เหล่าอัน (2553) พบว่า ชุมชนอีสานจะร่วมกันสร้างความเชื่อต่างๆ เช่น การสร้าง “ผี” ขึ้นมาควบคุมพฤติกรรมของคนในหมู่บ้านให้อยู่ภายใต้บรรทัดฐานเดียวกัน เช่น ในปลายเดือนมีนาคมของทุกปี ชาวบ้านจะร่วมกันจัดประเพณีบุญสงฆ์บริเวณกู่กาสิงห์ กู่โพนวิจ และกู่โพนระฆัง เพราะชาวบ้านเชื่อว่ามีผีสิงสถิตอยู่ โดยมีวัตถุประสงค์คือขอให้ผีคุ้มครองบันดาลให้ฝนตกต้องตามฤดูกาลและปกปักษ์รักษาบ้านเมืองให้รอดพ้นจากอันตราย

นอกจากนี้จะทำหน้าที่ในฐานะเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจชาวบ้านแล้ว ยังเป็นพื้นที่รวมชาวบ้านในหมู่บ้านกู่กาสิงห์กับชาวบ้านจากหมู่บ้านในละแวกใกล้เคียง เช่น บ้านม่วย บ้านเล้าข้าว บ้านสงแคน บ้านตองค้อน บ้านยางเลิง บ้านหินกอง บ้านสองชั้น บ้านดอกไม้ บ้านเมืองบัว ฯลฯ ให้เดินทางเข้ามาร่วมประกอบพิธีกรรมด้วย เพราะพวกเขามีความเชื่อว่าหมู่บ้านที่อยู่ในละแวกเดียวกับที่ตั้งกู่ทั้ง 3 กู่ คือหมู่บ้านที่เคยเป็นบวรารของเมืองที่เคยเจริญรุ่งเรืองมาแล้ว

นับตั้งแต่ยุคอดีต โดยขจ้ำ (ขจ้ำ (เพศชาย) คือผู้ที่ทำหน้าที่ประกอบพิธีกรรมในหมู่บ้าน ในยุคก่อนรูปของชานา ชานาจะให้ความเคารพและเชื่อฟัง เพราะเชื่อว่าเป็นผู้ที่สามารถติดต่อกับสิ่งเหนือธรรมชาติและเป็นผู้สร้างความสงบสุข) จะเป็นหัวหน้าในการประกอบพิธี โดยนำสำรับของหวานสำรับกับข้าว หมากพลู และดอกไม้ธูปเทียนไปวางไว้ที่ตूपไห้เคารพสักการะ หลังจากนั้นชาวบ้านทั้งหมดจะแห่ขบวนและร้องรำทำเพลงไปยังภูโพนระฆังและภูโพนวิจตามลำดับ แล้วร่วมกัน “ตบประทาย” (ตบประทาย คือ การก่อกองทรายหรือขนทรายเปียกจากลำน้ำห้วยขึ้นมา แล้วก่อเป็นกอง) บริเวณภูทั้ง 3 ภู

นอกจากนี้ชาวบ้านจะสร้าง “ผี” ขึ้นมาเพื่อเป็นสถาบันในการกำกับควบคุมการใช้ประโยชน์พื้นที่สาธารณะ อาทิ พื้นที่บริเวณดอนปู่ตาซึ่งชาวบ้านเชื่อกันว่าเป็นที่สิงสถิตของ “ญาพ่อป่องคำสิงห์” พื้นที่ป่าดังกล่าวเป็นพื้นที่ที่ชาวบ้านสามารถเข้าไปหาอาหารและของป่าได้ แต่จะห้ามมิให้ทำลายต้นไม้ในบริเวณป่าผืนนั้น เพราะเชื่อว่าต้นไม้และของป่าทั้งหมดเป็นบริวารของ “ญาพ่อป่องคำสิงห์” หากชาวบ้านประสงค์เข้าไปหาของป่าในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวต้องทำพิธีบนบานศาลกล่าวก่อน เพื่อเป็นการขออนุญาตสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ทำหน้าที่ปกป้องรักษาผืนป่า จึงสามารถเข้าไปหากินได้ หากชาวบ้านรายใดละเมิดไม่เคารพต่อ “ผี” ชาวบ้านหรือสมาชิกในครอบครัวจะมีอาการเจ็บไข้ได้ป่วย สัตว์เลี้ยงล้มตาย ประสบอุบัติเหตุ ฯลฯ

ผีจึงเป็นผู้ควบคุมและจัดการทรัพยากรควบคู่ไปกับการหากินของชาวบ้าน ที่มีนัยสะท้อนให้เห็นการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติในการใช้และการเข้าถึงแหล่งทรัพยากรทางธรรมชาติ ด้วยการขออนุญาตและการแสดงความเคารพนอบน้อมต่ออำนาจเหนือธรรมชาติที่แสดงออกผ่านการประกอบพิธีกรรมที่ถูกทำควบคู่ไปกับการผลิตแบบพอยังชีพ จึงกล่าวได้ว่า “สังคมชานา” ได้ก่อตัวขึ้นมาแล้วอย่างมั่นคงภายใต้ระบบการผลิตแบบพอยังชีพ

2.3.10 ภูมิปัญญาข้าวภาคใต้

ภาคใต้เป็นภาคหนึ่งของประเทศไทยที่ผู้คนมีอาชีพทำนาเป็นอาชีพหลักมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน จึงทำให้มีประเพณีที่เกี่ยวกับการทำนามากเช่นเดียวกับภาคอื่นๆ ของประเทศไทย เพียงแต่ประเพณีบางอย่างอาจจะแตกต่างกันไปบ้างตามแต่ละท้องถิ่น การประกอบอาชีพทำนาในภาคใต้ มีอยู่มากทางภาคใต้ฝั่งตะวันออกเนื่องจากพื้นที่ทางฝั่งนี้มีลักษณะภูมิประเทศที่เหมาะสม

การทำนา หากแบ่งการทำตามฤดูกาลแล้ว สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือ

1) การทำนาปี หรือนาน้ำฝน คือการทำนาที่ต้องอาศัยน้ำฝนจากธรรมชาติตามฤดูกาลเป็นหลัก โดยทั่วไปจะเริ่มตั้งแต่เดือนพฤษภาคม-มิถุนายน หากปีใดฝนมาเร็วก็จะเริ่มทำนาเร็ว หากปีใดฝนแล้ง ก็จะทำให้ไม่สามารถทำนาได้ หรือทำได้แต่ นาแห้ง หรือ นาม่าน เสียหาย

ไม่ได้ข้าว หรือหากปีใด น้ำมากเกินไป นาล่ม ข้าว ก็จะเสียหาย หรือไม่ได้เก็บเกี่ยว ชะตาชีวิตของชาวนา จึงขึ้นอยู่กับปริมาณของน้ำฝน พันธุ์ข้าวที่ปลูกกับนาปี จะเป็นพันธุ์ข้าวที่มีความไวต่อช่วงแสง

2) การทำนาปรัง หรือการทำนาครั้งที่สอง หรือนานอกฤดู คือการทำนาที่ไม่ได้อาศัยน้ำฝนที่ตกตามฤดูกาลเป็นหลัก แต่อาศัยน้ำจากลำห้วย หนอง คลองบึง น้ำใต้ดิน หรือน้ำจากคลองชลประทาน พันธุ์ข้าวที่ปลูกเป็นพันธุ์ข้าวอายุสั้นหรือที่เรียกว่า“พันธุ์ข้าวเตี้ย” ไม่มีความไวต่อแสง กล่าวคือข้าวจะออกดอกติดรวงข้าวและเก็บเกี่ยวได้ตามอายุ ระยะเวลาการเพาะปลูก และอายุการเก็บเกี่ยวจะน้อยกว่าชาวนาปี การทำนาปรังจะใช้วิธีหว่านน้ำตม เป็นส่วนมาก ชาวนาจึงมักจะเรียกการทำนาปรัง หรือ การทำนานอกฤดูกาล ว่า “น่าน้ำตม”

นอกจากแบ่งตามฤดูกาลแล้ว การทำนา ยังแบ่งออกตามวิธีการเพาะปลูกหลักๆ ได้ 2 วิธี คือ

1) การทำนาดำ

จะทำในพื้นที่ราบลุ่มที่น้ำไม่ท่วมขังในฤดูน้ำหลาก จะเป็นน่าน้ำฝน หรือนาในเขตชลประทานก็ได้ พันธุ์ข้าวที่ปลูกจะเป็นพันธุ์ข้าวไวแสง หรือไม่ไวแสงก็ได้ แล้วแต่ฤดูกาล การเพาะปลูกในการทำนาดำจะใช้แรงงานมาก เพราะต้องทำแปลงตกกล้า หรือแปลงเพาะกล้าข้าวก่อนแล้วจึงย้ายต้นกล้าไปปักดำอีกครั้งหนึ่ง ใช้ปริมาณเมล็ดพันธุ์ข้าวปลูกน้อย (ไร่ละ 10-12 กก.) และมีปัญหาเรื่องวัชพืชในนาข้าวน้อยกว่าการทำนาหว่าน ปัจจุบันเกษตรกรที่มีปัญหาในการทำนาดำเนื่องจากพื้นที่มาก หรือช่วงฤดูกาลแปรเปลี่ยน นิยมหันมาใช้เครื่องทุ่นแรง หรือดำปักดำต้นกล้า หากเป็นการว่าจ้างรถปักดำ ตกราคาไร่ละ 1,000-1,250 บาท

2) การทำนาหว่าน

โดยมากการทำนาหว่านในฤดูนาปี จะทำในที่ๆเป็นที่ดอน หรือพื้นที่ๆมีน้ำท่วมขังในฤดูน้ำหลากจะพบมากแถบภาคกลาง เช่น บริเวณนั้นที่ราบลุ่มภาคกลางเขตอำเภอมัญจาคีรี จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งการหว่านเมล็ดพันธุ์ข้าว จะหว่านแบบที่เรียกว่า“หว่านแห้งหรือหว่านดำรว”หรือหากทำเพื่อถั่วจะเรียกว่า “หว่านเปียก” หรือ “หว่านน้ำตม”

ในอดีตวิถีการทำการเกษตรของชาวภาคใต้ จะประกอบอาชีพแบบใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิมที่สืบทอดกันมาเช่น การทำสวนแบบพื่อเตา หรือสวนสมรม หรือการปลูกพืชแบบผสมผสาน โดยเฉพาะ “ชาวนา” จะทำนาโดยอาศัยทุนของชุมชน ทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่น ไถนาด้วยแรงงานของสัตว์ และคน ใช้ปุ๋ยคอก (ไม้ยา) ปุ๋ยหมัก ใช้ข้าวพันธุ์พื้นบ้าน (ไข่มด เล็บนก นางพญา หอมจันทร์ นางหมวย สังหยด) อยู่อย่างเพียงพอ มีความขยัน ใช้ภูมิปัญญา และเทคโนโลยีพื้นบ้าน ทำทุกอย่างที่ใช้ ปลูกทุกอย่างที่กิน โดยยึดหลัก “เงินทองคือมายา ข้าวปลาอาหารสำคัญ” จึงอยู่อย่างมีความสุข ปลอดภัย

1) การเก็บข้าว

การทำนาในภาคใต้การเก็บข้าว “ด้วยแกละ” ที่ละ “รวง” ผูกเป็น “เรียง” เป็นแล้วนำมาเก็บไว้เป็น “ลอม” บน “เร็นข้าว” หรือ “เรือนข้าว” และเมื่อเวลาจะนำไปสี ต้องนำเรียงข้าวมานวดเพื่อให้เมล็ดข้าวเปลือกหลุดร่วงออกจากรวง นำไปตากแดดอีก 2 แดด เพื่อไล่ความชื้นในเมล็ดข้าว ทำให้สีง่าย และได้เมล็ดข้าวเต็มไม่หัก นับภูมิปัญญาในการทำนาพื้นบ้านของภาคใต้ ที่ในอดีตมีรูปแบบการทำนาที่คล้ายคลึงกันทุกถิ่นที่มีการทำนาแต่ในปัจจุบันมีเหลือให้เห็นน้อย หรือบางท้องถิ่นไม่มีแล้ว เป็นการนาใช้เครื่องทุ่นแรง, เครื่องจักรมาใช้แทนแรงงานคนและสัตว์กลับกลายเป็นการทำนาแบบจ้างคนอื่นเก็บร้อยละ 100 ซึ่งบางที่เจ้าของนาเองแทบจะไม่ได้ลงไปดูแลนาข้าวที่หว่านไว้ จะลงบ้างก็ช่วงที่มีรถมาเก็บเกี่ยวข้าวเพื่อไปส่งข้าวเปลือกขาย เป็นการนาที่ต้องลงทุนสูงใช้เงินจากการออมหรือการกู้ เป็นการเพิ่มหนี้ และทำให้ขาดทุนได้

การเก็บข้าวด้วยเกี่ยว และมัดข้าว เหมือนการทำนาแบบภาคกลางเริ่มเข้ามาในชุมชนชาวภาคใต้เป็นเพราะแรงงานภาคเกษตรหายากเนื่องจากหนีเข้าเมืองทำงานโรงงาน

ราวก่อน ปี 2520 มีการนำวัฒนธรรม การเกี่ยวข้าว แล้วมัดของภาคกลางเข้ามาใช้ ในการทำนาของภาคใต้เนื่องจากมีปัญหาเรื่องแรงงานภาคเกษตรไหลเข้าสู่โรงงานอุตสาหกรรมในเมือง ทำให้หาแรงงานยาก และค่าจ้างแพง วิธีการทำนาของชาวภาคใต้เริ่มเปลี่ยนไป และหลังปี 2520 เริ่มมีการนำเครื่องจักรกล รถเกี่ยวเกี่ยวข้าวมาเก็บเกี่ยว แทนแรงงานคนในแถบรอบลุ่มทะเลสาบสงขลา เนื่องจากได้ข้อมูลว่าในแถบถิ่นนี้มีปัญหาเรื่องแรงงานเก็บเกี่ยวข้าว จากกลุ่มคนที่มาฝึกการใช้เกี่ยวในการเกี่ยวข้าว การเกี่ยวข้าวโดยเครื่องจักรนอกจากทำให้เงินค่าจ้างไหลออกจากพื้นที่นับร้อยล้านบาทต่อปี แล้วยังมีปัญหาต่อชุมชนตามมาอีกหลายด้าน อาทิ สิ่งแวดล้อม สุขภาวะ วัฒนธรรม ซึ่งในอดีตการทำนาของชาวใต้หากใครมีที่นามาก หรือเป็นคน “ใช้ได้” มีโหม่มาก มีเพื่อนมาก ถึงหน้านาจะมีการออกปาก ขอช่วย(วาน) ให้มาดำนา เก็บข้าว เรียกการทำนาแบบนี้ว่า “การทำนาวาน” หรือไป “กินวาน” เพราะเจ้าของนาจะเตรียมข้าว ปลา อาหารไว้เต็มที่บริบูรณ์

2) พันธุ์ข้าว

พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกในภาคใต้ขึ้นอยู่กับสภาพของพื้นที่ และดินฟ้าอากาศ เพราะสมัยก่อนไม่มีชลประทาน มีแต่น้ำฝนที่ไหลจากฟ้ามาขังอยู่ในนา ซึ่งมีทั้งที่ลุ่มที่ดอน สภาพดินนามีทั้งดินเหนียว และดินเหนียวปนทราย ด้วยภูมิปัญญาการคัดพันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกจึงมีหลากหลายมากกว่า 100 สายพันธุ์ การปลูกข้าวหลากหลายสายพันธุ์ในชุมชน ทางใต้เรียกว่า “ปลูกข้าวหลายตา” ทั้งข้าวไร่ ข้าวนา ข้าว “สังหยด” (นครศรีฯ) หรือ “สังหยด” (พัทลุง) หรือ “เหนียวแดง” (สงขลา) ที่มีหลายชื่อเรียกตามแต่ละถิ่น เป็นหนึ่งในหลายสายพันธุ์ของข้าวพื้นเมืองภาคใต้ ซึ่งกำลังได้รับความนิยม เนื่องจากเป็นข้าวที่อร่อย รสชาติดี หอม นุ่ม มัน และมีคุณค่าทางโภชนาการสูง

นอกจากนี้ยังมีข้าวพันธุ์เมืองของภาคใต้ที่ชาวนานิยมปลูกไว้เพื่อกิน อาทิเช่น ข้าวเล็บนก ข้าวไข่มด ข้าวนางพญา ข้าวหอมจันทร์ ข้าวนางหมวย ข้าวดอก(พะ)ยอม ฯลฯ

3) การสีข้าว

การสีข้าว ด้วย “ครกสีหมุน” เป็นภูมิปัญญาเทคโนโลยีการสีข้าวของชาวนาไทยที่สามารถสีข้าวกินเองได้โดยไม่ต้องเสียค่าจ้าง แถมยังได้ ข้าวที่มีคุณค่าทางโภชนาการสูง คือ “ข้าวกล้อง-ข้าวซ้อมมือ” ที่ส่งผลดีต่อสุขภาพไว้รับประทานอีกด้วย แกลบ รำ ปลายข้าว ไข่เลี้ยงสัตว์

ขวัญหทัย จิตพิทักษ์ (2553) ระบุว่า การทำมาหากินนอกจากต้องพึ่งพาอาศัยปัจจัยจากธรรมชาติแล้ว “คน” เป็นปัจจัยที่สำคัญในวิถีแห่งการผลิต ชุมชนมีการจัดระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานและการช่วยเหลือกันทางด้านแรงงานเรียกว่า “ออกปากกินวาน” เมื่อถึงฤดูเกี่ยวข้าวชาวนาจะช่วยกันเก็บเกี่ยวและร้องรำทำเพลงไปบ้าง

ประเพณีออกปากกินวาน ซึ่ง เป็นการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างเพื่อนบ้านในในลักษณะของการแลกเปลี่ยนแรงงาน เป็นปรากฏการณ์ที่พบได้ทั่วไปในชุมชนหมู่บ้านไทยในอดีตจนกลายเป็นวัฒนธรรมอย่างหนึ่งของท้องถิ่น ดังเช่น ชุมชนในภาคกลาง มีการลงแขก ภาคเหนือและอีสานมีการเอามือเอาแรง และในภาคใต้มีการออกปากกินวาน เป็นต้น วัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนแรงงานเหล่านั้นนับว่าเหมาะสมแก่ยุคสมัยในอดีต เพราะชุมชนในอดีตมีประชากรไม่มากนัก และผู้คนมีวิถีชีวิตผูกพันอยู่กับการเกษตรที่ต้องอาศัยแรงงานคนและสัตว์ในการผลิต แรงงานจึงเป็นสิ่งจำเป็นและหายาก การพึ่งพาอาศัยกันดังกล่าวนี้เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งให้ชุมชนในอดีตสามารถพึ่งตนเอง และเป็นสายร้อยรัดให้ชุมชนหมู่บ้านไทยดำรงอยู่จนถึงปัจจุบัน

ประเพณีออกปากกินวาน เป็นการรวมพลังชุมชนที่แสดงให้เห็นถึงคุณค่าของระบบความคิดความเชื่อที่ให้ความหมายต่อ “คน” เป็นศูนย์กลางของการอยู่ร่วมกัน โดยมีระบบความเชื่อเดียวกันเป็นหลักยึดและนำไปสู่ความสัมพันธ์ระหว่างคนในครอบครัว เครือญาติ และชุมชนหมู่บ้าน ทำให้เกิดความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน อยู่ร่วมกันอย่างสันติ ทำให้เห็นคุณค่าของการดำรงอยู่ของชุมชน

พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว พิธีกรรมเพื่อการเฉลิมฉลองเป็นการแสดงความขอบคุณต่อสรรพสิ่ง ทั้งต่อธรรมชาติและมนุษย์ เป็นการตอกย้ำความเชื่อถือศรัทธาว่า ป่าไม่มีเทพเจ้า ข้าวมีจิตวิญญาณ ดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ ล้วนมีเทพเจ้าประจำอยู่ ใครปฏิบัติดีต่อย่อมได้ผลดีตอบ ใครปฏิบัติไม่ดีต่อย่อมได้ผลไม่ดี ตามที่กำหนดไว้ในพิธีกรรมนั้นๆ เช่น มีเงื่อนไขว่า ถ้าไม่ประกอบพิธีแรกไถนา ก่อน การไถนาปีนั้นจะประสบอุปสรรค เช่น ควายป่วย ฝนแล้ง แต่ถ้าใครประกอบพิธีกรรมแล้วแม้เจ็บไข้ได้ป่วยก็เป็นเรื่องธรรมดา เป็นต้น

ตารางที่ 2.2 บทเรียนแห่งคุณธรรมที่ได้จากพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา

พิธีกรรม	บทเรียน	คุณธรรม
พิธีกรรมเพื่อ บวงสรวงเทพเจ้า และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ต่างๆ	แสดงความกตัญญูทวยที่ต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ หรือ บรรพบุรุษเพื่ออ้อนวอน บวงสรวง บนบาน ขอให้ การเพาะปลูกดำเนินไปด้วยดีไม่มีอันตรายของชีวิต ทรัพย์สิน ให้มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นการขอพร ขอ โอกาส และความมั่นคงในการดำรงชีวิตในรอบปี	กตัญญูทวยที่ต่อ เทพเจ้าและสิ่ง ศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ และบรรพบุรุษ
พิธีกรรมเพื่อการ เพาะปลูก	แสดงความอ่อนน้อมต่อข้าว เป็นการขอโอกาส ขอ อนุญาต บวงสรวง บนบาน บอกกล่าว ผากฝั่งเทพเจ้าสิ่ง ศักดิ์สิทธิ์ ขอให้การเพาะปลูกในปีนั้นดำเนินไปด้วยดี ทั้งคน ข้าว สัตว์ ประสพโชคมีชัย ไม่มีอันตราย	อ่อนน้อมถ่อมตน ต่อข้าวและสิ่งที่ เกี่ยวข้อง
พิธีกรรมเพื่อการ บำรุงรักษา	เป็นการแสดงความอ่อนน้อมต่อข้าว เพื่อรักษาข้าวกล้า ให้เจริญงอกงาม ไม่มีสัตว์ต่างๆรบกวน ถ้ามีขอให้ หายไป	อ่อนน้อมถ่อมตน ต่อข้าวและสิ่งที่ เกี่ยวข้อง
พิธีกรรมเพื่อการ เก็บเกี่ยว	มีเป้าหมายเพื่อการเก็บและนวดข้าว เพื่อให้ได้ผลผลิต มากและแสดงความอ่อนน้อมต่อข้าว	อ่อนน้อมถ่อมตน ต่อข้าวและสิ่งที่ เกี่ยวข้อง
พิธีกรรมเพื่อการ เฉลิมฉลอง	เพื่อการเฉลิมฉลองผลผลิตที่ได้เลี้ยงเพื่อนบ้าน แก่บน หรือเช่นสังเวทเทพอารักษ์ ตลอดจนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆที่ ได้คุ้มครองปกป้องรักษา เป็นการตอบแทนความเมตตา กรุณา ถิ่นล่วงเกินทั้งกายวาจาโดยเจตนาหรือไม่ ขอ อโหสิกรรม ทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้เทพเจ้า และสิ่งศักดิ์ สิทธิ์ต่างๆ รวมแม่โพสพ พระฤาษี ดาวยาย ผีปู่ตา ผีตา แฮก เจ้าที่ สรรพสัตว์	กตัญญูทวยที่ต่อ สรรพสิ่งทั้งเทพ เจ้า สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ตลอดจนเพื่อน มนุษย์

แหล่งที่มา: ศิริวรรณ เกษมสานต์กิดาการ และอภิญา หิรัญวงษ์ (ม.ป.ป.).

ในด้านผลกระทบต่อวัฒนธรรมข้าว สมบูรณ์ เจริญจิระตระกูล (2554: 34) กล่าวว่า จากการขยายการเพาะปลูกยางพาราอย่างไม่ค่อยมีขอบเขตในระยะหลายปีที่ผ่านมา โดยเฉพาะการขยายการเพาะปลูกเข้าไปในเขตป่าและในที่นา นั้น มีผลกระทบต่อวัฒนธรรมข้าวในพื้นที่ศึกษาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยยกตัวอย่าง วัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำนาของชาวนาในจังหวัดปัตตานีที่ยังมิให้เห็นจนถึงปัจจุบันมีมากมาย ตั้งแต่พิธีแรกข้าว พิธีเกี่ยวข้าว พิธีลาซัง พิธีนำข้าวขึ้นฉาง กล่าวได้ว่า มีตั้งแต่ปลูก จนกระทั่งเก็บเกี่ยวได้เป็นเมล็ดข้าวเปลือก ชาวนาจะประกอบพิธีที่เกี่ยวข้องกับแต่ละกิจกรรมเป็นระยะๆ

ตารางที่ 2.3 วัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำนา

วัฒนธรรมที่ เกี่ยวข้องกับ การทำนา	รายละเอียดของพิธี
1. พิธีแรกข้าว	เมื่อจะเริ่มดำนาหรือเริ่มปักดำต้นกล้า ชาวนาจะกำหนดฤกษ์ โดยเลือกวันที่ดีเพื่อปักดำกล้าแรก ลัก 5 7 หรือ 9 กอ ในบริเวณมุมใดมุมหนึ่งของแปลงนา หลังจากนั้นก็ปักดำกันจริง พิธีกรรมดังกล่าวมีวัตถุประสงค์เพื่อให้เกิดความสบายใจว่าหลังจากปักดำไปแล้ว จะไม่มีศัตรูข้าวมารบกวน
2. พิธีเกี่ยวข้าว	ในช่วงเก็บเกี่ยวข้าว เมื่อข้าวเริ่มสุกแล้ว ก่อนเก็บเกี่ยวทั้งแปลง ชาวนาจะหาฤกษ์งามยามดีวันดี โดยจะเริ่มไปนาประมาณตี 5 ก่อนรุ่งสาง เพื่อไปเก็บเกี่ยวข้าวมาก่อนประมาณ ครึ่งกำมือ เก็บแล้วจะนำไปในยุ้งฉาง พิธีกรรมดังกล่าวมีวัตถุประสงค์เพื่อให้เกิดความสบายใจว่า จะไม่มีนกหนูมาทำลายข้าว
3. พิธีลาซัง	พิธีลาซัง (ข้าว) จะทำกันที่แปลงนาหลังการเก็บเกี่ยว โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อขอขมาต่อแม่โพธิ์สพ ในกรณีที่มีการล่วงเกินต่อแปลงนา ต่อดันข้าว หรือต่อเมล็ดข้าว และเพื่อขอบคุณแม่โพธิ์สพที่ประทานข้าวมาให้ด้วยการทำนาประสบความสำเร็จ จะทำกันเฉพาะในหมู่บ้านไทยพุทธเป็นหลัก
4. พิธีนำข้าวขึ้นฉาง	พิธีนำข้าวขึ้นฉาง หรือพิธีทำขวัญข้าว จะทำกันที่ฉางรวมของหมู่บ้าน จะทำกันก่อนจะนำข้าวที่เก็บเกี่ยวแล้วเข้าเก็บไว้ในฉาง โดยจะทำกันทั้งพิธีพราหมณ์ พุทธ และอิสลาม พร้อมๆ กันในจุดเดียว ในพิธีจะมีกิจกรรมต่างๆ หลากหลาย เช่น มีการตกแต่งบายศรีข้าว ทำพิธีการเล่นแต่งงานของกลุ่มสาว มีการตำครกสามสาก (มุ่งเน้นความสามัคคีของคนในหมู่บ้าน) มีการนำข้าวมาประกวาด เป็นต้น

พรพันธุ์ เขมคุณาศัย (2540) ศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้าน ในอำเภอตากใบ จังหวัดนราธิวาส พบว่า ชุมชนในพื้นที่ที่มีการสืบทอดประเพณีที่สืบทอดมาจากวัฒนธรรมแบบพึ่งพาตนเอง ตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษ โดยเฉพาะวิถีสัมพันธ์ระหว่างการทำเกษตรกรรมเพื่อบริโภคกับประเพณีที่มุ่งสร้างขวัญกำลังใจ เพื่อย้ำเน้นให้เห็นว่า ประเพณีดังกล่าวจะช่วยให้ผลผลิตเจริญงอกงามดียิ่งขึ้น

2.3.11 ภูมิปัญญาภาคกลาง

สังคมชนวนาภาคกลาง

ในอดีต การทำนาของเกษตรกรภาคกลางเป็นทั้งอาชีพหลักและวิถีชีวิตที่มีความผูกพันใกล้ชิดกับธรรมชาติ กิจกรรมการทำนาเป็นตัวกำหนดสำคัญของกิจกรรมทางด้านอื่นของชีวิต ตั้งแต่การเป็นกิจกรรมการผลิตและการดำรงชีวิตหลักของครอบครัวที่มีการถ่ายทอดประสบการณ์และวิถีปฏิบัติจากรุ่นพ่อแม่ไปสู่รุ่นลูก ซึ่งก่อให้เกิดความผูกพันระหว่างสมาชิกในครอบครัวกับธรรมชาติและชุมชนในระหว่างกระบวนการสืบทอดความรู้และความชำนาญในการปลูกข้าว ซึ่งเป็นที่มาของประเพณี วัฒนธรรม ที่เกี่ยวข้องกับการทำนาที่ช่วยเชื่อมโยงชุมชนไว้ด้วยกัน นอกจากนี้ก็เป็นกิจกรรมที่เชื่อมโยงความเป็นอยู่ของคนในชุมชนกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบตัว และเมื่อมีการผลิตเพื่อขายก็เป็นที่มาของรายได้และการเชื่อมโยงวิถีชีวิตแบบเศรษฐกิจชุมชนเข้ากับภาคเศรษฐกิจการค้าที่มีความก้าวหน้า ทันสมัยและมีความเป็นเมืองมากกว่า

การผลิตข้าว การทำนาของประเทศไทยสามารถแบ่งตามฤดูกาลทำนาได้เป็น 2 ฤดูกาล คือ

1) ฤดูนาปี ซึ่งอยู่ในช่วงระหว่างวันที่ 1 พฤษภาคม ถึง 31 ตุลาคม ยกเว้นพื้นที่ภาคใต้ ได้แก่ จังหวัดนครศรีธรรมราช พัทลุง สงขลา ปัตตานี ยะลา นราธิวาส อยู่ในช่วงระหว่างวันที่ 16 มิถุนายน ถึง 28 กุมภาพันธ์ ของปีถัดไป

2) ฤดูข้าวนาปรัง เป็นการปลูกข้าวที่เพาะปลูกในฤดูแล้งหรือนอกฤดูฝนอยู่ในช่วงระหว่างวันที่ 1 พฤศจิกายน ถึง 30 เมษายนของปีถัดไป สำหรับจังหวัดนครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง ปัตตานี ยะลา และนราธิวาส อยู่ในช่วงระหว่างวันที่ 1 มีนาคม ถึง 15 มิถุนายน การทำนา คือ การปลูกข้าวและการดูแลรักษาต้นข้าวในนา ตั้งแต่ปลูกไปจนถึงเก็บเกี่ยว การปลูกข้าวในแต่ละท้องถิ่นจะแตกต่างกันไปตามสภาพของภูมิอากาศ สภาพของระบบชลประทาน และสังคมของท้องถิ่นนั้นๆ ซึ่งการทำนานั้นสามารถแบ่งเป็นขั้นตอนต่างๆ ได้ดังนี้

(1) เครื่องมือการเตรียมดินที่แตกต่างกัน การเตรียมดินแยกได้เป็น 3 ขั้นตอน คือ

ก) การไถตะ เป็นการไถครั้งแรกตามแนวยาวของพื้นที่ที่กระตนา (กรณีที่แปลงนาเป็นกระตนาย่อยๆ หลายกระตนาในหนึ่งแปลงนา) การไถตะจะช่วยพลิกดิน ให้ดินชั้นล่าง

ขึ้นมาสัมผัสอากาศ ออกซิเจน และเป็นการตากดินเพื่อทำลายวัชพืช โรคพืชบางชนิด หลังจากไถตะจะตากดินเอาไว้ประมาณ 1-2 สัปดาห์

ข) การไถแปร หลังจากที่ได้ตากดินเอาไว้พอสมควรแล้ว การไถแปรจะช่วยพลิกดินที่กลบเอาขึ้นอีกครั้ง เพื่อทำลายวัชพืชที่ขึ้นใหม่ และเป็นการย่อยดินให้มีขนาดเล็กลง จำนวนครั้งของการไถแปรจึงขึ้นอยู่กับชนิดและปริมาณของวัชพืช ลักษณะดินและระดับน้ำ โดยทั่วไปแล้วจะไถแปรเพียงครั้งเดียว

ค) การคราดหรือใช้ลูกทูป เพื่อเอาเศษวัชพืชออกจากกระถางนา และย่อยดินให้มีขนาดเล็กลงอีก จนเหมาะแก่การเจริญของข้าว ทั้งยังเป็นการปรับระดับพื้นที่ให้มีความสม่ำเสมอ เพื่อสะดวกในการควบคุมดูแลการให้น้ำ

(2) วิธีการปลูก แบ่งได้เป็น 2 วิธี คือ

ก) การทำนาหว่าน ซึ่งเป็นการปลูกด้วยเมล็ดโดยตรง และ

ข) การทำนาดำ ซึ่งเป็นการเพาะเมล็ดในที่หนึ่งก่อน แล้วนำดินอ่อนไปปลูกในแปลงนา กรณีการทำนาหว่าน สามารถทำได้ 2 วิธี คือ การหว่านข้าวแห้ง และ การหว่านข้าวแฉก หรือการหว่านน้ำตม ซึ่งเป็นการหว่านเมล็ดข้าวที่ถูกเพาะให้รากงอก โดยการเอาเมล็ดข้าวใส่กระบุงไปแช่น้ำเพื่อให้เมล็ดที่มีน้ำหนักเบาหรือลบลอยขึ้นมาแล้วคัดทิ้ง แล้วนำเมล็ดถ่ายลงในกระบุงที่มีหญ้าแห้งกรุไว้ห่มนํ้าเรื่อยไป อย่าให้ข้าวแตกหน่อ แล้วนำไปหว่านในพื้นที่นาที่เตรียมไว้ เพราะหากไม่เพาะเมล็ดเสียก่อน เมื่อหว่านแล้วเมล็ดข้าวอาจเน่าเสียได้ กรณีการทำนาดำ เป็นการปลูกข้าวที่เพาะเมล็ดข้าวให้งอกและเติบโตได้ระยะหนึ่ง แล้วย้ายไปปลูกในที่หนึ่ง ซึ่งสามารถควบคุมระดับน้ำ วัชพืชได้ โดยการทำนาดำสามารถแบ่งได้เป็น 2 ขั้นตอน คือ การตกกล้า เป็นเพาะเมล็ดข้าวเปลือกให้มีรากงอกยาว 3-5 มิลลิเมตร นำไปหว่านในแปลงกล้า ช่วงระยะ 7 วันแรก ต้องควบคุมน้ำไม่ให้ท่วมแปลงกล้า และจะสามารถถอนกล้าไปปักดำได้เมื่อมีอายุประมาณ 20-30 วัน และการปักดำ เป็นการนำกล้าที่ถอนแล้วไปปักดำในแปลงนาระยะห่างระหว่างกล้า แต่ละหลุมจะมีความแตกต่างกันขึ้นกับลักษณะของดิน คือ ถ้าเป็นนาลุ่ม (นาชลประทาน) ปักดำระยะห่าง เพราะข้าวจะแตกกอใหญ่ แต่ถ้าเป็นนาดอน(น่าน้ำฝน) ปักดำค่อนข้างถี่ เพราะข้าวจะไม่ค่อยแตกกอ

ค) การดูแลรักษา เป็นขั้นตอนในการบำรุงต้นข้าว สามารถแบ่งได้เป็น การใส่ปุ๋ยเพื่อบำรุงสภาพดินให้มีความอุดมสมบูรณ์ และ การป้องกันและกำจัดวัชพืชหรือศัตรูข้าว

ง) การเก็บเกี่ยว ซึ่งระยะเวลาที่เหมาะสม คือ ระยะพลับพลึง ซึ่งมีลักษณะของปลายรวงข้าวมีสีเหลือง กลางรวงเป็นสีทองอ่อน การเก็บเกี่ยวในระยะนี้จะได้เมล็ดข้าวที่มีความแข็งแรง มีน้ำหนัก และมีคุณภาพในการสี ซึ่งการเก็บเกี่ยวเกษตรกรจะใช้เกี่ยว หรือ เครื่องจักร ได้แก่ เครื่องเกี่ยวนวด เป็นต้น

สื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราช (2523) ได้ให้ความหมายว่า พิธีกรรม คือ วิธีการชนิดหนึ่งที่จะนำไปสู่เป้าหมาย การที่เราจะได้มาซึ่งสิ่งต้องการ หรือพิธีกรรมเป็นสัญลักษณ์ที่คนในสังคมสมมติขึ้น ให้เป็นสื่อหรือวิธีการที่จะนำมาซึ่งความสำเร็จในสิ่งที่ตั้งความหวังไว้

พิธีกรรม คือ การกระทำที่เป็นประเพณี ซึ่งมีรูปแบบเฉพาะสำหรับใช้แสดงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ที่นับถือกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์

พิธีกรรม เป็นแบบอย่างของพฤติกรรมที่กำหนดไว้ด้วยกฎเกณฑ์ หรือธรรมเนียมประเพณีให้กระทำ และเพื่อให้มีความขลัง สังคมแบบดั้งเดิมจึงมักถือว่าพิธีกรรมถ้าทำอย่างถูกต้องเคร่งครัดก็จะเป็นที่พอใจของเทพเจ้า ถ้าทำผิดพลาด หรือไม่ทำ เบื้องบนก็จะลงโทษ พิธีกรรมในสังคมปัจจุบันมักถือเป็นเรื่องสำคัญ เมื่อเกี่ยวกับกิจกรรมทางศาสนาหรือของสังคมและโอกาสงานสังคมอย่างเป็นทางการเป็นรูปแบบพิธีทั้งหลาย พิธีกรรมกระทำในเวลาต้อนรับสมาชิกใหม่ หรือแนะนำสมาชิกหรือเวลารับตำแหน่ง และพิธีกรรมอาจปรากฏในรูปลักษณะของการเดินรำทำเพลง การเลี้ยง การสังเวย ฯลฯ ส่วนประกอบของพิธีกรรมอาจมีทั้งการสวด การขับร้อง กิริยา ท่าทาง ลูก นั่ง เดินเหิน การแห่แหน พร้อมอุปกรณ์เครื่องยศและสัญลักษณ์ต่างๆ

พิธีกรรม เป็นการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามคำนิยาม ทศนคติ ความคิด และความเชื่อ โดยเข้าใจว่าการกระทำอย่างนั้น ย่อมมีผลตอบสนอง ทำให้ได้รับประโยชน์ตามที่คาดหวังเอาไว้

สื่อพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว

สื่อพิธีกรรม หมายถึง สิ่งที่เชื่อมโยงกับธรรมเนียมประเพณี เพื่อนำไปสู่คนในสังคมให้เกิดการรับรู้ถึงความเป็ นมา ความหมาย ความเชื่อและคุณธรรมจริยธรรมของพิธีกรรมนั้นๆ สื่อพิธีกรรมมีหลายชนิดได้แก่ เพลง การแสดง นิทาน สิ่งของที่ใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น งอบ การแต่งกาย เป็นต้น

สื่อพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา มีหลายสิ่งที่ยุบพรุนได้กระทำขึ้น เพื่อแสดงถึงอัตลักษณ์ของชุมชน และยังคงเป็นความเชื่อที่สืบทอดมาถึงปัจจุบัน ได้แก่ พิธีกรรมเพื่อบวงสรวง อ่อนนวย เลี้ยงทวย จัดขึ้นเพื่อบ่อนนวยบูชา บวงสรวงเจ้าต่างๆ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ หรือบรรพบุรุษให้คุ้มครองป้องกันภัยอันตรายแก่ชีวิตและทรัพย์สินให้มีความสวัสดิมงคล ความอุดมสมบูรณ์ในทุกๆ ด้าน พิธีกรรมประเภทนี้ส่วนใหญ่จัดขึ้นก่อนการเพาะปลูกหรือช่วงการเพาะปลูก มีพิธีกรรมชนิดต่างๆ เช่น พิธีสืบชะตา พิธีเซ่นไหว้วิญญาณบรรพบุรุษ พิธีขอฝน พิธีแห่นางแมว เป็นต้น

พิธีกรรมเพื่อการเพาะปลูก ซึ่งกระทำในช่วงการเพาะปลูก เป็นการขอโอกาส ขออนุญาต บวงสรวงบนบาน บอกกล่าว สิ่งที่เกี่ยวข้องกับข้าวและการเพาะปลูกแก่เทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์

ขอให้การเพาะปลูกข้าวในปีนั้นๆ ดำเนินไปด้วยดี เช่น พิธีแรกไถนา พิธีเชิญแม่โพสพใส่ข้าวปลูก พิธีเชิญแม่โพสพลงนา พิธีบูชาแม่ธรณี เป็นต้น

พิธีกรรมเพื่อการบำรุงรักษา ข้าวกล้าให้เจริญงอกงามปลอดภัยจากสัตว์ต่างๆ หนอน เพลี้ย หรือถ้าเกิดศัตรูเหล่านี้ขึ้นแล้วก็ให้หายไปเสีย และเพื่อแสดงความอ่อนน้อมต่อข้าว และสิ่งเกี่ยวข้อง เช่น พิธีรับขวัญแม่โพสพ พิธีปักตาเหลว พิธีส่งข้าวบิณฑ์ พิธีคดข้าว พิธีไถนาก หนู โดยน้ำมันดี โดยฝ้ายนัต โดยภาวนา โดยหว่านทราย โดยเครื่องราง เป็นต้น

พิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยวและนวดข้าว ทั้งนี้เพื่อให้ได้ผลผลิต ให้คนปลอดภัยในการเก็บเกี่ยว และเพื่อแสดงความอ่อนน้อมต่อข้าว และสรรพสิ่งที่เกี่ยวข้อง พิธีเหล่านี้จัดขึ้นในช่วงฤดูเก็บเกี่ยว ได้แก่ พิธีรวข้าว พิธีแรกเกี่ยวข้าว พิธีทำลาน พิธีเชิญขวัญข้าว พิธีปลงข้าว เป็นต้น

เอี่ยม ทองดี (2537) ระบุถึงพิธีกรรมเพื่อการเฉลิมฉลองว่า เป็นการเฉลิมฉลองผลผลิตที่ได้ และเก็บนหรือเช่นสังเวทเพออารักขสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ที่ได้ให้การคุ้มครองปกป้องรักษาคน สัตว์ พืชพรรณธัญญาหารให้ได้ผลดีอยู่เย็นเป็นสุขตลอดฤดูกาลที่ผ่านมา จะจัดขึ้นหลังการเก็บเกี่ยว เช่น พิธีบุญข้าวจี พิธีขอพร พิธีสู่ขวัญข้าว พิธีบุญพระเวส พิธีสู่ขวัญควาย เป็นต้น

สื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าว เป็นสิ่งที่เชื่อมโยงกับธรรมเนียมประเพณี เพื่อนำไปสู่คนในสังคมให้เกิดการรับรู้ถึงความเป็นมา ความหมาย ความเชื่อและคุณธรรมจริยธรรม ของพิธีกรรม ดังนั้น สื่อพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา มีหลายสิ่งที่บรรพบุรุษได้กระทำขึ้น เพื่อแสดงถึงอัตลักษณ์ของชุมชน และยังคงเป็นความเชื่อที่สืบทอดมาถึงปัจจุบัน เป็นการเฉลิมฉลองผลผลิตที่ได้ และเก็บนหรือเช่นสังเวทเพออารักขสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ที่ได้ให้การคุ้มครองปกป้องรักษาคน สัตว์ พืชพรรณธัญญาหารให้ได้ผลดีอยู่เย็นเป็นสุขตลอดฤดูกาลที่ผ่านมา จะจัดขึ้นหลังการเก็บเกี่ยว เช่น พิธีบุญข้าวจี พิธีขอพร พิธีสู่ขวัญข้าว พิธีบุญพระเวส พิธีสู่ขวัญควาย

พิธีกรรมทำขวัญข้าว ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับข้าวในด้านพิธีกรรม

ลักษณะของสังคมไทย เป็นสังคมที่อยู่อย่างง่ายกนง่าย ดำรงชีวิตแบบง่ายๆ เครื่องมือเครื่องใช้ มีความเชื่อธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมต่างๆ และผีบางเทวดา ส่วนใหญ่เป็นสังคมเกษตรกรรม คือสังคมที่ยึดอาชีพเลี้ยงสัตว์ และเพาะปลูก มีระเบียบประเพณีนิยมต่างๆ มากขึ้น มีเกณฑ์ควบคุมสังคมมากขึ้น และมีความสามารถในการประดิษฐ์สิ่งต่างๆ ได้มากขึ้น การดำรงชีพส่วนใหญ่ต้องพึ่งพาอาศัย ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ อันเกิดจากดิน ฟ้า อากาศเป็นสำคัญ (สุทธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, 2524) สิ่งเหล่านี้ค่อยสะสมทัศนคติของชาวไทยให้ตระหนักว่า ธรรมชาติมีเหนือนมนุษย์ และให้ความสำคัญกับธรรมชาติสูงสุด ทำให้เกิดค่านิยม ยกย่อง บูชา และถือปฏิบัติในโอกาสต่างๆ เช่น การทำนา ชาวนาจะเชื่อว่าเป็นเทพกลางท้องนา ชื่อว่า “แม่โพสพนพเกล้า” หรือพระแม่โพสพ (สุภาพ แดโอชา, 2551 อ้างถึงใน สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดสุพรรณบุรี, 2551: 13)

คนไทยเชื่อว่าในต้นข้าวมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เรียกว่า “ขวัญข้าว” หรือ “แม่โพสพ” หรือ “นางโคสพ” สถิตอยู่ ความเชื่อเช่นนี้ ปรากฏในคนไทยกลุ่มอื่นๆ เช่นเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นไทพวน ไทลื้อ ไทลาว ไทยวน ไทใหญ่ ไทดำ ไทขาว ไทอาหม และไทกลุ่มอื่นๆ อีกที่มีการทำนาเป็นอาชีพหลัก เทพหรือผีประจำต้นข้าวนี้ คนไทส่วนใหญ่เชื่อว่าเป็นผู้หญิง มีบางกลุ่ม เช่น ไทใต้ คนซึ่งเป็นไทใหญ่กลุ่มหนึ่ง ที่อยู่ในมณฑลยูนนาน ประเทศจีนเชื่อว่าขวัญข้าวเป็นผู้ชาย เรียกว่า “ปู่ขวัญข้าว” คุณสมบัติของขวัญที่เหมือนกันก็คือ ทำนุบำรุงรักษาต้นข้าวให้ออกรวง แข็งแรง ได้เมล็ดข้าวมากๆ เพื่อเป็นอาหารเลี้ยงคนทั้งโลก ขวัญข้าวหรือแม่โพสพ จึงมีบุญคุณต่อมนุษย์ แต่ด้วยคุณสมบัติ อีกประการหนึ่งที่เหมือนกันในความเชื่อของไทยทุกกลุ่ม คือ แม่ข้าวนี้ขี้บ่นน้อยใจ ถ้าปฏิบัติต่อแม่ไม่ดี ไม่เคารพแม่ กระทำรุนแรงต่อไป แม่ก็จะหนีจากไปอันจะทำให้เกิดความอดอยากบนผืนพิภพ

ในตำราปลูกข้าวของไทยกล่าวไว้ว่า “อันแม่พระโพสพนี้ขวัญอ่อนน้อมมักตกใจอย่าดูหมิ่น” คนไทยทุกกลุ่มมีประสบการณ์การดูหมิ่นแม่โพสพแล้วนางหนีจากไป ปรากฏอยู่ในตำนานข้าวของตน หากแบ่งตามโครงเรื่องของตำนานเราสามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ ดังนี้

กลุ่มที่ 1 ตำนานที่มีโครงเรื่อง ประเภท ข้าวถูกตี ตำนานนี้พบในกลุ่มไทดำ ไทขาว ลาวและคนไทยภาคอีสาน มักเล่ากันว่า แต่ก่อนเมล็ดข้าวมีขนาดใหญ่มากและจะบินเข้ามาในยุ้งเอง แม่มายทำยุ้งข้าวรับไม่ทันจึงโกรธข้าวและไม้คานตีข้าวจนแตก ขวัญข้าวตกใจ โกรธจึงหนีไป ทำให้เกิดภาวะแห้งแล้งอดอยากบนโลกมนุษย์ มนุษย์จึงต้องไปอ้อนวอนขอให้ขวัญข้าวกลับคืนมา บางกลุ่มก็เล่าต่อไปว่า ในสมัยพระพุทธกัสสปมีพระยาสร้างยุ้งกลางขนาดใหญ่เก็บข้าวไว้ในยุ้ง ต่อมาข้าวจานออกขาย นางขวัญข้าวโกรธจึงหนีไปอยู่หนองน้ำทำให้คนอดอยาก สองตายายต้องขอพระฤาษีให้ไปขอร้องนางให้กลับมา

กลุ่มที่ 2 ตำนานที่มีโครงเรื่องประเภทขวัญข้าวน้อยใจพระพุทธรเจ้า ตำนานนี้พบในกลุ่มของคนไทยที่นับถือพุทธศาสนา เช่น ไทลื้อ ไทจีน ไทใต้คง คนไทยภาคกลางและภาคใต้ เล่ากันว่า ในสมัยพุทธกาลในที่ประชุมสงฆ์ แม่โพสพไม่ยอมไหว้พระพุทธรเจ้าเพราะถือว่าเกิดก่อนและเคยมีบุญคุณเลี้ยงพระพุทธรเจ้ามาทุกพระองค์ แม่โพสพจึงฉาพระพุทธรเจ้าจึงหนีไปขอซ่อนเสียในถ้ำทำให้โลกมนุษย์อดอยาก พระพุทธรเจ้าจึงให้คนไปตามและสอนมนุษย์ให้ไหว้แม่โพสพด้วยทุกครั้งเพื่อระลึกถึงบุญคุณ ดังนั้น จึงเกิดประเพณีการทำขวัญข้าวขึ้น และเป็นที่มาของธรรมเนียมการไหว้ขอบคุณแม่โพสพ ทุกครั้งหลังกินข้าวเสร็จแล้วของคนไทย

การบูชาคุณของพระแม่โพสพ มีมาครั้งพุทธกาล ตามพุทธประวัติ แม้แต่พระมหากษัตริย์ก็ยังบูชาคุณพระแม่โพสพทุกปี นับแต่รัชกาลที่ 1 จนถึงปัจจุบัน สมัยก่อนชาวนาทำนาปี ช่วงเดือน 4-6 เป็นช่วงเก็บเกี่ยวเสร็จ จะสังเกตว่าตะวันจะขึ้นตรง พอมารั้วเดือน 10-11 ที่ชาวนาทำนาเสร็จข้าว

เริ่มตั้งท้อง จะมีประเพณีทำบุญให้พระแม่โพสพ จะสังเกตว่าตะวันจะขึ้นไม่ตรง แต่จะอ้อมข้าว เรียกว่า “ตะวันอ้อมข้าว”

พระแม่โพสพเป็นเทวดาสามัญประจำท้องนาและผู้นางของชนชาติไทย ซึ่งเป็นกลุ่มชนที่ปลูกข้าวกินมานานนับพันปี กล่าวในเฉพาะประเทศไทย ชาวนาทุกภาคทั้งที่เป็นชนกลุ่มเล็กและกลุ่มใหญ่มีความรู้เรื่อง แม่โพสพและบูชาแม่โพสพด้วยกันทั้งนั้น (วรรณ นาวิกมูล, 2551) การทำขวัญข้าวเป็นการบอกกล่าว แม่โพสพ จะเริ่มทำขวัญข้าวตั้งแต่ขั้นตอนจะปลูกข้าว จะเกี่ยวข้าว จะนวดข้าว จะขายข้าว โดยอาจบอกกล่าวด้วยปากเปล่าง่ายๆ หรือต่างคนต่างทำพิธีเองง่ายๆ ในที่นาของตน หรือเชิญหมอขวัญมาร่ายบททำขวัญคาถาเป็นพิธีกรรมใหญ่ในชุมชน

การบูชาคุณพระแม่โพสพ จะใช้ผลไม้ เช่น สับปะรด กล้วย ส้ม มะพร้าวอ่อน จะสังเกตว่าไม่มี ขนมห หรือหมู เห็ด เป็ด ไก่ นั้นเป็นเพราะช่วง 15 ค่ำ เดือน 11 เป็นช่วงข้าวตั้งท้อง พอออกพรรษาจะมีประเพณีใส่บาตร จะใช้ผลไม้ใส่บาตร เช่น ส้ม กล้วย ไม้ไผ่ข้าว แล้วจะเอาชะลอมเล็กๆ ใส่ผลไม้ เอาไม้เล็กๆ ค้ำแดง ขาวไปที่นา เอาเชือกขาวผูกที่ต้นข้าว เอาธงปัก และเอาชะลอมผลไม้ไปผูกที่ปลายไม้ ทำการบูชาบอกกล่าวเพื่อเป็นสิริมงคล การที่ไม่ใช้อาหารคาว-หวาน เป็นข้าวหรือขนมมาบูชา เพราะพระแม่โพสพยอมไม่กินตัวเองแต่จะอุทิศตัวเองเพื่อให้อื่นกิน

การทำพิธีบายศรีสู่ขวัญ ความหมายของ “บายศรี” คำว่า บาย แปลว่า ข้าว ส่วนศรี แปลว่า มิ่งขวัญ รวมความแล้วแปลว่า “ข้าวที่ดีเป็นมงคล” เชื่อกันว่า มิ่ง-ขวัญ เป็นสิ่งที่มีอยู่กับตัวมนุษย์ แต่ “มิ่ง” จะอยู่ประจำติดตัว ส่วน “ขวัญ” ชอบเที่ยวไปโน่นไปนี่ ตามเรื่องเล่ากันมาว่าต้องมีเทวดา คือ พญาแถน ช่วยเรียกขวัญกลับมา และบายศรี คือ เครื่องที่ใช้เช่น ไหว้พญาแถน ให้ช่วยเรียก “ขวัญ” กลับมา ซึ่งเป็นการสะท้อนความเชื่อเรื่องจิตวิญญาณและการกตัญญูรู้คุณ คือ การทำดีตอบแทนผู้มีพระคุณดูแลด้วยความรัก ความเอื้ออาทร “แม่โพสพ” จึงให้ผลผลิตดี

ในภาคกลางแถบจังหวัดสิงห์บุรี สุพรรณบุรี อ่างทอง อุทัยฯ พอตกเดือนสิบ หลังออกพรรษามีเทศน์มหาชาติแล้ว ตามทุ่งน่าน้ำท่วมทุ่งเงินทอง ข้าวกำลังออกรวงอ่อนๆ ลำต้นป่องกลาง เรียกกันว่า “ข้าวกลัดหางปลา” อุปมาเหมือนผู้หญิงที่กำลังตั้งท้องอ่อนๆ ซึ่งเป็นช่วงกำลังแพ้วท้อง ชาวบ้านซึ่งส่วนใหญ่เป็นหญิง จะพากันเข้าไปตามทุ่งนา เพื่อไปปรับขวัญข้าว หรือไปเยี่ยมแม่โพสพ เมื่อไปถึงบริเวณที่นาของตน ที่มีกอข้าวขึ้นงามที่สุดก็จะปักหลัก 1 หลัก นำชะลอมภายในบรรจุหมาก พลูจีบ สีส้มป้ายใส่ใบตอง กระเจ๊ก หวี แป้ง น้ำอบ พร้อมด้วยกล้วย ส้ม อ้อยควั่นนำไปให้แม่โพสพ ชาวบ้านจะนำหวีมาหวีใบข้าว พรมน้ำอบ พูดยกับข้าวด้วยถ้อยคำไพเราะ เช่น “แม่โพสพ แม่โพสพ แม่่นพดาราไปอยู่ที่ดินไร่ปลายนา ขอเชิญแม่มารับอ้อยกับส้ม” แล้วนำชะลอมผูกไว้กับหลัก ใช้ด้ายสามสี ได้แก่ สีแดง ขาว เหลืองผูกคอชะลอม ที่ยอดหลักปักเฉลว ซึ่งสานจากไม้ไผ่ มีธงชาย สามสี ซึ่งได้มาจากงานมหาชาติผูกติดเป็นเครื่องหมายป้องกันอันตรายที่จะเข้ามาทำลายต้นข้าว

การเอาใจเอาใจ ข้าวเปรียบเหมือนการเอาใจผู้หญิงท้อง หางของแตงตัว ของเปรี้ยวๆ ที่คนท้องชอบกินมาให้กิน ประเพณีการรับขวัญข้าวตอนท้องส่วนใหญ่ทำกันในภาคกลาง คนไทบางกลุ่มเช่น ไทดำ ไทลื้อ ก็มีทำอยู่บ้าง

การทำขวัญข้าวที่พบมากที่สุด และทำให้คนไทยหลายกลุ่ม คือ การทำขวัญข้าวเมื่อเก็บเกี่ยว หลังจากเกี่ยวข้าวและนำข้าวไปกองที่ลานเพื่อนวดข้าว ชาวนาในภาคกลางมีพิธีเชิญขวัญข้าวสู่ลาน โดยนำขี้ดินข้าว ผูกเป็นหุ่นแม่โพสพ มาไว้ที่ลานนวดข้าว การเช่นสังเวทแม่โพสพ เพื่อขอความอุดมสมบูรณ์ของผลผลิต ชาวนาในภาคอีสานและลาว จะทำบุญลานหรือบุญกองข้าว มีการนิมนต์ พระสงฆ์มาสวดที่ลาน พระจะพรมน้ำมนต์ประพรมข้าวแม่โพสพ ข้าวที่จะเก็บเข้ายุ้งและบริเวณลาน

หลังจากนั้นชาวนาจะหอบข้าวขนข้าวเข้ายุ้ง ก่อนขนข้าวเข้ายุ้งเป็นขั้นตอนที่คนไทยทุกกลุ่มให้ความสำคัญที่สุด จะต้องเชิญแม่โพสพเข้ายุ้ง โดยนำหุ่นแม่โพสพวางบนกองข้าวที่จะทำพันธุ์ และกล่าวเชิญอ่อนนวยสงให้แม่โพสพพิทักษ์รักษาข้าว อย่าได้ตกใจเมื่อคนมาดักดวงข้าว สัญลักษณ์ ที่เป็นสื่อในการทำนา ซึ่งมีความเชื่อว่าพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนาจะต้องระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย เพื่ออัญเฝ้าพระคุณมาเป็นที่พึ่งเป็นพลังอำนาจบันดาลให้เกิดความสำเร็จตามความปรารถนา สัญลักษณ์จะเป็นภาพบ้าง เป็นหุ่นบ้าง เป็นรูปปั้นบ้าง เช่น แม่โพสพ บางถิ่นเป็นภาพผู้หญิงนั่งบ้าง ยืนบ้าง แต่บางถิ่นเอาฟางมาผูกเป็นหุ่นเล็กๆ เก็บไว้ในยุ้งฉาง เทพบางองค์ เช่น แม่ธรณี ชาวนานิยมหยิบก้อนดินขึ้นเป็นสัญลักษณ์แทนในการประกอบพิธี

นอกจากนี้ เป็นสัญลักษณ์ที่เป็นวัตถุ เช่น ดาเหลว ธง ผ้ายันต์ น้ำมนต์ ซึ่งมักใช้ในพิธีกรรมที่มุ่งบำรุงรักษา สำหรับบางพิธีกรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวกับการบวงสรวงอ่อนนวยสง มักจะมีการเข้าทรงซึ่งถือว่าเป็นอีกลักษณะหนึ่งของสัญลักษณ์ของพิธีกรรมด้วย (เอี่ยม ทองดี, 2537) ดังนั้นพิธีกรรมการทำขวัญข้าว เป็นเรื่องของความเชื่อมโยงความเชื่อและแนวคิด เรื่องนิเวศน์เชิงลึกกับเรื่องข้าว หรือแม่โพสพ เชื่อมโยง วิถีชีวิต พิธีกรรม ทำให้พบเจอพ่อแม่พี่ป้าน้าอา และได้เรียนรู้วิถีการผลิตมาสู่ระบบเกษตรยั่งยืน เป็นการอธิบายถึงวิถีชีวิตของชาวนา ซึ่งประกอบไปด้วยพิธีกรรมความเชื่อ ระบบนิเวศ ระบบการผลิต อันสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนด้วยกัน คนกับธรรมชาติและคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เพื่อการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างปกติสุข

2.4 แนวคิดเกี่ยวกับความมั่นคงทางอาหาร

2.4.1 ความหมายของความมั่นคงทางอาหาร

องค์การอาหารและเกษตรแห่งประชาชาติ (Food and Agriculture Organization of the United Nations: FAO)

แนวคิดความมั่นคงทางอาหารได้มีการพัฒนาตั้งแต่ช่วงทศวรรษที่ 1970 โดยมีการให้คำนิยาม คำจำกัดความไว้มากมาย ความหมายของ “ความมั่นคงทางอาหาร” ถูกพัฒนาให้มีมิติที่ซับซ้อนขึ้นตามความเข้าใจของคนในเรื่องบทบาทของอาหาร หรือแม้แต่ความแตกต่างในแต่ละประเทศและภูมิภาค ทั้งนี้ ความมั่นคงทางอาหาร (Food Security) เป็นเรื่องหรือหัวข้ออภิปรายในเวทีประชุมนานาชาติบ่อยครั้ง โดยเฉพาะในช่วงที่เกิดวิกฤตการณ์อาหารครั้งล่าสุดเมื่อปลายปี พ.ศ. 2550 ต่อเนื่องจนถึงต้นปี พ.ศ. 2551 แนวคิดที่เกี่ยวกับความมั่นคงทางอาหารที่ได้เป็นที่ยอมรับของนานาชาติ และประเทศผู้บริจาคทั้งหลาย คือ “จัดหาอาหารให้เพียงพอและเหมาะสมสำหรับทุกคน” (Secure Adequate and Suitable Supply of Food for Everyone) ซึ่งประเทศผู้บริจาคจะส่งอาหารส่วนเกินของตนเองไปให้ประเทศที่ขาดแคลน (Food for Surplus Disposal) ต่อมาแนวคิดนี้ได้เปลี่ยนไปเป็น “อาหารเพื่อการพัฒนา” (Food for Development) เพราะการบริจาคอาหารส่วนเกินตามแนวคิดเดิมนั้นอาจเป็นอุปสรรคขัดขวางไม่ให้ประเทศที่ขาดแคลนเกิดการพัฒนาเพื่อการผลิตให้เพียงพอในประเทศของตนเอง (Self-sufficiency) และต่อมาได้มีการจัดตั้งโครงการอาหารโลก (World Food Program: WFP) ขึ้นในปีพ.ศ. 2506 เพื่อทำหน้าที่ดูแลและช่วยเหลือประเทศที่ขาดแคลนอาหารอย่างเป็นระบบ

ในปี พ.ศ.2539 WFP ได้กำหนดนิยามซึ่งครอบคลุมทุกระดับ คือ ตั้งแต่ระดับบุคคล ครัวเรือน ประเทศ ภูมิภาค และระดับโลก และทุกมิติ คือ การเข้าถึงทั้งปริมาณคุณภาพของอาหาร และรสนิยมของผู้บริโภค และได้มีการปรับปรุงใหม่อีกครั้ง โดย FAO เพิ่มการเข้าถึงอาหารทางสังคมเข้าไปด้วย และปรับคำนิยามให้กระชับสำหรับภาคปฏิบัติ

ความมั่นคงทางอาหารตามความหมายของ FAO จึงหมายถึง สถานการณ์ที่ทุกคนในทุกเวลาสามารถเข้าถึงอาหารได้ทั้งด้านกายภาพ สังคม เศรษฐกิจ อย่างเพียงพอ ปลอดภัย มีคุณค่าทางโภชนาการ และตรงกับรสนิยมของตนเอง เพื่อการมีสุขภาพที่ดี

คำนิยามของความมั่นคงทางอาหารนั้นพัฒนามาจากความเพียงพอก่อน ต่อมาก็ได้เพิ่มการเข้าถึงทั้งด้านกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคม และได้เพิ่มเรื่องคุณค่าทางโภชนาการและรสนิยมเข้าไปด้วย โดยจะต้องเกิดขึ้นตั้งแต่ระดับปัจเจกบุคคล ครัวเรือน ชุมชน ไปจนถึงระดับประเทศ

ดังนั้น ความหมายของความมั่นคงทางอาหารของ FAO จึงหมายถึง “สถานะที่คนทุกคน และทุกขณะเวลา มีความสามารถทั้งกายภาพและทางเศรษฐกิจที่สามารถเข้าถึงอาหารที่เพียงพอ ปลอดภัย และมีคุณค่าทางโภชนาการ เพื่อตอบสนองความต้องการและความพึงพอใจด้านอาหาร เพื่อให้เกิดชีวิตที่มีพลังและมีสุขภาพ” ซึ่งตามแนวคิดของ FAO ความมั่นคงทางอาหารจะต้องมี องค์ประกอบสำคัญ 4 ประการ คือ

1) การมีอาหารเพียงพอ (Food Availability) หมายถึง การมีอาหารในปริมาณที่เพียงพอและมีคุณภาพที่เหมาะสม ทั้งจากการผลิตในประเทศ และ/หรือการนำเข้า (รวมถึงความช่วยเหลือด้านอาหาร)

2) การเข้าถึงอาหาร (Food Access) หมายถึง การเข้าถึงทรัพยากรที่เหมาะสมเพื่อการหาอาหารที่มีคุณค่าทางโภชนาการที่เหมาะสม

3) การใช้ประโยชน์จากอาหาร (Food Utilization) หมายถึง การใช้ประโยชน์จากอาหารในการบริโภคโดยมีปริมาณอาหารที่เพียงพอ มีน้ำสะอาดในการบริโภค-อุปโภค มีสุขอนามัย และการดูแลสุขภาพที่ดี ทำให้ความเป็นอยู่ทางกายภาพได้รับการตอบสนองอย่างเพียงพอ เพื่อให้อยู่ในสถานภาพที่ได้รับคุณค่าทางโภชนาการที่ดี และบรรลุนิยามความต้องการทางกายภาพ

4) การมีเสถียรภาพด้านอาหาร (Food Stability) หมายถึง ประชาชนหรือครัวเรือน หรือบุคคลต้องเข้าถึงอาหารอย่างเพียงพอตลอดเวลา ไม่มีความเสี่ยงในการเข้าถึงอาหารเมื่อเกิดความขาดแคลนขึ้นมาอย่างกะทันหันเช่น วิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจและภูมิภาค หรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตามวัฏจักร เช่น ความไม่มั่นคงทางอาหารตามฤดูกาล เสถียรภาพด้านอาหารเกี่ยวข้องกับมีความมั่นคงทางอาหารทั้งในเรื่องของการมีและการเข้าถึงอาหาร

สำหรับประเทศไทยได้มีการให้ความหมายของความมั่นคงทางอาหารไว้ใน พระราชบัญญัติคณะกรรมการอาหารแห่งชาติ พ.ศ. 2551 ดังนี้

“ความมั่นคงทางอาหาร หมายถึง การเข้าถึงอาหารที่มีอย่างเพียงพอสำหรับการบริโภคของประชาชนในประเทศ อาหารมีความปลอดภัย และมีคุณค่าทางโภชนาการเหมาะสมตามความต้องการตามวัยเพื่อการมีสุขภาพที่ดี รวมทั้งการมีระบบการผลิตที่เกื้อหนุน รักษาความสมดุลของระบบนิเวศวิทยาและความคงอยู่ของฐานทรัพยากรอาหารทางธรรมชาติของประเทศ ทั้งในภาวะปกติหรือเกิดภัยพิบัติ สาธารณภัยหรือการก่อการร้ายอันเกี่ยวเนื่องจากอาหาร”

ความหมายของความมั่นคงทางอาหารพระราชบัญญัติคณะกรรมการอาหารแห่งชาติ พ.ศ. 2551 มีความสอดคล้องกับความหมายของ FAO และได้เพิ่มเติมให้ครอบคลุมถึงระบบการผลิตที่สมดุลและความคงอยู่ของทรัพยากรอาหารด้วย

จากนิยามข้างต้นอาจกล่าวได้ว่าความมั่นคงทางอาหาร หมายถึง การที่ประชาชนทุกกลุ่มสามารถเข้าถึงอาหารที่ปลอดภัย และมีคุณค่าทางโภชนาการอย่างเพียงพอ

2.4.2 สถานการณ์ความมั่นคงทางอาหารในประเทศไทย

ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีมูลค่าการส่งออกอาหารและสินค้าเกษตรสูงเป็นลำดับที่ 8 ของโลกและส่งออกข้าว กุ้ง และไก่ เป็นลำดับที่ 1 ของโลก (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2555)

ในด้านประชากร ประเทศไทยมีจำนวนประชากร 64,456,695 คน 3 มีอัตราการเติบโตของประชากร (Population Growth) อยู่ที่ร้อยละ 0.77 (ปี พ.ศ. 2553) และมีการคาดการณ์ว่าอัตราการเติบโตของประชากรไทยมีแนวโน้มว่าจะลดลงเหลือเพียงร้อยละ 0.3 ในปี พ.ศ. 2564 ส่วนในด้านเศรษฐกิจของประเทศไทยในช่วงปี พ.ศ. 2549-พ.ศ. 2554 แม้ว่าภาพรวมทางเศรษฐกิจไม่ว่าจะเป็นผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ (GDP) หรือรายได้ประชาชาติต่อหัว คำนวณโดยอำนาจซื้อของประชากร (GNI per Capita PPP) จะเพิ่มขึ้น แต่อัตราการเติบโตทางเศรษฐกิจในปัจจุบันนั้น (Economic Growth) ชะลอตัวลง จากร้อยละ 3.8 ในปี พ.ศ. 2553 เหลือเพียงร้อยละ 2.6 ใน พ.ศ. 2554 (สิรินทิพย์ นรินทรศิลป์, 2555: 8)

ข้อมูลของกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย ณ วันที่ 31 ธันวาคม 2555 ระบุว่าประเทศไทยมีพื้นที่ทางการเกษตร (Agricultural Land) ทั้งหมดประมาณ 208,448 ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ 40.62 ของพื้นที่ทั้งประเทศ และเป็นพื้นที่เพาะปลูก (Arable Land) จำนวน 152,000 ตารางกิโลเมตร ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 29 ของพื้นที่ทั้งประเทศ โดยสินค้าเกษตรที่เป็นสินค้าอาหารหลักของประเทศไทย ได้แก่ ข้าว ผัก และผลไม้ต่างๆ เนื้อหมู เนื้อไก่ สินค้าอาหารส่งออกของไทย ได้แก่ ข้าว มันสำปะหลัง เนื้อไก่ปรุงสุก สับประรด และกุ้งแช่แข็ง สินค้าอาหารนำเข้า ได้แก่ ปลาแช่แข็ง ถั่วเหลือง โคเนื้อ นมและผลิตภัณฑ์ต่างๆ

ข้าวถือว่าเป็นอาหารหลักที่สำคัญของไทย และเป็นสินค้าอาหารที่ไทยส่งออกมากที่สุดด้วย โดยประเทศไทยมีพื้นที่ปลูกข้าวทั้งหมด 110,955 ตารางกิโลเมตร ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 50 ของพื้นที่การเกษตรทั้งหมด โดยผลิตข้าวได้ 20.64 ล้านตัน ขณะที่ความต้องการบริโภคภายในประเทศ 11.76 ล้านตัน และมีการส่งออก 9 ล้านตัน ในปี พ.ศ. 2553 และในปี พ.ศ. 2555 มีปริมาณการส่งออกประมาณ 6.5 ล้านตัน ซึ่งมีปริมาณลดลง

จากข้อมูลพื้นฐานเบื้องต้น ประเทศไทยมีความสามารถในการพึ่งพาตนเองทางด้านอาหาร (Food Self-sufficiency) และความน่าเชื่อถือทางด้านการอาหาร (Food Availability) โดยเฉพาะข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักของไทย เนื่องจาก มีภูมิประเทศที่อุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่ง

เพาะปลูกที่สำคัญ และสามารถผลิตอาหารและส่งออกอาหารได้ในหลายๆ ประเภท โดยเฉพาะข้าวที่ไทยสามารถผลิตได้อย่างเพียงพอต่อการบริโภคภายในประเทศถึงร้อยละ 75 และเป็นผู้ส่งออกข้าวรายใหญ่ของโลก

อย่างไรก็ตาม การที่จะสรุปว่าประเทศไทยมีความมั่นคงทางด้านอาหาร (Food Security) อาจจะเป็นการสรุปที่เร็วเกินไป เนื่องจากข้อมูลของ FAO ยังพบว่า ประชาชนคนไทยส่วนหนึ่งยังจัดอยู่ในกลุ่มผู้อดอยาก (Hunger) หรืออยู่ในภาวะทุพโภชนาการ (Undernourished People) นอกจากนี้ ยังมีปัจจัยอื่นที่อาจส่งผลกระทบต่อการผลิตพืชอาหาร เช่น ฐานทรัพยากรธรรมชาติมีแนวโน้มเสื่อมโทรมรุนแรงส่งผลกระทบต่อการผลิตภาคเกษตรและความมั่นคงอาหาร ระบบการผลิตภาคเกษตรยังต้องพึ่งพิงปัจจัยการผลิตจากต่างประเทศ ทำให้มีต้นทุนการผลิตสูง ขณะที่พื้นที่การเกษตรมีจำกัดและถูกใช้ไปเพื่อกิจการอื่น รวมทั้งกรณีการรุกรานเข้าครอบครองที่ดินในการทำเกษตรกรรมของชาวต่างชาติที่ขอกฎหมายของไทยไม่ได้ให้สิทธิในการครอบครองไว้แต่ได้อาศัยช่องว่างของกฎหมายโดยการสมรสกับคนไทย ส่งผลให้คนไทยสูญเสียสิทธิการครอบครองและการใช้ประโยชน์ที่ดิน และแรงงานภาคเกษตรมีแนวโน้มลดลง ส่วนการเชื่อมโยงผลผลิตการเกษตรกับภาคอุตสาหกรรมการเกษตรเพื่อเพิ่มมูลค่ายังอยู่ในวงจำกัดและล่าช้า เนื่องจากการพัฒนาเป็นแบบแยกส่วน ขาดการรวมกลุ่มอย่างเป็นระบบ อีกทั้งยังมีปัจจัยภายนอกที่กระทบต่อความมั่นคงอาหารเช่นกัน ซึ่งเป็นปัจจัยที่ทำให้ประเทศไทยมีแนวโน้มว่าอาจมีความเสี่ยงในการเข้าถึงอาหารในอนาคตได้

2.4.3 ยุทธศาสตร์การวิจัยรายประเด็นด้านอาหารและความมั่นคง (พ.ศ. 2555-2559)

สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ ได้กำหนดยุทธศาสตร์การวิจัยรายประเด็นด้านอาหารและความมั่นคง โดยกำหนดวิสัยทัศน์ คือ “ประเทศไทยมีการวิจัยและนำผลการวิจัยมาใช้พัฒนาวัตถุดิบอาหารและอาหารแปรรูปให้ผลผลิตมีปริมาณเพียงพอ มีคุณภาพได้มาตรฐาน มีคุณค่าทางโภชนาการ และปลอดภัย รวมทั้งผู้บริโภคเข้าถึงได้ในราคาที่ เป็นธรรม และเกิดความมั่นคงด้านอาหารอย่างยั่งยืน” และมีพันธกิจ 3 ประการ ประกอบด้วย 1) วิจัยด้านอาหารเพื่อเสริมสร้างศักยภาพในการแข่งขันให้กับประเทศไทย 2) พัฒนาและบูรณาการด้านการวิจัยอาหารทั้งในประเทศและประเทศสมาชิกอาเซียน และ 3) บริหารจัดการงานวิจัยอาหารอย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล โดยมี 6 ยุทธศาสตร์ จำแนกเป็นแผนการวิจัยระยะเร่งด่วน ประกอบด้วย 1) ยุทธศาสตร์การค้นหาโอกาสและเพิ่มศักยภาพการแข่งขันด้านอาหารของไทยในอาเซียน และ 2) ยุทธศาสตร์การพัฒนาและเชื่อมโยงห่วงโซ่การผลิตกับประเทศสมาชิกอาเซียน สำหรับแผนการวิจัยระยะยาว ประกอบด้วย 1) ยุทธศาสตร์ด้านความมั่นคงด้านอาหาร 2) ยุทธศาสตร์ด้านคุณภาพ

และความปลอดภัยอาหาร 3) ยุทธศาสตร์ด้านอาหารศึกษา และ 4) ยุทธศาสตร์ด้านการบริหารจัดการ

ทั้งนี้ ยุทธศาสตร์การวิจัยข้างต้นมีการกำหนดเป้าประสงค์ของยุทธศาสตร์ดังนี้

- 1) ประเทศไทยก้าวสู่ประเทศศูนย์กลางการผลิตและกระจายอาหารของประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน (AEC Food Production and Processing Hub)
- 2) ประเทศไทยมีปริมาณอาหารที่มีคุณภาพเหมาะสมอย่างเพียงพอ มีความมั่นคงด้านอาหารอย่างยั่งยืน และบริหารจัดการทรัพยากรเพื่อการผลิตอาหารอย่างมีประสิทธิภาพ
- 3) ชุมชนเกษตรกรรมมีการผลิตอาหารที่เข้มแข็ง มีระบบเศรษฐกิจและการจัดการอาหารที่เป็นธรรมและสร้างรายได้ให้แก่ประเทศและท้องถิ่น
- 4) อาหาร วัตถุดิบ และปัจจัยการผลิตมีการกระจายอย่างมีประสิทธิภาพในต้นทุนที่แข่งขันได้
- 5) สามารถแก้ไขปัญหาและปรับปรุงประสิทธิภาพการผลิต โดยไม่ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม ตลอดจนสร้างความเข้มแข็งและภูมิคุ้มกันให้กับภาคอุตสาหกรรมอาหารของไทยให้สามารถอยู่รอดและแข่งขันได้ในเวทีการค้าโลก
- 6) มีการดูแลคุณภาพและความปลอดภัยอาหารในห่วงโซ่อาหาร คุ้มครองผู้บริโภคในประเทศ สร้างความเชื่อมั่นให้กับอาหารส่งออก เพิ่มศักยภาพและขยายโอกาสด้านการตลาดให้กับอาหารไทย
- 7) ผู้บริโภคมีสุขภาพที่ดีรายบุคคล เหมาะสมกับช่วงอายุ มีสุขอนามัยและการดูแลสุขภาพที่ดีที่มีการสื่อสารความรู้เพื่อให้ทุกคนสามารถเลือกบริโภคอาหารที่ถูกต้อง ไม่ก่อให้เกิดโรคจากการบริโภคอาหาร
- 8) มีกลไกและระบบการจัดการด้านอาหารที่มีประสิทธิภาพประสิทธิผล สามารถตอบสนองได้ทันต่อสถานการณ์ต่างๆ ทั้งภาวะปกติและภาวะวิกฤติปัจจัยแห่งความสำเร็จของยุทธศาสตร์การวิจัย ประกอบด้วย การเข้าถึงข้อมูลที่เป็นข้อเท็จจริงความต้องการที่แท้จริงของเกษตรกรไทย ภาวะโลกร้อนทำให้เกิดการแปรปรวนด้านผลผลิตและสภาพแวดล้อม ภัยพิบัติต่างๆ ที่เกิดขึ้นภายใน

2.4.4 ความมั่นคงทางอาหารระดับครัวเรือน

ความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนเป็นส่วนหนึ่งของความมั่นคงในชีวิต และต่อเนื่องไปจนถึงความมั่นคงของชาติ เพราะหากเกิดการขาดแคลนอาหารย่อมทำให้คุณภาพชีวิตของประชาชนและครัวเรือนต่ำลง ซึ่งจะส่งผลต่อการพัฒนาประเทศชาติต่อไป ดังนั้นความมั่นคงด้านอาหารจึง

เป็นสิ่งที่สำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ ในทางทฤษฎี การพิจารณาเกี่ยวกับความมั่นคงด้านอาหารจะต้องพิจารณา อย่างน้อยใน 3 ด้าน คือการมีอาหาร การเข้าถึงอาหาร และการใช้ประโยชน์จากอาหาร (USAID, 1992) การมีอาหารมีความหมายคือการที่ครัวเรือนสามารถผลิตอาหารเพื่อนำมาบริโภคในครัวเรือนได้เพียงพอ ส่วนทางด้าน การเข้าถึงอาหารของครัวเรือนนั้นเป็นการที่ครัวเรือนมีรายได้ที่เพียงพอในการนำไปซื้อหรือจัดหาอาหารมาบริโภคในครัวเรือน และทางด้าน การใช้ประโยชน์จากอาหาร หมายถึง การที่ครัวเรือนใช้ประโยชน์จากอาหาร อย่างเพียงพอ ได้รับสารอาหารครบถ้วนและเหมาะสมตามหลักโภชนาการ

1) การมีอาหารของครัวเรือน (Household Food Availability หรือ HHFAV) ซึ่งประกอบด้วยตัวแปรต่างๆ คือ (1.1) ตัวแปรที่ดินทั้งหมด (ไร่) คำนวณจากที่ดินทำกินทั้งหมดของเกษตรกร ทั้งที่ดินที่ใช้ทำการเกษตร ที่ดินว่างเปล่า และที่ดินที่เช่าเพื่อทำการเกษตร และ (1.2) ตัวแปรปริมาณข้าวที่สำรองของครัวเรือนในรูปของแคลอรี

2) การเข้าถึงอาหารของครัวเรือน (Household Food Access หรือ HHFA) มีตัวแปรในองค์ประกอบ ดังนี้ (2.1) รายได้ทั้งหมดของครัวเรือนในรอบปี ที่ผ่านมา (บาท/คน/เดือน) (2.2) รายจ่ายด้านอาหารทั้งหมดของครัวเรือน (บาท/ ครัวเรือน/เดือน) และ (2.3) ความหลากหลายของประเภทและชนิดของอาหารที่บริโภคในครัวเรือน คำนวณโดยการจัดประเภทของอาหารและแบ่งกลุ่มอาหารเป็นชนิดต่างๆ 18 ชนิด

3) การใช้ประโยชน์จากอาหารของครัวเรือน (Household Food Utilization หรือ HHFU) ประกอบด้วยตัวแปรต่างๆ ดังนี้ 1) พลังงานที่ได้รับ คำนวณได้โดยการนำค่าพลังงานที่ได้รับจากการบริโภคอาหาร 18 ชนิดของสมาชิกในครัวเรือนในช่วงเวลา 24 ชั่วโมงที่ผ่านมา 2) ตัวแปรโปรตีนที่ได้รับคำนวณได้โดยการนำค่าของโปรตีนที่ได้รับจากการบริโภคอาหาร 18 ชนิดของสมาชิกในครัวเรือนในช่วงเวลา 24 ชั่วโมงที่ผ่านมา 3) ตัวแปรระดับพลังงานที่เพียงพอสำหรับผู้ใหญ่ และ 4) ตัวแปรระดับโปรตีนที่เพียงพอสำหรับผู้ใหญ่

2.5 แนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

ปรากฏการณ์ทางสังคมอย่างหนึ่งในยุคโลกาภิวัตน์คือ การเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เช่น ด้านเทคโนโลยี ประชากร สิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ การเมือง และด้านอื่นๆ เพราะการเปลี่ยนแปลงถือเป็นคุณลักษณะอย่างหนึ่งของสังคมมนุษย์และสังคมที่กำลังพัฒนา

2.5.1 ความหมายของการเปลี่ยนแปลง

นักวิชาการได้ให้ความหมายของ “การเปลี่ยนแปลง” ดังต่อไปนี้

นักสังคมวิทยานิยามการเปลี่ยนแปลงว่า คือสิ่งที่เกิดขึ้นในอดีตเกี่ยวกับบทบาทสถาบัน การจัดระเบียบของโครงสร้างทางสังคม รวมทั้งการเกิดขึ้น การขยายตัว และการลดลงของสิ่งดังกล่าวด้วย

Mills (Schaefer, Richard, Lamm, and Robert, 1998: 6) นักสังคมวิทยาให้ความหมายว่า การเปลี่ยนแปลง คือ การเปลี่ยนโครงสร้างสังคมซึ่งเป็นแบบแผนการกระทำระหว่างกัน รวมผลกระทบของโครงสร้างทางสังคมที่มีต่อบรรทัดฐานและค่านิยมด้วย

งามพิศ สัตย์สงวน (2547) ได้ให้นิยามการเปลี่ยนแปลงว่า หมายถึงความแตกต่างของอย่างเดียวกันที่เอามาเปรียบเทียบกับในเวลาที่แตกต่างกันไป

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2546) ให้นิยามว่า การเปลี่ยนแปลงรวมถึงกระบวนการเปลี่ยนแปลงในปรากฏการณ์ทางสังคมทั้งที่วางแผนและไม่ได้วางแผน ปรากฏการณ์ดังกล่าวแยกเป็นองค์ประกอบย่อยได้ 6 อย่างที่สัมพันธ์กัน คือ

1) กำหนดปรากฏการณ์ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไป (Identity of Change) หมายถึง การกำหนดหรือบ่งชี้ปรากฏการณ์ทางสังคมที่เฉพาะที่กำลังเปลี่ยนแปลงไป

2) ระดับของการเปลี่ยนแปลง (Level of Change) หมายถึงการเปลี่ยนแปลงในระดับต่างๆ 6 ระดับคือ

(1) ระดับปัจเจกชน หมายถึง การเปลี่ยนแปลงในทัศนคติ ความเชื่อ ความคาดหวัง แรงจูงใจ และเป็นการเปลี่ยนแปลงในความสัมพันธ์ระดับปัจเจกชน

(2) กลุ่มคน หมายถึง การเปลี่ยนแปลงในแบบแผนพฤติกรรมของความสัมพันธ์ระหว่างกันในกลุ่มคนกลุ่มต่างๆ

(3) ระดับองค์กร หมายถึง การเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างและการทำหน้าที่ขององค์กร หรือการเปลี่ยนแปลงในระบบต่างๆ ขององค์กร เช่น การเปลี่ยนแปลงในความสัมพันธ์เชิงอำนาจ การสื่อสาร บทบาท ผลผลิต การจัดเวลาหรือการรับคนเข้าทำงานในองค์กร เป็นต้น

(4) ระดับสถาบัน หมายถึง การเปลี่ยนแปลงในแบบแผนต่างๆ ของสถาบันทางสังคมประเภทต่างๆ เช่น เปลี่ยนแปลงในแบบแผนการแต่งงาน การนับถือศาสนา การเรียนการสอน การเพิ่มโอกาสการศึกษาสำหรับนักเรียนด้อยโอกาส เป็นต้น

(5) ระดับชุมชน หมายถึง การเปลี่ยนแปลงในชุมชนชนบทหรือชุมชนเมือง

(6) ระดับสังคม หมายถึง การเปลี่ยนแปลงในระบบชนชั้นหรือโครงสร้างทางสังคม

3) ระยะเวลาของการเปลี่ยนแปลง หมายถึง ระยะเวลาของการเปลี่ยนแปลง อาจเป็นการเปลี่ยนแปลงระยะสั้นหรือระยะยาว

4) ทิศทางของการเปลี่ยนแปลง หมายถึง ตัวบ่งชี้ของการเปลี่ยนแปลงว่าพัฒนาก้าวหน้าหรือเสื่อมลง แบบแผนการเปลี่ยนแปลงอาจเป็นวงจรหรืออาจเป็นการปฏิรูปหรือปฏิวัติ

5) ขนาดน้ำหนัของการเปลี่ยนแปลง หมายถึง การเปลี่ยนแปลงมีขนาดน้ำหนักต่างกันไปได้ 3 ระดับ คือ เปลี่ยนแปลงน้อย ไม่ได้เปลี่ยนโครงสร้าง เปลี่ยนแปลงมากขึ้น และเป็นการปฏิวัติ เปลี่ยนแปลงมากเพราะเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคม

6) อัตราการเปลี่ยนแปลง หมายถึง อัตราการเปลี่ยนแปลงอาจเป็นไปช้าๆ หรือเป็นไปอย่างรวดเร็ว หรืออาจเปลี่ยนแปลงต่อเนื่องไปเรื่อยๆ

ทั้งนี้ การเปลี่ยนแปลงมี 2 ประเภท คือ

1) การเปลี่ยนแปลงทางสังคม คือ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคม ซึ่งหมายถึง การเปลี่ยนแปลงในความสัมพันธ์ของคนตั้งแต่ 2 คนขึ้นไป โดยยึดบรรทัดฐานทางสังคมเป็นแนวทางในการปฏิบัติต่อกับ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมจึงเป็นความแตกต่างในรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างคนที่เข้าสัมพันธ์กัน ความแตกต่างในบทบาทของผู้เข้าสัมพันธ์ และความแตกต่างในเป้าหมายหรือการทำหน้าที่ของสถาบันสังคม

2) การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม หมายถึง ความแตกต่างในระบบวัฒนธรรมหรือเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบย่อยของวัฒนธรรม เช่น การเปลี่ยนแปลงในระบบครอบครัวและเครือญาติ ระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมืองการปกครอง การขัดเกลาทางสังคมและการศึกษา ระบบศาสนาและความเชื่อ ระบบการแพทย์และสาธารณสุข ระบบการสื่อสารศิลปะและนันทนาการ การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมยังหมายถึงความแตกต่างในองค์ประกอบย่อยของสถานภาพและบทบาท โลกทัศน์ รวมทั้งวัฒนธรรมทางวัตถุด้วย เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับเวลาที่แตกต่างกันไป เช่น 10 ปี 20 ปี หรือ 30 ปี

2.5.2 กระบวนการทางวัฒนธรรม

กระบวนการทางวัฒนธรรมมีหลากหลายกระบวนการ ดังนี้

2.5.2.1 การประดิษฐ์คิดค้น หมายถึง กระบวนการที่สิ่งต่างๆ ที่ไม่เคยมีมาก่อนถูกทำขึ้นมา เป็นการประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ๆ ขึ้นมา ซึ่งสิ่งใหม่ๆ ดังกล่าวอาจเป็นวัฒนธรรมทางวัตถุ เช่น เเกวียน รถยนต์ เครื่องบิน บ้าน หรืออาจเป็นวัฒนธรรมที่ไม่ใช่วัตถุ เช่น กฎหมาย ค่านิยม อุดมการณ์ใหม่ๆ เมื่อประดิษฐ์คิดค้นสิ่งต่างๆ เหล่านั้นขึ้นมาแล้ว มักทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในด้านต่างๆ ตามมาด้วย

2.5.2.2 การค้นพบ หมายถึง กระบวนการที่บางสิ่งบางอย่างถูกค้นพบ โดยสิ่งของต่างๆ เหล่านั้นมีอยู่แล้ว แต่ไม่รู้จักกันจนกระทั่งมีคนไปค้นพบสิ่งนั้นเข้า เช่น กระแสไฟฟ้า แต่หลอดไฟคือการประดิษฐ์คิดค้น การค้นพบเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม

2.5.2.3 การแพร่กระจาย หมายถึง ส่วนต่างๆ ที่เฉพาะของวัฒนธรรมหนึ่ง แพร่กระจายไปยังอีกวัฒนธรรมหนึ่ง ในบางกรณีส่วนต่างๆ ของวัฒนธรรมดังกล่าวจะแพร่กระจายไปยังสังคมต่างๆ ทั่วโลก การแพร่กระจายเป็นวิธีการหนึ่งที่สังคมต่างๆ ได้รับนวัตกรรม ซึ่งคือสิ่งของใหม่ๆ จากภายนอกสังคม การแพร่กระจายเป็นผลมาจากการที่วัฒนธรรมต่างกันมาติดต่อกันไปเรื่อยๆ จนในที่สุดทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในส่วนต่างๆ ของวัฒนธรรมหนึ่งหรือทั้งสองวัฒนธรรมที่มาติดต่อกัน

2.5.2.4 การติดต่อทางวัฒนธรรม เป็นปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมอย่างหนึ่ง เมื่อชน 2 กลุ่มที่มีวัฒนธรรมแตกต่างกันมาติดต่อกัน แต่ละกลุ่มอาจให้อิทธิพลซึ่งกันและกันได้ แต่ถ้าการติดต่อเป็นไปในระยะเวลาสั้นๆ ก็อาจไม่มีอิทธิพลที่ยาวนาน แต่ถ้าติดต่อกันยาวนานขึ้นอาจทำให้เกิดผลกระทบต่อกันได้ ซึ่งอาจเป็นการให้อิทธิพลแต่ฝ่ายเดียวหรือส่งผลกระทบต่อกันทั้งสองฝ่ายได้ เมื่อวัฒนธรรมที่ต่างกัน 2 วัฒนธรรมมาติดต่อกันไปเรื่อยๆ ในที่สุดจะมีผลกระทบทำให้แบบแผนวัฒนธรรมดั้งเดิมของวัฒนธรรมหนึ่ง หรือทั้งสองวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงไป

2.5.2.5 การผสมผสานทางวัฒนธรรม เป็นรูปแบบหนึ่งของการติดต่อระหว่างวัฒนธรรม มันเป็นผลมาจากการที่ปัจเจกชนหรือกลุ่มคนกลุ่มต่างๆ แทนที่วัฒนธรรมของตนเองโดยวัฒนธรรมอื่นๆ โดยทั่วไปกระบวนการผสมผสานทางวัฒนธรรมจะแตกต่างกันไปตามสถานการณ์ต่างๆ กระบวนการดังกล่าวจะเกิดขึ้นในระดับวัฒนธรรมย่อยด้วย

2.5.3 แนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

2.5.3.1 ความหมายของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

ราชบัณฑิตยสถาน (2542) อธิบายว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคม หมายถึง การที่ระบบสังคม กระบวนการ แบบอย่างหรือรูปแบบทางสังคม เช่น ขนบธรรมเนียมประเพณี ระบบครอบครัว ระบบการปกครอง ได้เปลี่ยนแปลงไป ไม่ว่าจะเป็นด้านใดก็ตามการเปลี่ยนแปลงทางสังคมนี้อาจจะเป็นไปในทางก้าวหน้าหรือถดถอย เป็นไปได้อย่างถาวรหรือชั่วคราว โดยวางแผนให้เป็นไปหรือเป็นไปเอง และที่เป็นประโยชน์หรือให้โทษก็ได้ทั้งสิ้น

พัทยา สายหู (2529: 206-207) ได้อธิบายว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคม เป็นการเปลี่ยนแปลงของระบบความสัมพันธ์ของคนที่อยู่ด้วยกัน อันเป็นผลมาจากระเบียบที่กำหนดการ

กระทำ และความสัมพันธ์ของคน เช่น สิทธิและหน้าที่ ขนบธรรมเนียมประเพณี บทบาทและสถานภาพ มีการเปลี่ยนแปลง

สนิท สมักรการ (2538: 4) อธิบายว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคม หมายถึง การเปลี่ยนแปลงใดๆ ที่มีผลทำให้ความสัมพันธ์ทางสังคมเกิดความแตกต่างกันขึ้นในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งแล้ว การเปลี่ยนแปลงนั้นไม่ว่าจะเล็กน้อย หรือใหญ่โตเพียงไรก็ตามย่อมถือได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมได้ทั้งสิ้น

Jary and Jary (1995: 602) ให้ความหมายว่า หมายถึง ความแตกต่างในส่วนใดส่วนหนึ่งที่เกิดขึ้นกับโครงสร้างของสังคมหรือการจัดระเบียบของสังคมระหว่างปัจจุบันกับอดีต

กล่าวโดยสรุป การเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Social Change) หมายถึง ความแตกต่างที่เกิดขึ้นในสังคมระหว่างช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง ทั้งระดับจุลภาคและระดับมหภาค ซึ่งอาจเป็นผลดีหรือผลเสียก็ได้

2.5.3.2 สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

นักสังคมวิทยาและนักมานุษยวิทยา ต่างมีความเห็นพ้องกันถึงสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมว่ามี 5 สาเหตุดังนี้ (Popenoe, 1993: 542-544)

1) สิ่งแวดล้อมทางกายภาพและประชากร (The Physical Environment and Population) ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เช่น แผ่นดินไหว น้ำท่วม ความแห้งแล้ง เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้สังคมเกิดการเสียระเบียบของสังคม (Disorganization) และความสัมพันธ์ของคนในสังคมที่มีต่อกันถูกเปลี่ยนไป เช่น สมาชิกในครอบครัวต้องแยกจากกัน เพราะการเสียชีวิต และการพลัดพรากจากกัน เป็นต้น

2) เทคโนโลยี (Technology) เมื่อมีสิ่งใหม่ที่ทันสมัยเกิดขึ้นในสังคมไม่ว่าจะเป็นการคิดค้นได้เองหรือการรับเอามาใช้ สังคมย่อมได้รับผลกระทบและมีการเปลี่ยนแปลง ซึ่งอาจเป็นระดับกลุ่มหรือระดับ โครงสร้างสังคมขึ้นอยู่กับว่าคนในสังคมได้รับผลประโยชน์จากเทคโนโลยีนั้นมากหรือน้อย เพราะเทคโนโลยีทำให้มนุษย์ต้องเปลี่ยนพฤติกรรมในการกระทำต่อกิจกรรมที่นำเอาเทคโนโลยีมาใช้ บางสิ่งต้องสร้างระเบียบในการทำงานใหม่ เพื่อให้สอดคล้องกับการทำงานของเทคโนโลยี แต่เทคโนโลยีบางอย่างอาจทำให้มนุษย์ต้องทำงานมากขึ้นและเร็วขึ้นจนต้องทำให้ความสัมพันธ์ที่มีต่อครอบครัวและคนอื่นๆ ในชีวิตประจำวันมีการเปลี่ยนแปลงไป แต่ขณะเดียวกันเมื่อมีการนำเอาเทคโนโลยีมาใช้ อาจทำให้เกิดความล้าหลังทางวัฒนธรรม (Cultural Lag) ซึ่งเป็นช่องว่างระหว่างสิ่งเก่ากับสิ่งใหม่ ที่ปรับตัวในอัตราที่ไม่เท่ากันจนเกิดเป็นความเหลื่อมล้ำระหว่างกันและเป็นปัญหาสังคมตามมาคือ

3) วัฒนธรรมอวัตถุ (Nonmaterial Culture) นักสังคมวิทยา มองว่า วัฒนธรรมที่เป็นอวัตถุเป็นสาเหตุที่สำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมที่เป็นวัตถุ ตามมา สิ่งประดิษฐ์ต่างๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้นมาทั้งหลายเกิดมาจากคตินิยม (Ideology) ที่ถ่ายทอดออกมาสู่วัฒนธรรมที่เป็นวัตถุ หากความคิดเห็น ความเชื่อ และวิธีการคิดของคนในสังคมต้องเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพแวดล้อมเพื่อให้เกิดความอยู่รอด การเปลี่ยนแปลงภายในสังคมก็จะเกิดขึ้นตามมา

4) กระบวนการทางวัฒนธรรม (Cultural Processes) เมื่อเกิดการค้นพบ (Discovery) และมีการประดิษฐ์ (Invention) จนเกิดเป็นนวัตกรรม (Innovation) ขึ้นในสังคม การเคลื่อนไหวทางสังคม (Social Movement) ทำให้เกิดการแพร่กระจายของวัฒนธรรม (Cultural Diffusion) จากคนกลุ่มหนึ่งหรือสังคมหนึ่ง ไปสู่คนกลุ่มอื่นหรือสังคมอื่น สังคมที่รับเอาวัฒนธรรม ใหม่ๆ จะเกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมเกิดขึ้น

5) การพัฒนาทางเศรษฐกิจ (Economic Development) ทำให้เกิดความทันสมัย (Modernization) เพราะมีการเปลี่ยนแปลงการผลิตตามแบบดั้งเดิมในยุคสังคมเกษตรกรรม (Preindustrial Society) ไปสู่การผลิตแบบอุตสาหกรรมและแบบเมือง ทำให้สังคมเกิดการเปลี่ยนแปลงไปสู่ ความเป็นอุตสาหกรรม (Industrialization) ที่เปลี่ยนระบบการผลิตจากการใช้แรงงานมนุษย์ไปสู่การใช้แรงงานจากเครื่องจักรกล ใช้ระบบการทำงานแบบอุตสาหกรรม บริเวณที่มีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเป็นอุตสาหกรรม เกิดความเป็นเมือง (Urbanization) เพราะมีการอพยพแรงงานจากชนบทเข้ามาทำงานในภาคอุตสาหกรรม การทำงานในกิจกรรมต่างๆ เปลี่ยนรูปแบบไปสู่ความเป็นระบบราชการ (Bureaucratization) เกิดเป็นองค์กรขนาดใหญ่ที่มีการจัดการที่เป็นทางการ

2.5.3.3 รูปแบบการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นนั้นมีสาเหตุที่สำคัญมาจากการเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปตามธรรมชาติประการหนึ่ง กับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากมนุษย์เป็นผู้กระทำอีกประการหนึ่ง แต่ในกระบวนการของการเปลี่ยนแปลงสามารถทำให้เกิดรูปแบบของการเปลี่ยนแปลง 2 แบบ ดังนี้

1) การเปลี่ยนแปลงแบบเส้นตรง เป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่กล่าวว่า ทุกสังคมจะมีวิวัฒนาการแบบเดียวกันตลอด โดยเปลี่ยนแปลงจากสังคมที่มีความเจริญของอารยธรรมขั้นต่ำไปสู่สังคมที่มีความเจริญของอารยธรรมระดับสูงขึ้นไป

2) การเปลี่ยนแปลงแบบวัฏจักร เป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่ไม่มีความสม่ำเสมอ สังคมจะมีจุดเริ่มต้น จากนั้นจะค่อยๆ เจริญก้าวหน้าขึ้นเรื่อยๆ จนถึงที่สุดก็จะเสื่อมสลาย

ไป คล้ายกับความเจริญของมนุษย์ที่เริ่มจากเด็กทารก เติบโตเป็นวัยรุ่น วัยผู้ใหญ่ วัยชรา และในที่สุดก็ตายจากไป หรือหากเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงเป็นเวลาในวันหนึ่งๆ คือ เริ่มจากเช้ามืดสว่าง และมีด แล้วค่อยๆ กลับมาเข้าใหม่ ซึ่งการเปลี่ยนแปลงแบบนี้เมื่อสังคมมีความเจริญถึงจุดสูงสุดแล้ว ก็จะค่อยๆ เสื่อมสลายลง โดยไม่ได้สูญหายไปแต่จะมีการปรับปรุงและเจริญขึ้นมาใหม่ เช่น สังคมของกรีก อียิปต์ จีน อินเดีย เป็นต้น

2.5.3.4 ปัจจัยของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

สนธิ สมัครการ (2545: 8) ได้กล่าวถึงปัจจัยการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม โดยสรุปไว้ว่า วัฒนธรรมอาจเปลี่ยนแปลงไปด้วยเหตุผล 2 ประการ ได้แก่

1) การประดิษฐ์คิดค้น (Innovation) ซึ่งรวมถึงการสร้างเทคนิควิทยาใหม่และการคิดสร้างธรรมเนียมประเพณีหรือระบบความเชื่อใหม่ๆ เมื่อได้มีการยอมรับและนำไปใช้กันแพร่หลายในสังคมแล้วย่อมถือได้ว่า มีแบบแผนการดำเนินชีวิตอย่างใหม่เกิดขึ้น และถ้าแบบแผนนั้นมีความคงทนอยู่นานมากกว่าหนึ่งชั่วอายุคนขึ้นไป ก็นับได้ว่า มีการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมเกิดขึ้นแล้วอย่างแท้จริง เพราะว่าวัฒนธรรมนั้นตามปกติย่อมต้องมีอายุยืนยาวมากกว่าหนึ่งชั่วอายุคนขึ้นไป ทั้งนี้เพื่อให้กระบวนการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม (Enculturation or Socialization) ได้มีโอกาสดำเนินไปได้

2) วัฒนธรรมอาจเปลี่ยนแปลงไปได้ ด้วยวิธีการขอยืมหรือลอกเลียนแบบกัน (Cultural Borrowing) การหยิบยืมทางวัฒนธรรม หรือการลอกเลียนแบบแผนวิธีดำเนินชีวิตมาจากวัฒนธรรมอื่นนั้น ปรากฏว่ามีอยู่อย่างเสมอมาในสังคมมนุษย์ต่างๆ ที่มีการติดต่อสัมพันธ์กับสังคมอื่น การติดต่อทางวัฒนธรรมอาจเกิดขึ้นได้ทั้งทางตรงและทางอ้อม การติดต่อโดยตรงก็คือการที่คนต่างวัฒนธรรมกันได้มีโอกาสพบปะสังสรรค์และแลกเปลี่ยนความคิด ค่านิยมและพฤติกรรมต่อกัน ซึ่งอาจเป็นไปได้ในหลายรูปแบบ อาทิ พุทธการเมือง การค้า การศึกษาในต่างประเทศ

นอกเหนือจากปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมแล้ว สนธิฯ พลศรี (2545) ได้เพิ่มเติมปัจจัยของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมว่า ยังครอบคลุมถึง

1) ปัจจัยสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะสิ่งแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ เช่น ที่ตั้งภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ทรัพยากรธรรมชาติ มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

2) ปัจจัยทางประชากร การเปลี่ยนแปลงทางคุณภาพขนาดของประชากร การเพิ่มหรือลดลงของจำนวนประชากร การย้ายถิ่น การเปลี่ยนอัตราส่วนของเพศชายและหญิง อัตราส่วนของคนหนุ่มสาวและคนสูงอายุ ซึ่งภาวะทางประชากร จะมีผลอย่างสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงในเรื่องการจัดระเบียบทางสังคม การเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ

3) ปัจจัยทางเศรษฐกิจ กิจกรรมทางเศรษฐกิจคือ การผลิต การบริโภค การจำหน่ายและการแบ่งปันผลประโยชน์ รวมทั้งระบบเศรษฐกิจและโครงสร้างทางเศรษฐกิจ มีผลอย่างมากต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม กล่าวคือ สังคมและวัฒนธรรมจะเปลี่ยนแปลงไปตามปัจจัยทางเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป

4) ปัจจัยทางการเมือง การเกิดสงคราม หรืออิทธิพลของผู้นำในสังคมทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมได้

5) ปัจจัยทางศาสนาและอุดมการณ์ ความคิด ความเชื่อ

6) วิฤตการณ์ในสังคม การเกิดความวุ่นวายและความยุ่งยากในสังคมทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมได้

7) ความเจริญก้าวหน้าทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ทำให้เกิดการศึกษาค้นคว้าวิจัยและประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ๆ ขึ้นในสังคมเสมอ เป็นสาเหตุทำให้สังคมและวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาและในทุกๆ ด้าน

8) ปัจจัยทางจิตวิทยา นักจิตวิทยาเชื่อว่า สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม เป็นผลมาจากความรู้สึกของมนุษย์ในสังคมที่ชอบการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ชอบค้นคว้าสิ่งแปลกใหม่ ชอบหาประสบการณ์ใหม่ จึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมขึ้น

9) ความสนใจและความต้องการของคนส่วนใหญ่ในสังคม จนกลายเป็นประชาคมหรือเสียงส่วนใหญ่ ก็ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้

2.5.3.5 ทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

Vago (2004: 43-61) ได้จำแนกและแบ่งกลุ่มทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไว้ 3 กลุ่ม ดังนี้

1) กลุ่มทฤษฎีวิวัฒนาการ เป็นแนวความคิดที่ได้รับอิทธิพลจากทฤษฎีวิวัฒนาการทางชีวภาพของ Charles Darwin โดยนักสังคมวิทยาในกลุ่มทฤษฎีวิวัฒนาการเสนอว่าการเปลี่ยนแปลงของสังคมเป็นกระบวนการที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาอย่างเป็นขั้นตอนตามลำดับ มีการเปลี่ยนแปลงจากขั้นหนึ่งไปสู่อีกขั้นหนึ่งในลักษณะที่มีการพัฒนาและก้าวหน้ากว่าขั้นที่ผ่านมา เป็นการเปลี่ยนแปลงจากสังคมที่มีรูปแบบเรียบง่ายไปสู่รูปแบบที่ซับซ้อนขึ้น และมีความเจริญก้าวหน้าไปเรื่อยๆ จนเกิดเป็นสังคมที่มีความสมบูรณ์

ในบรรดานักคิดของกลุ่มนี้ ที่ได้รับการอ้างอิงถึงมีอยู่หลายท่านได้แก่ Comte (1988) ซึ่งได้เปรียบเทียบสังคมมนุษย์กับสิ่งมีชีวิตที่ประกอบไปด้วยส่วนต่างๆ ที่เรียกว่า เซลล์ (Cell) รวมตัวกันเป็นสิ่งมีชีวิตที่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ โครงสร้างของสังคมก็เช่นเดียวกัน

ประกอบด้วยส่วนที่เล็กที่สุดในสังคม ได้แก่ ครอบครัว และครอบครัวต่างๆ รวมกันจนกลายเป็นชุมชนและสังคมในที่สุด ส่วนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมนั้นเป็นไปตามกฎธรรมชาติ เกิดจากสัญชาตญาณของมนุษย์ที่ต้องการทำให้ตนมีความสมบูรณ์ในตัวเอง ส่วน Herbert Spencer และ Emile Durkheim มองว่า สังคมจะมีรูปแบบความสัมพันธ์ที่มีความซับซ้อนมากขึ้นทุกขณะ ในฐานะที่เป็นวิวัฒนาการสำคัญของการเปลี่ยนแปลงของสังคมมนุษย์ โดย Spencer เน้นเรื่องการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองคนในสังคม ที่เริ่มจากการรวมศูนย์อำนาจเปลี่ยนมาเป็นการกระจายอำนาจ ซึ่งเป็นการให้สิทธิเสรีภาพแก่ปัจเจกบุคคลในสังคมมากขึ้น

ต่อมาแนวความคิดในการสร้างทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมแบบสายเคียว (Unlinear) ที่เสนอว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคมต้องเปลี่ยนผ่านแต่ละขั้นที่กำหนดไว้ได้รับการโต้แย้งว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคมน่าจะมีวิวัฒนาการแบบหลากหลาย (Multilinear) เพราะแต่ละสังคมมีจุดกำเนิดที่แตกต่างกัน มีรูปแบบของสังคมที่แตกต่างกัน หรือแม้ว่า สังคมที่มีรูปแบบเหมือนกัน แต่อาจจะมีสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงที่แตกต่างกัน ก็เป็นไปได้

อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาเรื่องนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า แนวความคิดของ Comte สามารถนำมาอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคมกับภูมิปัญญาข้าว โดยเฉพาะแนวคิดทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม 3 ขั้นตอน (Three Stages of Social Change) ซึ่งแนวคิดดังกล่าวได้แสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการทางความคิดและการพัฒนาทางวัตถุ (วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี) สังคมและวัฒนธรรมของมนุษย์ Comte เชื่อว่า การศึกษาเกี่ยวกับความคิดและภูมิปัญญามีส่วนทำให้เกิดความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของแต่ละสังคม แนวคิดของ Comte โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงในวิวัฒนาการจากสังคมเกษตรไปสู่สังคมอุตสาหกรรม จะเป็นกรอบเชิงทฤษฎีช่วยให้ผู้วิจัยสร้างกรอบแนวคิดเกี่ยวกับสังคมชาวนา ภูมิปัญญาท้องถิ่น และความมั่นคงของอาหาร เมื่อพิจารณาในภาพรวม

ตารางที่ 2.4 แนวคิดทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม 3 ขั้นตอนของ August Comte

ทิศทางการ วิวัฒนาการ : แนวตั้ง	ขั้นตอน วิวัฒนาการ	ลักษณะความเชื่อ ภูมิปัญญา และวัฒนธรรม			
		ความเชื่อ/องค์ ความรู้	สังคม	ผู้นำ	
	 ←	วิทยาศาสตร์	เน้น	อุตสาหกรรม	นักวิทยาศาสตร์
		(Positivistic Stage)	วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีทันสมัย		
	 ←	อภิปรัชญา	เน้นเหตุผลตามหลักปรัชญา/ปฏิบัติอำนาจลึกลับเหนือธรรมชาติที่ขาดเหตุผล	สังคมที่อยู่ในระหว่างการเปลี่ยนผ่านจากสังคมเกษตรเป็นสังคมอุตสาหกรรม	ปรัชญาเมธี
		(Metaphysical Stage)			
	 ←	เทววิทยา	เน้นศาสนาและอำนาจลึกลับเหนือธรรมชาติ	เกษตรกรรม	พระหรือศาสนาเมธี
(Theological Stage)					

แหล่งที่มา: Turner and Beeghley, 1981: 48.

2) กลุ่มทฤษฎีความขัดแย้ง (Conflict Theory) เป็นแนวความคิดที่มีข้อสมมุติฐานที่ว่า พฤติกรรมของสังคมสามารถเข้าใจได้จากความขัดแย้งระหว่างกลุ่มต่างๆ และบุคคลต่างๆ เพราะการแข่งขันกันในการเป็นเจ้าของทรัพยากรที่มีค่าและหายาก มีนักสังคมวิทยาหลายท่านที่ใช้ทฤษฎีความขัดแย้งอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

3) ทฤษฎีโครงสร้าง-หน้าที่ (Structural-Functional Theory) แนวความคิดในการพัฒนาทฤษฎีโครงสร้าง-หน้าที่เป็นผลมาจากการนำเอาแนวความคิดทางด้านชีววิทยามาใช้ โดยอุปมาว่า โครงสร้างของสังคมเป็นเสมือนร่างกายที่ประกอบไปด้วยเซลล์ต่างๆ และมองว่า

หน้าที่ของสังคมก็คือ การทำหน้าที่ของอวัยวะส่วนต่างๆ ของร่างกาย โดยแต่ละส่วนจะช่วยเหลือและเกื้อกูลซึ่งกันและกันเพื่อให้ระบบทั้งระบบมีชีวิตดำรงอยู่ได้

Moore (1963 อ้างถึงใน สัญญา สัญญาวิวัฒน์, 2546) ได้จำแนกหน้าที่ทางสังคมเป็น 2 ประเภทคือ หน้าที่หลัก (Manifest) หน้าที่รอง (Latent) หน้าที่ที่ไม่พึงปรารถนา (Dysfunctional) หน้าที่ของบางโครงสร้างของสังคมอาจมีประโยชน์ต่อคนส่วนใหญ่ แต่ขณะเดียวกันคนบางส่วนอาจได้รับประโยชน์เพียงน้อยนิดหรืออาจไม่ได้รับประโยชน์เลย ซึ่งรวมถึงอาจจะมีคนบางกลุ่มหรือบางส่วนได้รับผลเสียจากทำงานของโครงสร้างของสังคมนั้นก็ได้

Emile (1987) มีแนวความคิดว่า หน้าที่ของสังคมคือ ส่วนที่สนับสนุนให้สังคมสามารถดำรงอยู่ได้ ซึ่งสอดคล้องกับ A.R. Radcliffe-Brown (1881-1955) กับ Bronislaw Malinowski (1884-1942) ที่มองว่า หน้าที่ทางสังคม เป็นส่วนสนับสนุนให้โครงสร้างสังคมคงอยู่อย่างต่อเนื่อง เพราะสังคมมีกระบวนการทางสังคมที่ทำให้สังคมเกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เช่น บรรทัดฐาน ค่านิยม ความเชื่อ วัฒนธรรม และประเพณี เป็นต้น

Parsons (1951) มีแนวความคิดว่า สังคมเป็นระบบหนึ่งที่มีส่วนต่างๆ (Part) มีความสัมพันธ์และสนับสนุนซึ่งกันและกัน ความสัมพันธ์ที่คงที่ของแต่ละส่วนจะเป็นปัจจัยทำให้ระบบสังคมเกิดความสมดุลย์ (Equilibrium) ส่วนในด้านการเปลี่ยนแปลงทางสังคม Parsons เสนอว่า เกิดจากความสมดุลถูกทำลายลง เพราะองค์ประกอบของสังคมคือ บุคลิกภาพ (Personality) อินทรีย์ (Organism) และวัฒนธรรม (Culture) เกิดความแตกร้าง โดยมีสาเหตุมาจากทั้งสาเหตุภายนอกระบบสังคม เช่น การเกิดสงคราม การแพร่กระจายของวัฒนธรรม เป็นต้น และสาเหตุจากภายในระบบสังคม ที่เกิดจากความตึงเครียด (Strain) เพราะความสัมพันธ์ของโครงสร้างบางหน่วย (Unit) หรือหลายๆ หน่วย ทำงานไม่ประสานกัน เช่น การเปลี่ยนแปลงทางประชากร การเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี เมื่อส่วนใดส่วนหนึ่งมีการเปลี่ยนแปลงจะเป็นสาเหตุทำให้ส่วนอื่น ๆ มีการเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอาจเกิดขึ้นเฉพาะส่วนใดหนึ่งหนึ่งหรืออาจเกิดขึ้นทั้งระบบก็ได้ Parsons เน้นความสำคัญของวัฒนธรรม ซึ่งรวมถึง ความเชื่อ บรรทัดฐาน และค่านิยมของสังคม คือ ตัวยึดเหนี่ยวให้สังคมมีการรวมตัวเข้าด้วยกันและเป็นตัวต้านทานต่อการเปลี่ยนแปลงในสังคม

2.6 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

นันทา กันตริ (2548) ศึกษาเรื่อง การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมข้าว: กรณีศึกษาการพึ่งตนเองด้านทรัพยากรพันธุกรรมข้าวของชาวอีสาน พบว่า ชาวนาในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านให้เป้าหมายอยู่ที่การบริโภคภายในครัวเรือน ซึ่งสอดคล้องกับวัฒนธรรมชุมชนแบบ “เสียดอยู่ เสียดกิน” การที่ชาวนาตั้งเป้าให้ครัวเรือนมีข้าวพอเพียงต่อการบริโภคได้สร้างความมั่นคงให้กับครอบครัว ชาวนา สร้างหลักประกันจากการปลูกข้าวที่หลากหลายพันธุ์เพื่อลดความเสี่ยงจากการขาดแคลนข้าว รวมทั้งมีการสังสมภูมิปัญญาด้านพันธุ์ข้าว เพราะการที่ชาวนามีการเก็บรวบรวมและคัดเลือกพันธุ์ข้าวในนาของตน ทำให้ความรู้ความเข้าใจเรื่องข้าวแต่ละพันธุ์ได้ถูกพัฒนาขึ้นจากการเรียนรู้ของชาวนาเอง เช่น ความรู้เรื่องระบบนิเวศของข้าว ความรู้เรื่องลักษณะข้าว ความรู้เรื่องการใช้ประโยชน์จากข้าว เป็นต้น

ยิ่งกว่านั้น ยังพบว่า การสูญเสียการพึ่งตนเองของชาวนาในวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ มีลักษณะคือ 1) การขาดความมั่นคงทางอาหาร 2) การซื้อพันธุ์ข้าวมาปลูก 3) การสูญเสียความหลากหลายของพันธุ์ข้าว และ 4) การปรับเปลี่ยนความรู้เรื่องการทำนา ซึ่งในประการหลัง ความรู้การทำนาของชาวนาได้ปรับเปลี่ยนไปตามเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่เข้ามาในชุมชน ความรู้เดิมที่สั่งสมกันมา และเคยเป็นตัวสนับสนุนการผลิตแบบพึ่งตนเอง ก็ลดถอยลงไป ความรู้เรื่องการทำนาแบบพื้นบ้าน พิธีกรรมต่างๆ และความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวที่มีในพิธีกรรมสูตรขวัญข้าวหายไปจากชุมชน

ขณะที่สุพัตรา โอทาศรี (2554) ศึกษาเรื่อง การดำรงอยู่ของอาชีพชาวนาไทย : กรณีศึกษาชาวนาจังหวัดลพบุรี พบว่า สถานการณ์การดำรงอยู่ของอาชีพชาวนาไทยในจังหวัดลพบุรี มีจำนวนชาวนาที่อยู่ในพื้นที่เขตชลประทานเพิ่มขึ้นจากเดิม เนื่องจากการมีแหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์ พื้นที่ที่เหมาะสมแก่การทำนา มีเครื่องมือทางการเกษตรที่ทันสมัย ช่วยทุ่นแรงให้กับชาวนาได้ทำนาได้สะดวกและรวดเร็วขึ้น อีกทั้งยังมีแรงงานภาคเกษตรที่ช่วยในการทำนาแทนชาวนาได้อีกด้วย ตลอดจนการสนับสนุนทางนโยบายการเกษตรของรัฐบาล แต่สำหรับชาวนาที่อยู่นอกเขตพื้นที่ชลประทานกลับมีจำนวนชาวนาลดลงจากเดิม ทั้งนี้เพราะไม่มีแหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์ ต้องรอเพียงน้ำฝนในการทำนาเท่านั้น จึงสามารถทำนาได้เพียงปีละหนึ่งครั้ง นอกจากนี้ต้นทุนการทำนาก็สูงขึ้น ราคาผลผลิตตกต่ำ อีกทั้งยังประสบภัยธรรมชาติต่างๆ จึงทำให้ชาวนาที่อยู่นอกเขตพื้นที่ชลประทานบางส่วนเปลี่ยนไปทำไร่อ้อยแทนการทำนา เพราะว่าได้ราคาดีและมีวิธีปฏิบัติที่ง่ายกว่าการทำนา อย่างไรก็ตามจำนวนของชาวนาในจังหวัดลพบุรีในอนาคต โดยรวมอาจจะมีแนวโน้มเพิ่มขึ้น เป็นเพราะความแตกต่างทางการสนับสนุนเชิงนโยบายของรัฐบาลแต่ละรัฐบาล

ในด้านเงื่อนไขของการดำรงอยู่ของชาวนาไทยในจังหวัดลพบุรี สามารถแบ่งเป็น 2 กลุ่ม ปัจจัยหลัก คือ 1) ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการดำรงอยู่ของชาวนาไทย ได้แก่ ปัจจัยด้านที่ดินและแหล่งน้ำ ปัจจัยด้านวิธีการทำนา ปัจจัยด้านการเงิน ปัจจัยด้านนโยบาย และปัจจัยด้านวิถีการดำเนินชีวิต และ 2) ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการเลิกทำนาของชาวนาไทย ได้แก่ ปัจจัยด้านการย้ายถิ่น ปัจจัยด้านความหลากหลายของอาชีพในจังหวัดลพบุรี และปัจจัยด้านการสืบทอดของลูกหลาน

ปัญหาและอุปสรรคที่เกี่ยวข้องกับการดำรงอยู่ของชาวนาในจังหวัดลพบุรี 1) ปัญหาเรื่องแหล่งน้ำ และภัยทางธรรมชาติ เนื่องจากการไม่มีการจัดการบริหารเรื่องแหล่งน้ำที่ดี ถึงแม้เป็นจังหวัดที่อยู่ในเขตชลประทานแต่ก็ยังพบปัญหาการขาดแคลนน้ำสำหรับชาวนาที่อยู่นอกเขตพื้นที่ชลประทาน และปัญหาการจัดการกับน้ำที่มีในปริมาณที่มากเกินไป ไม่มีสถานที่สำหรับระบายน้ำเมื่อถึงฤดูน้ำหลาก 2) ปัญหาการแทรกแซงจากนักการเมืองท้องถิ่น ทำให้เจ้าหน้าที่จากสำนักงานเกษตรอำเภอและเกษตรจังหวัด ไม่สามารถควบคุมการกำหนดระยะเวลาการทำนาให้กับชาวนาในจังหวัดลพบุรี 3) ปัญหาเกี่ยวกับเมล็ดพันธุ์ที่ไม่มีคุณภาพ ไม่มีแหล่งผลิตเมล็ดพันธุ์ 4) ความไม่แน่นอนของราคาผลผลิตและการขนส่งที่เป็นไปด้วยความลำบาก ระยะเวลาไกลจึงไม่สามารถขายผลผลิตตามโรงสีได้ จึงจำเป็นต้องขายให้กับพ่อค้าคนกลางที่มารับซื้อถึงที่แทน ถึงแม้ราคาจะต่ำกว่าก็ตาม 5) ปัญหาจากการสนับสนุนเชิงนโยบายในลักษณะประชานิยมของรัฐบาล ที่ให้การช่วยเหลือชาวนามากเกินไป ทำให้ต่อไปชาวนาจะไม่สามารถพึ่งพาตนเองได้ จะรอคอยการช่วยเหลือจากภาครัฐเพียงอย่างเดียว ซึ่งจะทำให้รัฐบาลต้องแบกรับภาระมากขึ้น

ในการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตของชาวนาอำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรี ตูลย์ ตาลเจริญ (2555) พบว่า ชาวนาในอำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรีเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่มีการเปลี่ยนแปลงไปสู่การผลิตเพื่อการค้า ชาวนามีการลงทุนเพื่อการผลิตข้าวในทุกขั้นตอน นิยมทำนาหว่านมากกว่านาดำเพื่อประหยัดแรงงาน และลดต้นทุน ทำให้ชาวนาทุกครัวเรือนมีการลงทุนทางการผลิตและต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้น รวมทั้งมีรายจ่ายด้านการบริโภคในครัวเรือนเพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้เกิดหนี้สินจากการกู้ยืมเพื่อการผลิตและการบริโภคในครัวเรือน

สุรพล ดำรงกิตติกุล และคณะ (2552) ดำเนินการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบชุมชนมีส่วนร่วม ในการสร้างนวัตกรรมการเรียนรู้เพื่อแก้ไขปัญหาผลผลิตข้าวกล้องของชุมชนแบบครบวงจรของกลุ่มผลิตข้าวบ้านสบจาง ซึ่งตั้งอยู่พื้นที่ตำบลนาสัก อำเภอแม่เมะ จังหวัดลำปาง เพื่อพัฒนาผลผลิตข้าวกล้องให้เป็นผลิตภัณฑ์คุณภาพทางโภชนาการ เป็นที่ต้องการของตลาด กลุ่มเกษตรกรได้ใช้ประเด็นข้อปัญหาต่างๆ ที่พบ มาเป็นโจทย์วิเคราะห์และหาแนวทางแก้ไขปัญหาร่วมกัน มีแผนงานจัดการความรู้อย่างครบวงจร ทุกขั้นตอนการผลิตตั้งแต่การปลูก การผลิต และการจัดจำหน่ายผลิตภัณฑ์ ตลอดจนการแปรรูปผลผลิตจากข้าวกล้องอย่างหลากหลาย เพื่อเพิ่มมูลค่าผลิตภัณฑ์ ซึ่ง

เกิดจากร่วมกันคิด ร่วมทำ และร่วมแก้ไขปัญหา อุปสรรคต่างๆ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายร่วมอย่างเหมาะสมกับสภาพท้องถิ่นผลการวิจัยพบว่า ชุมชนเข้าใจถึงเหตุปัจจัยและสามารถหาแนวทางแก้ไข ปัญหาอุปสรรคต่างๆ ได้โดยร่วมกันศึกษาสาเหตุและใช้กระบวนการผลิตแบบรวมกลุ่ม ร่วมผลิต และจำหน่ายผลิตภัณฑ์ข้าวกล้อง 2 ชนิด ที่เสริมตลาดสุขภาพที่มีการขยายตัวอย่างต่อเนื่อง เป็นนวัตกรรมการเรียนรู้ที่ร่วมกันผลิตข้าวกล้องแบบลดรายจ่าย เพิ่มรายได้ตามแนวทางหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ทำให้ชุมชนยอมรับที่จะปรับเปลี่ยนพฤติกรรมปลูก ลดการใช้สารเคมี เรียนรู้การพัฒนาการปลูก การจัดหาเมล็ดพันธุ์คุณภาพการเก็บเกี่ยว การสีข้าว บรรจุภัณฑ์ ขยายตลาด และการรับผลประโยชน์ร่วมกัน

นอกจากนี้ ยังพบว่าสังคมชนบทมีความต้องการการสนับสนุนจากหน่วยงาน กิจการองค์กรสาธารณะ ให้ได้เข้าถึงแหล่งความรู้การใช้เทคโนโลยีการผลิตที่ช่วยเพิ่มประสิทธิภาพและเหมาะสมกับชุมชน ผสมผสานภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อเสริมสร้างองค์กรภายในชุมชนให้เข้มแข็ง มีความเป็นผู้นำการแก้ปัญหาและรองรับการเปลี่ยนแปลงในอนาคต โดยร่วมมือกับสถานศึกษา ครูและนักเรียนเป็นผู้มีส่วนร่วมอันสำคัญในการพัฒนานวัตกรรมการเรียนรู้ในการผลิตข้าวของชุมชนที่ยั่งยืน อย่างไรก็ตาม การมีส่วนร่วมอย่างต่อเนื่องในการสร้างสรรค์สินค้าที่มีมูลเพิ่ม สร้างตลาดใหม่ มีการสนับสนุนจากการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย โรงไฟฟ้าแม่เมาะและองค์กรท้องถิ่นเป็นแนวทางแห่งการพัฒนาอย่างยั่งยืนและสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ในการศึกษาเรื่อง การจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น: กรณีศึกษา การจัดการความรู้โรงเรียนชานา กระบวนการพัฒนานักเรียนชานาให้พัฒนา มุลนิธิข้าวขวัญ (อ้างถึงใน ประภากร แก้ววรรณ, 2552) ได้จัดกิจกรรมต่างๆ ผ่านโรงเรียนชานา จำนวน 4 แห่ง ในพื้นที่ 4 อำเภอของจังหวัดสุพรรณบุรี โดยที่โรงเรียนชานาในแต่ละตำบลเป็นเสมือนแหล่งการเรียนรู้ให้กับชาวนาคนอื่นๆ ในชุมชน ก่อเกิดเป็นชุมชนชานา (Community of Practice) ที่สมาชิกทั้งนักเรียนชานาที่ร่วมโครงการและชาวนาที่สนใจ ได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง โดยที่นักเรียนชานากับเจ้าหน้าที่มูลนิธิจะต้องทำงานร่วมกันตามบทบาทหน้าที่ คือนักเรียนชานาเป็น “คุณกิจ” ที่ต้องเข้าไปมีส่วนร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมตัดสินใจ ร่วมแก้ปัญหา ตลอดจนร่วมรับผิดชอบแทนต่างๆ ด้วยส่วนเจ้าหน้าที่มูลนิธิมีบทบาทเป็น “คุณอำนวย” ที่คอยอำนวยความสะดวกให้เกิดการทำกิจกรรมตามความต้องการที่สอดคล้องกับเนื้อหาและบริบทของชุมชน ซึ่งคุณอำนวยจะได้เรียนรู้สิ่งต่างๆ จากการทำงานร่วมกับนักเรียนชานา

ยิ่งกว่านั้น การใช้เวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ร่วมคิด ร่วมแสดงความคิดเห็นและพิจารณา ร่วมกัน สามารถสรุปเป้าหมายร่วมกันดังนี้

- 1) ปรับวิธีการผลิตข้าว เพื่อลดต้นทุน โดยใช้สมุนไพร

- 2) นักเรียนชานาต้องการลดหนี้
- 3) สนใจที่จะพัฒนาเทคนิคด้านการเกษตร เช่นเรื่องดิน เรื่องพันธุ์ข้าว
- 4) สนใจที่จะรื้อฟื้นประเพณีและวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยเฉพาะประเพณีที่เกี่ยวข้องกับการทำนาข้าว
- 5) นักเรียนชานาต้องการมีสุขภาพดีทั่วหน้า ต้องการให้ครอบครัวอยู่กันอย่างอบอุ่น

สำนักพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมภาคกลาง (2553) ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “วิถีชีวิตชานาภาคกลาง: โจทย์ใหม่ภายใต้กระแสความเปลี่ยนแปลง” โดยใช้วิธีการศึกษาทั้งโดยวิธีการสำรวจภาคสนาม การเก็บข้อมูลเชิงปริมาณและการสัมภาษณ์เชิงลึก โดยในส่วนของวิถีชีวิตชานาภาคกลาง พบว่า ปัจจุบันชานาภาคกลางส่วนใหญ่เป็นผู้เช่าทำนามากกว่าเป็นเจ้าของ ในแต่ละปีมีการทำนาต่อเนื่องถึงประมาณ 5 ครั้งใน 2 ปี โดยเฉพาะในพื้นที่เขตชลประทาน ทำให้มีเวลาในการเตรียมดินน้อย สภาพดินเสื่อมโทรมและขาดความอุดมสมบูรณ์ และเนื่องจากพันธุ์ข้าวที่ใช้เน้นการตอบสนองต่อปุ๋ยเคมีโดยเฉพาะ ทำให้จำเป็นต้องมีการเพิ่มปริมาณแร่ธาตุแก่ดินโดยใช้ปุ๋ยเคมีกันมาก ชาวบ้านใช้ปุ๋ยคอกผสมบ้างเพื่อช่วยปรับโครงสร้างดินและลดต้นทุนการผลิต

กระบวนการทำนาชานาภาคกลางปัจจุบัน เปลี่ยนไปจากการใช้แรงงานคนและสัตว์เป็นหลักเป็นเน้นการใช้เครื่องจักรกลที่ทันสมัยในการผลิตเช่น เครื่องสูบน้ำ เครื่องพ่นยา รถไถนา เครื่องปักดำเครื่องเกี่ยวนวด เป็นต้น และแทบไม่มีการใช้แรงงานสัตว์แล้ว การดูแลรักษาเครื่องมือจึงต้องใช้ความรู้ที่ซับซ้อนขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่ได้รับการถ่ายทอดจากบริษัทผู้ขายเครื่องมือหรือปัจจัยการผลิตนั้นๆ

ขณะที่ในวิถีการผลิตอาหารของโลกการทำนาของเกษตรกรไทยภาคกลางเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการผลิตอาหารโลก การพิจารณาทิศทางในอนาคตของชานาภาคกลางจึงจำเป็นต้องคำนึงถึงแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงระดับโลก ซึ่งแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงการผลิตอาหารของโลกขณะนี้ มีทิศทางมุ่งไปสู่ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน (Specialization) การทำให้เป็นมาตรฐาน (Standardization) และการควบรวมกิจการในห่วงโซ่อุปทาน (Supply Chain Consolidation) โดยแนวโน้มนี้ถูกขับเคลื่อนด้วยปัจจัยสำคัญ คือ 1) การเปิดเสรีทางการค้า 2) กระบวนการจัดหาอาหารและวัตถุดิบในเครือข่ายทั่วโลก (Global Sourcing of Food and Raw Ingredients) และ 3) อำนาจทางการตลาดที่เพิ่มขึ้นของบริษัทผลิตอาหารข้ามชาติ ซึ่งเป็น แนวโน้มการเปลี่ยนแปลงที่ต่อเนื่องมาจากความต้องการลดต้นทุนโดยใช้เครื่องจักรกลในการเกษตร (Mechanization of Agriculture) ในช่วงปลายศตวรรษที่ 20 ซึ่งเกิดขึ้นในยุโรปและอเมริกา และขยายตัวครอบคลุมไปทั่วโลกอย่างรวดเร็วในช่วงเวลาต่อมา

2.7 แนวคิดนำในการศึกษา

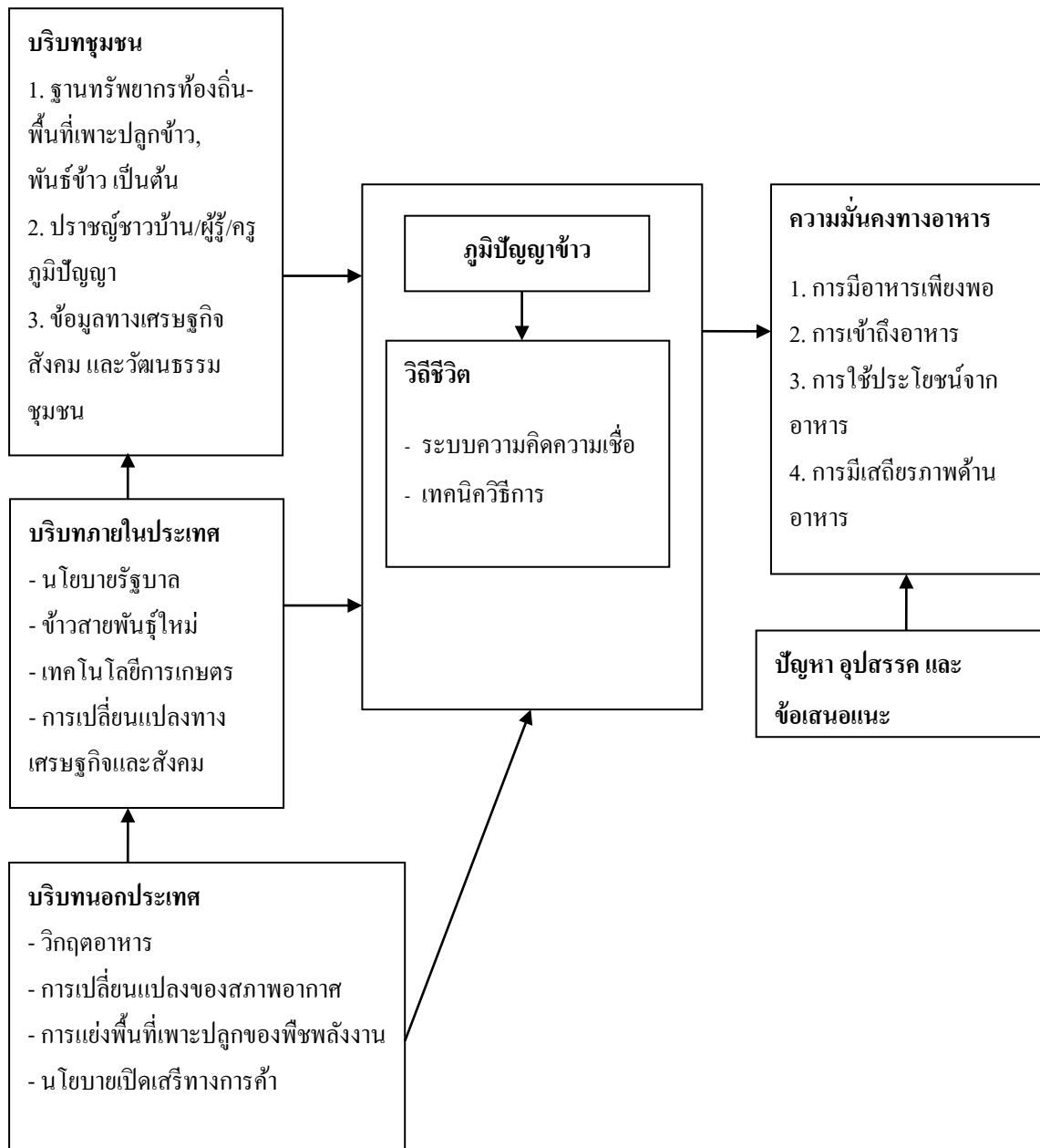
การศึกษาเรื่อง ภูมิปัญญาข้าวกับความมั่นคงทางอาหารในประเทศไทย ศึกษากรณีชุมชนบ้านข้าวสาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ผู้วิจัยได้ทำการตรวจเอกสาร และงานวิจัยเพื่อใช้เป็นข้อมูลในการกำหนดกรอบแนวคิดนำ รูปแบบและวิธีการศึกษา ตลอดจนสร้างเครื่องมือวิจัย ดังนี้

แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าว แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น และกระบวนการกำหนดภูมิปัญญา (สุทธวิงส์ พงศ์ไพบูลย์, 2547) กระบวนการเรียนรู้และถ่ายทอดภูมิปัญญา (เอกวิทย์ ณ ถलग, 2540) และภูมิปัญญาข้าว (ศูนย์วิจัยข้าวปทุมธานี, 2553; กรมการข้าว, 2551; สำนักงานพัฒนาเศรษฐกิจจากฐานชีวภาพ (องค์การมหาชน), ม.ป.ป.)

แนวคิดวิถีชีวิต เป็นการศึกษากระบวนการที่ต่อเนื่องเพื่อรักษาคุณลักษณะกับสิ่งแวดล้อมทั้งการปรับตัวในเชิงพฤติกรรมและในระดับจิตสำนึก ซึ่งก่อให้เกิดแบบแผนความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมขึ้นมา (อมรา พงศาพิชญ์, 2534) หรือศึกษาการแสดงออกถึงการประกอบกิจกรรมเพื่อการอยู่รอดและหลักเกณฑ์ในการดำรงชีวิต ของคนในสังคม (เกศยา โอสถานุเคราะห์, 2544)

แนวคิดทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม (Vago, 2004) และแนวคิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของสำนักต่างๆ โดยเฉพาะแนวคิดของ Comte, August สามารถนำมาอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคมกับภูมิปัญญาข้าว โดยเฉพาะแนวคิดทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม 3 ขั้นตอน (Three Stages of Social Change) ซึ่งแนวคิดดังกล่าวได้แสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการทางความคิดและการพัฒนาทางวัตถุ (วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี) สังคมและวัฒนธรรมของมนุษย์ Comte เชื่อว่า การศึกษาเกี่ยวกับความคิดและภูมิปัญญามีส่วนทำให้เกิดความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของแต่ละสังคม และแนวคิดเกี่ยวกับความมั่นคงทางอาหาร (องค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ, 2006)

จากการสังเคราะห์แนวคิดทฤษฎีที่กล่าวมาสามารถนำมาพัฒนาเป็นกรอบแนวคิดนำในการศึกษาเบื้องต้น ดังนี้

ภาพที่ 2.2 กรอบแนวคิดนำในการศึกษา

บทที่ 3

วิธีการศึกษา

การศึกษานี้ดำเนินการศึกษาโดยใช้กระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เป็นหลัก เน้นวิธีการการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth Interview) กับผู้รู้หรือผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ (Key-informant) ร่วมกับการใช้การสังเกตการณ์และการศึกษาทบทวนวรรณกรรมจากเอกสาร นอกจากนี้ ยังนำเอาเทคนิคบางประการของวิธีการวิจัยอื่นๆ เข้ามาประกอบ เพื่อช่วยเสริมสร้างให้การศึกษาก่อเกิดความครอบคลุม ได้แก่ เทคนิคสามเส้า (Triangulation Technique) เพื่อการตรวจสอบข้อมูล ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

3.1 วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้ศึกษาได้กำหนดวิธีการศึกษาไว้ ดังนี้

3.1.1 การศึกษาค้นคว้าข้อมูลและทบทวนวรรณกรรมจากเอกสาร (Document Study and Literature Review) ได้แก่ หนังสือ หนังสือพิมพ์ วารสาร รายงานการวิจัย วิทยานิพนธ์ ภาคนิพนธ์ บทความ และรายงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง

3.1.2 การศึกษาภาคสนาม (Field Study) โดยวิธีการสังเกตการณ์ และการสัมภาษณ์ ดังจะได้กล่าวในรายละเอียดของวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลต่อไป

3.2 กลุ่มเป้าหมายและผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ (Key-Informant)

3.2.1 กลุ่มเป้าหมายในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ คือ ชวนาในชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมุติ) อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

3.2.2 ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ ในการศึกษาเจาะจงจากกลุ่มเป้าหมายโดยผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ (Key-Informant) ต้องสามารถให้ข้อมูลในประเด็นที่ทำการศึกษา จำนวน 15 คน ประกอบด้วย

ตัวแทนชาวนา ผู้นำชุมชน สมาชิกในชุมชนที่ประกอบอาชีพและ/หรือ มีความรู้ความเชี่ยวชาญในการทำนา โดยกลุ่มชาวนามีคุณสมบัติว่า ต้องทำนาไม่น้อยกว่า 1 ปี และทั้งหมด (15 คน) ต้องเต็มใจให้ข้อมูล

3.3 แนวประเด็นการสัมภาษณ์

3.3.1 การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth Interview)

ผู้ให้ข้อมูลหลักในการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก มีจำนวน 15 คน ได้แก่ ตัวแทนชาวนา ผู้นำชุมชน สมาชิกในชุมชนที่ประกอบอาชีพและ/หรือ มีความรู้ความเชี่ยวชาญในการทำนา

3.3.2 แนวประเด็นสัมภาษณ์

จากแนวความคิดนำที่ใช้ในการศึกษาในท้ายบทที่ผ่านมา ผู้ศึกษาใช้กรอบความคิดดังกล่าวมาสร้างเป็นแนวทางในการสนทนาและสัมภาษณ์แบบเจาะลึกกับผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญดังนี้

ส่วนที่ 1 ข้อมูลพื้นฐานของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ

เพศ

อายุ

สถานภาพสมรส

การศึกษา

อาชีพ

รายได้ต่อเดือน

ระยะเวลาการอยู่ในชุมชน

ส่วนที่ 2 เกี่ยวกับการประกอบอาชีพทำนา

จำนวนพื้นที่ที่ใช้ในการทำนา

กรรมสิทธิ์ในพื้นที่ทำกิน พื้นที่ทำนา เป็นของครอบครัว หรือเช่าที่นาคนอื่น

ประสบการณ์ในการทำนา

ที่นาตั้งอยู่ในเขตชลประทาน หรือ นอกเขตชลประทาน

รายได้จากการทำนา (ขายข้าว) ต่อปี มีรายอื่นๆ

พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูก

ต้นทุนการทำนาต่อไร่/ต่อครั้ง

ผลผลิตข้าวเปลือกต่อไร่ต่อครั้ง

วัตถุประสงค์ในการปลูกข้าว เพื่อยังชีพ หรือเพื่อการค้า หรือทั้งสองประการ
 การมีฐานะเป็นของตนเองและขนาด
 การจัดการเก็บรักษาข้าวในกรณีที่ไม่มีผู้จ้าง

ส่วนที่ 3 วิธีชีวิตชาวนา วิธีการผลิตข้าว และภูมิปัญญาข้าว

1) กระบวนการ/ขั้นตอน และวิธีการผลิตข้าว (ลักษณะการดำเนินการ อุปกรณ์
 พิธีกรรม ความเชื่อ พร้อมเหตุผล)

การเตรียมดินเพื่อการทำนา

รูปแบบการปลูกข้าว (นาหว่าน นาดำ หรือนาโยน)

การเก็บเกี่ยว

การใช้ปุ๋ย/ยาฆ่าแมลง หรือสารเคมีอื่นๆ ในกระบวนการผลิต (รายละเอียด
 วิธีการใช้ ผล และเหตุผล)

การใช้เทคโนโลยี

2) ประเพณี/วัฒนธรรมเฉพาะถิ่น (เช่น ประเพณีขวัญข้าว ประเพณีลงแขก
 ประเพณีบูชาแม่โพสพ หรือประเพณีอื่นๆ ที่เกี่ยวกับการทำนา)

3) วงจรการใช้เวลาในรอบวัน (ทั้งช่วงฤดูการผลิตและไม่ใช้) และรอบปี

4) การคงอยู่ของภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับทำนา จุดเด่นจุดแข็งของภูมิปัญญาที่มี
 กระบวนการเรียนรู้ ถ่ายทอดและสืบสานภูมิปัญญา

5) แนวโน้มการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้และพัฒนาในภาวะการเปลี่ยนแปลง
 ในอนาคต

ส่วนที่ 4 ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนในวิถีการทำนาบนพื้นฐานภูมิปัญญา ในปัจจุบัน

1) ลักษณะทางสังคมของชุมชน

2) เศรษฐกิจชุมชน/ครัวเรือน

3) แหล่งทุน/หนี้สิน

ส่วนที่ 5 ความเกี่ยวเนื่องกับความมั่นคงอาหารในมิติ

1) การมีอาหารเพียงพอ

2) การเข้าถึงอาหาร

3) การใช้ประโยชน์จากอาหาร

4) การมีเสถียรภาพด้านอาหาร

3.4 วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้ศึกษาใช้การวิจัยเชิงคุณภาพโดยรวบรวมข้อมูลจากการศึกษาค้นคว้าข้อมูล ทบทวนวรรณกรรมจากเอกสาร และการศึกษาในภาคสนาม โดยการเข้าไปสังเกตการณ์ในชุมชนเป็นช่วงๆ พร้อมทั้งทำการสัมภาษณ์กลุ่มเป้าหมาย โดยมีการแนะนำตัวและชี้แจงวัตถุประสงค์กับผู้ให้ข้อมูลสำคัญก่อนการสัมภาษณ์ทุกครั้ง โดยสวมบทบาทนักศึกษา หลังจากค้นหาผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญรายแรกโดยใช้เทคนิคลูกบอลหิมะ (Snowball) จากผู้นำชุมชน รายถัดๆ ไปก็ใช้เทคนิคนี้เช่นกัน ทั้งนี้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลจะทำได้ไปพร้อมๆ กับการวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้น และมีวิธีในการตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลโดยอาศัยเทคนิคสามเส้า โดยมีรายละเอียดของวิธีวิจัยในการเก็บข้อมูล ดังนี้

3.4.1 ข้อมูลจากการศึกษาค้นคว้าข้อมูล และทบทวนวรรณกรรมจากเอกสาร (Document Study and Literature Review) ได้แก่ หนังสือ หนังสือพิมพ์ วารสาร รายงานการวิจัย วิทยานิพนธ์ ภาคนิพนธ์ บทความฐานข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์ และรายงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องเพื่อศึกษาแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ศึกษา

3.4.2 ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ (Interview)

3.4.3 ข้อมูลจากการสังเกต ระหว่างทำการเก็บข้อมูลภาคสนาม

3.5 การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้ศึกษาใช้วิธีการวิเคราะห์ข้อมูลตามหลักการวิจัยเชิงคุณภาพ ด้วยการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการสนทนาหรือสัมภาษณ์แบบเจาะลึก การสัมภาษณ์แบบที่ไม่เป็นทางการ การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม ซึ่งจะมีการตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลโดยอาศัยเทคนิคสามเส้า และทำการวิเคราะห์เชื่อมโยงความสอดคล้องของเนื้อหาเทียบกับแนวคิดทฤษฎี ควบคู่กับบริบท และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องจากการทบทวนวรรณกรรมจากเอกสารต่างๆ เพื่อให้เกิดเป็นรูปแบบอันจะสามารถนำมาวิเคราะห์ต่อเพื่อให้ได้ผลการศึกษาดังตามวัตถุประสงค์ที่ได้กำหนดไว้

3.6 การนำเสนอข้อมูลและจัดทำรายงาน

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้นำข้อมูลมาสร้างภาพรวมจากเหตุการณ์ย่อยๆ ที่เกิดจากเหตุการณ์ที่พบ ซึ่งเป็นลักษณะของการอุปนัย (Inductive Approach) จากนั้น เขียนรายงานการวิจัยแบบพรรณนา (Description) และพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description)

บทที่ 4

ผลการศึกษา

การศึกษา เรื่อง ภูมิปัญญาข้าวกับความมั่นคงทางอาหารในประเทศไทย ได้ดำเนินการศึกษาโดยได้ศึกษาข้อมูลสถานการณ์ข้าวในประเทศไทยเพิ่มเติม และได้รวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกกับผู้ให้ข้อมูล โดยทำการเก็บจากกลุ่มเป้าหมายในชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมุติ) จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จำนวน 15 คน ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

- 4.1 บริบทชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา
- 4.2 ข้อมูลพื้นฐานของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ
- 4.3 ตัวอย่างการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก
- 4.4 ข้อมูลเกี่ยวกับการประกอบอาชีพทำนา
- 4.5 วิถีชีวิตชาวนา วิธีการผลิต และภูมิปัญญาข้าว
- 4.6 ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนในวิถีการทำนาบนพื้นฐานภูมิปัญญาในปัจจุบัน
- 4.7 ความเกี่ยวเนื่องกับความมั่นคงทางอาหารในมิติต่างๆ
- 4.8 ปัญหา อุปสรรค และข้อเสนอแนะ
- 4.9 สรุปผลการศึกษา

4.1 บริบทชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา

4.1.1 ประวัติความเป็นมา

ชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมุติ) อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีประวัติมายาวนาน เริ่มตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา มีนายทหารคนหนึ่ง ชื่อขุนจ้าย แต่ชาวบ้านเรียกว่า “ขุนจ่า” คงเป็น ขุนทหารกล้าในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ยุคที่เสียกรุง และได้ช่วยกอบกู้เอกราชกลับคืนมาได้ โดยร่วมมือกับพระเจ้าตาก เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จนมาถึงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ตำแหน่ง “ขุนวัง” เมื่อได้ช่วยชาติพระมหากษัตริย์ และบ้านเมืองสงบเรียบร้อยดีแล้ว ด้วยจิตใจที่ฝึกฝนทางพระพุทธศาสนา จึงได้

กลับบ้านเกิดสร้างวัดไว้เป็นอนุสรณ์ในบวรพระพุทธศาสนา ซึ่งวัดดังกล่าวกลายเป็นชื่อหมู่บ้านตั้งแต่นั้นมาจนกระทั่งปัจจุบัน

4.1.2 สภาพทั่วไป

4.1.2.1 ที่ตั้ง/อาณาเขต/การปกครอง

ชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) เป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ตำบลห่อหมก ห่างจากตัวอำเภอประมาณ 10 เมตร

ทิศเหนือ ติดต่อกับ หมู่ที่ 1 บ้านน้ำมนต์ ตำบลแคต

ทิศใต้ ติดต่อกับ หมู่ที่ 3 บ้านย่านดาเขียว ตำบลห่อหมก

ทิศตะวันออก ติดต่อกับ แม่น้ำแควน้อย

ทิศตะวันตก ติดต่อกับ ถนนปทุม - เสนา

ส่วนการปกครองนั้น ชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) อยู่ในพื้นที่เขตการปกครองของ องค์การบริหารส่วนตำบลบางยี่โท

4.1.2.2 เนื้อที่ของหมู่บ้าน

ชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) มีเนื้อที่ทั้งหมด 1,384 ไร่ มีพื้นที่การเกษตร 1,274 ไร่ พื้นที่อยู่อาศัย 110 ไร่

4.1.2.3 ภูมิประเทศ

เป็นที่ราบลุ่ม มีแม่น้ำแควน้อยไหลผ่านทางด้านทิศตะวันออกของหมู่บ้าน ทุกปีจะมีน้ำท่วมขังเป็นประจำ ตั้งแต่เดือนกันยายนถึงพฤศจิกายน

4.1.2.4 ลักษณะดิน

เป็นดินเหนียว

4.1.2.5 ประชากร/ครัวเรือน/รายได้

จากการสำรวจข้อมูล จปฐ. ของตำบลห่อหมก หมู่ที่ 4 ชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) มีประชากรอยู่ในพื้นที่จริง จำนวน 82 ครัวเรือน แยกเป็น ชาย 141 คน หญิง 148 คน รวม 289 คน

ตารางที่ 4.1 แสดงจำนวนผู้อยู่อาศัยในชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ)

ช่วงอายุประชากร	จำนวนเพศชาย (คน)	จำนวนเพศหญิง (คน)	จำนวนรวม(คน)
น้อยกว่า 1 ปีเต็ม	-	-	-
1 ปีเต็ม - 2 ปี	8	3	11
3 ปีเต็ม - 5 ปี	6	6	12
6 ปีเต็ม - 11 ปี	12	12	24
12 ปีเต็ม - 14 ปี	6	4	10
15 ปีเต็ม - 17 ปี	9	7	16
18 ปีเต็ม - 49 ปี	67	63	130
50 ปีเต็ม - 60 ปี	19	23	42
มากกว่า 60 ปีเต็มขึ้นไป	14	30	44
รวมทั้งหมด	141	148	289

ลักษณะการตั้งบ้านเรือนส่วนใหญ่ประชาชนจะสร้างบ้านเรือนอยู่ใกล้กันและส่วนใหญ่อยู่ติดริมแม่น้ำ 1) โดยมีรายได้เฉลี่ยต่อคนต่อปี คือ 58,208 บาทต่อคนต่อปี และ 2) ซึ่งแต่ละครัวเรือนมีการออมร้อยละ 100 ของครัวเรือนทั้งหมด

4.1.3 สภาพทางเศรษฐกิจ

4.1.3.1 การประกอบอาชีพ

ประชาชนในชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) มีการประกอบอาชีพ ดังนี้

- 1) ทำนา
- 2) ทำงานโรงงาน
- 3) ค้าขาย
- 4) รับจ้างทั่วไป
- 5) รับราชการ
- 6) กลุ่มอาชีพถักเป้ญวน
- 7) กลุ่มอาชีพทำน้ำพริกแกง
- 8) กลุ่มปักผ้า

4.2 ข้อมูลพื้นฐานของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ

ข้อมูลที่ได้รับจากสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญทั้ง 15 คน ทำให้ทราบข้อมูลพื้นฐานของประชากร โดยสามารถสรุปประเด็นได้ดังนี้

จากการศึกษา พบว่า ข้อมูลพื้นฐานของผู้ให้ข้อมูลสำคัญส่วนใหญ่เป็นเพศชาย (ร้อยละ 66.67) ที่เหลือเป็นเพศหญิง (ร้อยละ 33.33)

สำหรับอายุของผู้ให้ข้อมูลสำคัญ พบว่า ช่วงอายุ 51 - 60 ปี มีจำนวนมากที่สุด (ร้อยละ 33.33) รองลงมา คือ อายุ 61 ปีขึ้นไป (ร้อยละ 26.67) และเท่ากัน (ร้อยละ 20.00) ได้แก่ ช่วงอายุ 31 - 40 ปี และช่วงอายุ 41 - 50 ปี

ระยะเวลาที่อยู่ในชุมชน พบว่า ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในชุมชน 61 ปีขึ้นไป (ร้อยละ 26.67) เท่ากับอาศัยอยู่ในชุมชนระหว่าง 51 - 60 ปี (ร้อยละ 26.67) รองลงมา คือ อาศัยอยู่ในชุมชนระหว่าง 10 - 20 ปี (ร้อยละ 20.00) อาศัยอยู่ในชุมชนระหว่าง 41 - 50 ปี (ร้อยละ 13.32) และสองลำดับสุดท้ายเท่ากัน (ร้อยละ 6.67) คือ อาศัยอยู่ในชุมชนระหว่าง 21 - 30 ปี และอาศัยอยู่ในชุมชนระหว่าง 31 - 40 ปี ตามลำดับ

ด้านสถานภาพการสมรส พบว่า ผู้ให้ข้อมูลสำคัญส่วนใหญ่มีสถานภาพสมรส (ร้อยละ 86.67) และมีสถานภาพโสด (ร้อยละ 13.33)

ส่วนระดับการศึกษาสูงสุด พบว่า จบการศึกษาระดับประถมศึกษามากที่สุด (ร้อยละ 60.00) รองลงมา คือ ระดับมัธยมศึกษาตอนต้นหรือเทียบเท่า (ร้อยละ 20.00) ระดับมัธยมศึกษาตอนปลายหรือเทียบเท่า (ร้อยละ 13.33) และระดับปริญญาตรี (ร้อยละ 6.67) ตามลำดับ

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญทั้งหมด (ร้อยละ 100.00) ทำนา เป็นอาชีพหลัก โดยไม่มีการประกอบอาชีพเสริม (ร้อยละ 53.33) แต่บางส่วนประกอบอาชีพเสริม ได้แก่ รับจ้าง (ร้อยละ 40.00) และค้าขาย (ร้อยละ 6.67) ตามลำดับ

และผู้ให้ข้อมูลทั้งหมด (ร้อยละ 100.00) ไม่สามารถระบุรายได้ต่อเดือนที่แน่นอนได้ ทั้งนี้ รายได้ที่ได้รับจะมาจากการขายข้าวในแต่ละรอบการผลิต ซึ่งขึ้นอยู่กับผลผลิตที่ได้ ราคาผลผลิตต่อการทำนาในรอบ และรายได้จากอาชีพเสริมในบางส่วน

เมื่อพิจารณาจากข้อมูลข้างต้น จะพบว่าผู้ให้ข้อมูลสำคัญส่วนใหญ่มีอาชีพหลักคือทำนา และอาศัยอยู่ในชุมชนเป็นระยะเวลานาน จึงน่าจะสามารถถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำนาในท้องถิ่น และกระบวนการต่างๆ ตลอดจนเงื่อนไขความสำเร็จและล้มเหลวของการใช้ภูมิปัญญาข้าวในท้องถิ่นได้ ซึ่งได้แสดงข้อมูลพื้นฐานทั้งหมดของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ ดังตารางที่ 4.2

ตารางที่ 4.2 แสดงข้อมูลพื้นฐานของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ

ข้อมูลพื้นฐานทั้งหมดของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ	จำนวน (n=15)	ร้อยละ (100.00)
1) เพศ		
ชาย	10	66.67
หญิง	5	33.33
2) อายุ (ปี)		
31-40	3	20.00
41-50	3	20.00
51-60	5	33.33
61 ปีขึ้นไป	4	26.67
3) ระยะเวลาที่อยู่ในชุมชน (ปี)		
10-20	3	20.00
21-30	1	6.67
31-40	1	6.67
41-50	2	13.32
51-60	4	26.67
61 ปีขึ้นไป	4	26.67
4) สถานภาพการสมรส		
สมรส	13	86.67
โสด	2	13.33
5) ระดับการศึกษาสูงสุด		
ประถมศึกษา	9	60.00
มัธยมศึกษาตอนต้นหรือเทียบเท่า	3	20.00
มัธยมศึกษาตอนปลายหรือเทียบเท่า	2	13.33
ปริญญาตรี	1	6.67

ตารางที่ 4.2 (ต่อ)

ข้อมูลพื้นฐานทั้งหมดของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ	จำนวน (n=15)	ร้อยละ (100.00)
6) อาชีพหลัก		
ทำนา	15	100.00
7) อาชีพเสริม		
รับจ้าง	6	40.00
ค้าขาย	1	6.67
ไม่มีอาชีพเสริม	8	53.33
8) รายได้ต่อเดือน		
ไม่สามารถระบุรายได้ต่อเดือนได้	15	100.00

4.3 ตัวอย่างการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก

เนื่องจากการสัมภาษณ์เจาะลึกของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ (Key-Informant) ทั้งสิ้น จำนวน 15 คน มีโครงสร้างการสัมภาษณ์ที่มีความคล้ายคลึงกันแต่มีรายละเอียดมาก ผู้ศึกษาจึงขอยกตัวอย่างข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เจาะลึกของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ 3 คน โดยมีรายละเอียดดังนี้

4.3.1 กรณีตัวอย่างรายที่ 1: ข้าวทิพย์ (นามสมมติ)

ข้าวทิพย์ (นามสมมติ) เป็นคนในชุมชนบ้านข้าวงาม โดยกำเนิด เพศหญิง ปัจจุบันอายุ 55 ปี สมรสแล้ว จบการศึกษาสูงสุดในระดับ มัธยมศึกษาปีที่ 3 มีอาชีพหลักคือการทำนา และยังประกอบอาชีพเสริมด้วยการค้าขาย อย่างไรก็ตาม ไม่สามารถระบุรายได้ต่อเดือนอย่างแน่นอนได้ เนื่องจากจะมีรายได้หลักแค่ช่วงขายข้าวได้เท่านั้น

4.3.1.1 ข้อมูลเกี่ยวกับการประกอบอาชีพทำนา

ข้าวทิพย์ (นามสมมติ) ทำนามาประมาณ 40 ปี ปัจจุบันทำนาในพื้นที่ทั้งสิ้น 80 ไร่ ในจำนวนนี้เป็นที่ดินของตนเองจำนวน 5 ไร่ นอกนั้นเป็นการเช่า โดยต้องจ่ายค่าเช่าระหว่าง 1,500 - 2,000 บาท ต่อไร่ต่อปี และมีการจ้างคนมาทำนาเกือบทั้งหมด พื้นที่ในการทำนาดังอยู่ในเขตชลประทาน ข้าวทิพย์ (นามสมมติ) ทำนาเพื่อขายผลผลิตเพียงอย่างเดียว ไม่ได้เก็บไว้บริโภค เนื่องจากพันธุ์ข้าวที่ปลูกในปัจจุบันคือ ข้าวเจ้า พันธุ์ กข 41 เป็นหลัก แต่ก่อนหน้านี้เคยปลูกข้าวพันธุ์พิษณุโลก สาเหตุที่ปลูก ข้าวเจ้าเนื่องจากในพื้นที่เป็นดินเหนียวส่งผลให้พันธุ์ข้าวประเภทอื่นไม่ได้

ผลผลิตที่ดี ในหนึ่งปี ข้าวทิพย์ จะทำนา 2 ครั้ง คือ ครั้งที่ 1 ประมาณเดือนธันวาคม (เก็บเกี่ยวเดือนเมษายน) และครั้งที่ 2 ประมาณเดือนพฤษภาคม (เก็บเกี่ยวเดือนกันยายน) สำหรับเดือนที่ไม่ได้ทำนาจะเป็นการเว้นช่วงเพื่อหลีกน้ำท่วมที่จะเกิดขึ้นเป็นประจำทุกปีของจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ต้นทุนในการทำนา อยู่ที่ประมาณ 4,500 บาทต่อไร่ต่อครั้ง ไม่รวมค่ายาฆ่าแมลง และอื่นๆ สามารถทำรายได้ได้ประมาณ 5,500 บาทต่อไร่ เป็นกำไรประมาณ 1,000 บาทต่อไร่ จากผลผลิตที่เป็นข้าวเปลือก 80 ถังต่อไร่ เมื่อถึงฤดูการเก็บเกี่ยวข้าวทิพย์ (นามสมมติ) จะขายข้าวให้กับโรงสีโดยตรง เนื่องจากไม่มีผู้กลางเป็นของตนเอง

4.3.1.2 วิธีชีวิตชาวนา วิธีการผลิต และภูมิปัญญาข้าว

ข้าวทิพย์ (นามสมมติ) เล่าให้ฟังว่า การปลูกข้าวจะเริ่มจากการเตรียมที่นา โดยการขึ้นน้ำเข้า ที่นาให้ได้ระดับ จากนั้นตีดินให้ฟู ลักษณะเดียวกับการไถ แล้วทำการคราด ต่อด้วยทำเทือก เพื่อให้ ที่นามีระดับเท่ากันทั้งผืน ในระหว่างที่เตรียมที่นาให้ทำการแช่ข้าวที่จะใช้หว่านเป็นเวลา 1 คืน เมื่อทำเทือกเรียบร้อยแล้วถึงเริ่มดำเนินการหว่านข้าว วดน้ำเข้าที่นาให้ได้ระดับอีกครั้ง ทั้งไว้ประมาณ 2 วัน จะทำการคลุมหญ้าหรือเรียกว่าคลุมเทือก เพื่อไม่ให้เกิดวัชพืช ทั้งไว้ประมาณ 8 วัน แล้วเริ่มนิตยาคำจวัชพืชรอบที่ 1 หรือเรียกว่านิตหญ้าใหญ่ ทั้งไว้ 2 วันจนกระทั่งหญ้าเหี่ยว ถึงขึ้นน้ำอีกครั้งให้นิตหญ้า นับถึงวันที่ 20 ตั้งแต่การหว่าน จะใส่ปุ๋ยครั้งแรกประมาณ 35 กิโลกรัม ระหว่างนี้ต้องตรวจดูอยู่เสมอว่าข้าวจะติดโรคอะไรหรือไม่ พอถึงวันที่ 40 ใส่ปุ๋ยครั้งที่ 2 ประมาณ 15 กิโลกรัม จนถึงวันที่ 60 ข้าวเริ่มตั้งท้อง จึงใส่ปุ๋ยรับท้องอีกประมาณ 5 กิโลกรัม คอยดูให้น้ำท่วมที่นาอยู่เสมอ เพื่อป้องกันสัตว์รบกวน ข้าวจะทำการเก็บเกี่ยวได้เมื่อครบ 100 - 110 วัน อย่างไรก็ตาม หากมีสัตว์รบกวน ในบางครั้งจำเป็นต้องใช้ยาฆ่าแมลง ข้าวทิพย์ ยังเล่าถึงการใช้เทคโนโลยีในปัจจุบันเข้ามาช่วยทุนแรง เช่น เครื่องมือในการวิดน้ำ รถไถ รถเกี่ยว จากที่เมื่อก่อนใช้แรงงานคนกับสัตว์เท่านั้น

สำหรับการทำนาในพื้นที่นี้ ข้าวทิพย์ (นามสมมติ) ยังยึดถือปฏิบัติพิธีกรรมตามความเชื่อที่มีมาแต่โบราณ ที่สำคัญ ได้แก่ ช่วงก่อนการหว่าน จะทำพิธีแรกนา เพื่อให้เป็นสิริมงคล เป็นความเชื่อว่าจะทำให้ได้ผลผลิตที่ดี ตลอดจนส่งผลผู้เกี่ยวข้องอยู่เย็นเป็นสุข ช่วงที่ข้าวตั้งท้อง จะทำพิธีรับขวัญแม่โพสพ ซึ่งจะเลือกวันศุกร์เป็นวันทำพิธี ใช้เครื่องสักการะต่างๆ เช่น ดอกไม้ พวงมาลัย แป้งหอม น้ำหอม และช่วงใกล้เกี่ยวข้าว จะทำพิธีแรกเกี่ยว โดยเลือกวันดีที่เป็นวันศุกร์ เพื่อไปทำพิธีแรกเกี่ยวก่อนลงมือเกี่ยวข้าวจริง

ในแต่ละวันของข้าวทิพย์ (นามสมมติ) ตื่นตั้งแต่ 5.00 น. เพื่อเข้าที่นาไปดูแลข้าว ตั้งแต่เวลา 6.00 น. และในช่วงเย็นตั้งแต่เวลาประมาณ 15.00 น. ใช้เวลาในที่นาแต่ละครั้งประมาณ 4 - 5 ชั่วโมง วนเวียนไปอย่างนี้เป็นประจำทุกวันของฤดูทำนา เหตุผลสำคัญที่จำเป็นต้องเข้าไปดูที่นา

ทุกวัน เพราะปัจจุบันมีโรคระบาดต่างๆ เกิดขึ้นเป็นอย่างมาก รวมถึงต้องคอยรักษาระดับน้ำไม่ให้แห้งเพื่อป้องกันสัตว์รบกวน นอกจากนี้ยังต้องคอยระวังเรื่องน้ำท่วมหลังฤดูกาลอีกด้วย ส่วนช่วงที่ไม่ได้ทำนาข้าวทิพย์มีร้านขายของชำในชุมชน แต่ก็ยังต้องคิดวางแผนสำหรับการทำนารอบต่อไป

ซึ่งวิถีชีวิตในการทำนาของข้าวทิพย์ (นามสมมติ) ไม่ว่าจะเป็นกระบวนการทำนา ความเชื่อประเพณี ข้าวทิพย์ (นามสมมติ) อธิบายว่าเป็นเพราะได้รับการถ่ายทอดมาจากคนรุ่นก่อน บางครั้งเป็นคำสอน บางครั้งแสดงให้เห็นด้วยการลงมือทำจริงในสถานการณ์จริงตั้งแต่เด็กๆ เป็นต้นมา อย่างไรก็ตาม ในภาวะที่ฤดูกาลผันผวน สภาพอากาศเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วทำให้บางครั้งทำนาก็ไม่มีน้ำใช้ หรือบางครั้งน้ำก็มากเกินไปจนเกิดน้ำท่วมขังมากเกินพอดี อากาศที่ร้อนขึ้นจากแต่ก่อนมาก ปัจจุบันเหล่านี้ล้วนมีผลต่อผลผลิต ทั้งปริมาณและคุณภาพ ข้าวทิพย์ (นามสมมติ) เล่าว่าคนในชุมชนจึงต้องมีการปรับตัว ก่อนจะทำนาในแต่ละครั้งต้องศึกษาสภาพภูมิอากาศให้ดีว่าน้ำจะพอหรือไม่ หรือแม้กระทั่งช่วงที่ลงมือทำนาไปแล้วแต่เกิดอุทกภัยขึ้น จากเดิมที่ต้องเก็บเกี่ยวข้าวเมื่อมีอายุประมาณ 100-110 วัน ก็ต้องต้องรีบเก็บเกี่ยวตอนข้าวมีอายุแค่ 85-90 วัน แม้ว่าจะได้ราคาต่ำลงก็ตาม

4.3.1.3 ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนในวิถีการทำนาบนพื้นฐานภูมิปัญญาในปัจจุบัน

ในชุมชนยังอยู่อาศัยกันอย่างเกื้อกูล ให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน แหล่งทุนส่วนใหญ่ยังต้องพึ่งธนาคารเป็นสำคัญ ในการทำนาแต่ละครั้งมีการกู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) เพื่อนำมาลงทุนกับแรงงานที่จ้างมาช่วยทำนา ปุ๋ย และยาต่างๆ

4.3.1.4 ความเกี่ยวเนื่องกับความมั่นคงทางอาหารในมิติต่างๆ

จากทัศนะของข้าวทิพย์ (นามสมมติ) อาชีพทำนาไม่มีวันหมดสิ้นไปจากประเทศไทย นอกจากกรณีไม่มีที่ดินเหลืออยู่แล้วเท่านั้น ซึ่งประเด็นนี้ยังมีความน่าเป็นห่วง เช่น ปัจจุบันในพื้นที่ชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) เอง ก็เริ่มมีการซื้อที่ดินสำหรับทำเป็นโรงงานเพิ่มมากขึ้น แต่ปัจจัยด้านการส่งต่อความรู้หรือประสบการณ์ไม่น่าเป็นห่วงมากนัก เพราะหากครอบครัวใดยังคงทำนาอยู่ ส่วนใหญ่ลูกหลานในครอบครัวนั้นๆ ก็มักเข้าไปช่วยทำเป็นประจำอยู่แล้ว จึงถือเป็นการเรียนรู้จากการสังเกตไปโดยปริยาย ดังนั้น องค์ความรู้เกี่ยวกับการทำนาจึงจะยังคงอยู่และสามารถสืบทอดต่อไปได้

นอกจากนี้ ข้าวทิพย์ (นามสมมติ) ยังให้ทัศนะอีกว่า ผลผลิตข้าวที่มีคุณภาพได้มาตรฐาน ผลผลิตมากพอต่อความต้องการของตลาด ควบคู่กับราคารับซื้อข้าวที่สูง จะช่วยให้ความรู้สึกร่มเย็นในการดำรงชีวิต เพราะข้าวที่เธอปลูกไม่ใช่ข้าวสำหรับการบริโภคในชีวิตประจำวัน ดังนั้น จึงต้องอาศัยรายได้จากการขายข้าวนำไปหาซื้ออาหารสำหรับบริโภค ซึ่งแม้จะใช้ชีวิตอย่างพอเพียง พออยู่ พอกิน เพียงไร แต่ปฏิเสธไม่ได้ว่าการมีรายได้ที่มั่นคงสม่ำเสมอ

ดีที่สุด และเมื่อมีรายได้แล้วนั้นหมายความว่าตนเองและครอบครัวจะสามารถเข้าถึงอาหารการกินที่มีคุณค่าทางโภชนาการและถูกสุขลักษณะได้ ซึ่งปัจจุบันคนในชุมชนและครอบครัวตนเองยังไม่ประสบปัญหาเกี่ยวกับการขาดแคลนอาหารแต่อย่างใด

4.3.1.5 ปัญหา อุปสรรค เกี่ยวกับการทำนา

ข้าวทิพย์ (นามสมมติ) เล่าว่าปัญหาที่สำคัญที่ชาวนามักจะพบเจออยู่เสมออันมีดังนี้

- 1) ข้าวเป็นโรค เช่น เชื้อรา ทำให้ข้าวเน่าตาย ใบขาว ทำให้ข้าวไม่โต ใบงุด
- 2) สัตว์รบกวน เช่น หนอน หนู เพลี้ย ทำให้ผลผลิตเสียหาย
- 3) ภัยแล้ง ทำให้ผลผลิตไม่เป็นไปตามเป้าหมาย
- 4) น้ำท่วม ทำให้ต้องเก็บเกี่ยวผลผลิตก่อนเวลาที่เหมาะสม ส่งผลให้ขายได้

ราคาต่ำลง

- 5) นโยบายของภาครัฐ อันเนื่องเกี่ยวกับราคาข้าว

- 6) ขาดความรู้เกี่ยวกับข้าวพันธุ์ใหม่ วิธีดูแลต้นข้าวเมื่อเกิดโรคภัยใหม่

รวมถึงเทคโนโลยีใหม่ๆ

4.3.1.6 ข้อเสนอแนะ

ข้าวทิพย์ (นามสมมติ) เสนอว่ารัฐบาลหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรกำหนดนโยบายเกี่ยวกับราคาข้าวให้ชัดเจน และใช้เป็นแนวทางถาวร ซึ่งราคาข้าวที่กำหนดไว้นั้นต้องเอื้อต่อชาวนาให้มากที่สุด ต้องแก้ปัญหาการกดราคาข้าวให้ได้ นอกจากนี้ ควรมีหน่วยงานหรือเจ้าหน้าที่ที่มีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้านเข้ามาให้ความรู้เกี่ยวกับการทำนาให้เหมาะสมกับบริบทของสภาพแวดล้อมปัจจุบันอยู่เสมอ

4.3.2 กรณีตัวอย่างรายที่ 2 : ข้าวเปลือก (นามสมมติ)

ข้าวเปลือก (นามสมมติ) เป็นคนในชุมชนบ้านข้าวงาม โดยกำเนิด เพศชาย ปัจจุบันอายุ 59 ปี สมรสแล้ว มีลูก 2 คน จบการศึกษาสูงสุดในระดับ ประถมศึกษา มีอาชีพหลักคือการทำนา และประกอบอาชีพเสริมด้วยการรับจ้าง เมื่อถามถึงรายได้ต่อเดือน ข้าวเปลือก (นามสมมติ) ไม่สามารถระบุรายได้ต่อเดือนอย่างแน่นอนได้ เนื่องจากจะมีรายได้หลักแค่ช่วงขายข้าวได้เท่านั้น ส่วนการรับจ้างรายได้ไม่แน่นอน บางครั้งมีงาน บางครั้งไม่มีงาน

4.3.2.1 ข้อมูลเกี่ยวกับการประกอบอาชีพทำนา

ข้าวเปลือก (นามสมมติ) เล่าให้ฟังว่าทำนามาราว 50 ปีแล้ว โดยปัจจุบันเช่าที่ดินสำหรับทำนารวมทั้งสิ้น 30 ไร่ เนื่องจากไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง เสียค่าเช่า 1,500 บาทต่อไร่ต่อปี เป็นการทำนาคด้วยตนเองและมีการจ้างเป็นบางส่วน ซึ่งพื้นที่ทำนาอยู่ในเขตชลประทาน ข้าวเปลือก

(นามสมมติ) ทำนาเพื่อขายผลผลิตเพียงอย่างเดียว ไม่ได้เก็บไว้สำหรับการบริโภค ด้วยพื้นที่ดังกล่าวเป็นดินเหนียวจึงจำเป็นต้องปลูกข้าวเจ้าพันธุ์ กข 31 และ กข 41 เป็นหลัก เพราะข้าวพันธุ์อื่นไม่ให้ผลผลิตที่ดีนัก แต่ก่อนหน้านี้เคยปลูกข้าวเจ้าพันธุ์พิษณุโลก ในรอบ 1 ปี ข้าวเปลือก (นามสมมติ) จะทำนาจำนวน 2 รอบ ซึ่งรอบแรกจะเริ่มช่วงปลายเดือนพฤศจิกายน (เก็บเกี่ยวเดือนกุมภาพันธ์) และอีกรอบช่วงเดือนเมษายน (เก็บเกี่ยวเดือนกรกฎาคม) โดยดูจากปริมาณน้ำในแต่ละปีเป็นหลัก การทำนาอาจมีการคลาดเคลื่อนต่างกันไปในแต่ละปี สำหรับช่วงเดือนที่ไม่ได้ทำนาเนื่องจากต้องเว้นไว้เพื่อเลี้ยงน้ำท่วมที่จะเกิดขึ้นเป็นประจำในพื้นที่ ด้านต้นทุนในการทำนาแต่ละครั้งอยู่ที่ประมาณ 4,000 - 5,000 บาทต่อไร่ ซึ่งผลผลิตโดยเฉลี่ยต่อครั้งจะได้ประมาณไม่เกิน 80 ถัง เมื่อหักค่าใช้จ่ายแล้วจะได้กำไรประมาณ 1,000 บาทต่อไร่ ข้าวเปลือก (นามสมมติ) ไม่มียุ่งจำเป็นของตนเอง ดังนั้น เมื่อถึงเก็บเกี่ยวข้าวเรียบร้อยแล้วจะนำไปขายที่โรงสีเลย

4.3.2.2 วิถีชีวิตชาวนา วิธีการผลิต และภูมิปัญญาข้าว

ข้าวเปลือก (นามสมมติ) ได้เล่าให้ฟังว่า การทำนาในอดีตและปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงไปหลายอย่าง เดิมในอดีตชาวนาไม่จำเป็นต้องใช้สารเคมี เป็นการปลูกตามธรรมชาติ ซึ่งผลผลิตก็ไม่ได้มากเท่าในปัจจุบัน จะอยู่ที่ประมาณ 50 - 60 ถัง และสภาพอากาศยังไม่ร้อนมาก เช่นทุกวันนี้ ฝนตกตามฤดูกาล ขณะที่การทำนาในปัจจุบันอากาศร้อนจัดเกิดผลกระทบต่อข้าวมากมาย บางครั้งเกิดปรากฏการณ์ ข้าวเหลือง ทำให้ข้าวแกร็นไม่เจริญเติบโตเต็มที่ ต้องใช้ยาเร่งเกิดแมลง เพลี้ย นอกจากนี้ด้วยสภาพเศรษฐกิจทำให้ต้องใช้ทุกวิถีทางเพื่อให้ได้ผลผลิตที่คุ้มทุน ไม่ที่จะเป็นการเพิ่มปุ๋ยหรือการฉีดยา

แต่การดำเนินชีวิตตามวิถีชาวนาของข้าวเปลือก (นามสมมติ) ก็ยังคงไม่แตกต่างไปจากเดิม นั่นคือทุกวันในฤดูกาลทำนาต้องตื่นแต่เช้าเตรียมตัวเข้าที่นาไปดูแลข้าว แล้วแต่ว่าวันไหนจะเริ่มไปไถ่มอง ช่วงเที่ยงกลับมาพักผ่อนที่บ้าน และช่วงเย็นออกไปอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งแต่ละครั้งที่เข้าที่นาจะใช้เวลาอยู่ตรงนั้นไม่ต่ำกว่า 3 - 4 ชั่วโมง ส่วนช่วงที่ไม่ได้ทำนา ข้าวเปลือก (นามสมมติ) จะออกไปรับจ้างทำงานก่อสร้าง

ข้าวเปลือก (นามสมมติ) ยังเล่าให้ฟังอีกว่า แม้ยุคสมัยจะเปลี่ยนไปแต่เขายังคงปฏิบัติตามความเชื่อที่สืบทอดกันมาตั้งแต่โบราณ ทุกครั้งที่ทำนาจึงมีการทำขวัญข้าว เป็นการรับขวัญเมื่อข้าวตั้งท้อง หรือที่บางครั้งเรียกกันว่ารับขวัญแม่โพสพ มีความเชื่อว่าจะทำให้ผลผลิตอุดมสมบูรณ์ ข้าวเปลือก (นามสมมติ) บอกอีกด้วยว่าทั้งเรื่องความเชื่อและวิธีการทำนาต่างๆ นั้น เขาได้รับการถ่ายทอดมาจากพ่อแม่ เป็นภูมิปัญญาจากรุ่นสู่รุ่น ซึ่งเขาเองก็ได้เริ่มถ่ายทอดวิธีการทำนาให้กับลูกของเขาแล้วเช่นกัน แม้ว่าลูกจะทำงานประจำที่โรงงานในพื้นที่ แต่เมื่อถึงช่วงการทำนาก็เข้ามาช่วยด้วย

สำหรับการทำนาของข้าวเปลือก เริ่มจากการขึ้นน้ำทิ้งไว้ 1 - 2 วัน จึงไถและหมักเอาไว้ 7 - 8 วัน แล้วทำคราด รอเวลา 1-2 วันหลังจากคราดก็ลงมือหว่าน ถัดจากการหว่านมา 2 วัน จะฉีดน้ำเพื่อคือ การฉีดยาคลุมหญ้าไว้ไม่ให้เกิดวัชพืช จากนั้นอีก 9 - 10 วัน ฉีดคลุมหญ้าใหญ่ รอ 3 วัน ขึ้นน้ำเข้านา ครบ 20 วัน หว่านปุ๋ยรอบที่ 1 ระหว่างนี้หากมีแมลงต้องฉีดยากำจัดด้วย เพื่อให้ข้าวตาย ถัดไปอีก 15 - 20 วัน ใส่ปุ๋ยรอบที่ 2 ช่วงนี้ต้องระวังไม่ให้น้ำแห้ง ด้วงศัตรูพืชทั้งหลาย แล้วก็มารบท้องข้าวโดยการใส่ปุ๋ยยูเรีย แล้วจึงรอเก็บเกี่ยว ซึ่งหากเป็นข้าวพันธุ์ กข 31 จะเก็บเกี่ยวเมื่อครบเวลาประมาณ 120 วัน ส่วนข้าวพันธุ์ กข 41 จะเก็บเกี่ยวเมื่อครบเวลาประมาณ 110 วัน ระหว่างรอเก็บเกี่ยวอาจเกิดโรคกับข้าว ต้องคอยระวังและดูแลอยู่เสมอ

4.3.2.3 ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนในวิถีการทำนาบนพื้นฐานภูมิปัญญาในปัจจุบัน

ในการทำนาแต่ละครั้งข้าวเปลือก (นามสมมติ) จะใช้ทุนของตัวเองที่เก็บเอาไว้สำหรับลงทุนส่วนหนึ่ง และกู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) ส่วนหนึ่ง นอกจากนี้ยังเข้าร่วมในกองทุนหมู่บ้าน ซึ่งปัจจุบันมีสมาชิกจำนวนมาก ทำให้มีเงินหมุนเวียนในกองทุนจำนวนมากด้วยเช่นกัน

4.3.2.4 ความเกี่ยวเนื่องกับความมั่นคงทางอาหารในมิติต่างๆ

จากทัศนะของข้าวทิพย์ (นามสมมติ) เชื่อว่าการทำนามีวันหายไปอย่างแน่นอน ตลาดที่ตลอดยังมีความต้องการ ชาวเขาก็จะยังคงทำนาต่อไปเรื่อยๆ เพราะเป็นอาชีพที่ทำมาตั้งแต่บรรพบุรุษ และหลังจากรุ่นของเขาแล้วก็ยังมีรุ่นลูกที่จะทำต่อ ดังนั้น ประสพการณ์ ความรู้ วิธีการทำนาจะยังคงอยู่และยังจะสืบทอดจากรุ่นรุ่น

นอกจากนี้ ข้าวเปลือก (นามสมมติ) ยังมีมุมมองว่าความมั่นคงทางอาหารมีความเกี่ยวข้องกับอาชีพของเขาเองด้วย กล่าวคือ เขาต้องผลิตข้าวที่ปริมาณเพียงพอต่อความต้องการของตลาด แม้ว่าข้าวเจ้าจะไม่ใช่นพันธุ์หลักสำหรับการบริโภคในชีวิตประจำวันก็ตาม เพื่อไม่ให้เกิดภาวะข้าวเจ้าขาดตลาด นอกจากนี้เขายังมองว่าความมั่นคงทางอาหารก็เริ่มจากในครอบครัวตนเองด้วย นั่นคือผลผลิตข้าวของเขาที่มีคุณภาพสูงสุดของมาตรฐานข้าวที่ขายในท้องตลาด จะทำให้เขาได้เงินสูงสุดจากเพดานราคาข้าว ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับราคารับซื้อข้าวในขณะนั้น และนโยบายของภาครัฐด้วย ซึ่งแม้รายได้จากการทำนาจะเป็นรายได้หลักทำให้พออยู่ได้ แต่ก็ต้องทำอาชีพเสริมเพื่อให้ครอบครัวดำเนินชีวิตได้อย่างไม่ติดขัด สามารถเลือกบริโภคในสิ่งที่ดี มีประโยชน์ รสชาติดีได้ โดยตอนนี้ครอบครัวยังใช้ชีวิตแบบพอเพียงอีกด้วย

4.3.2.5 ปัญหา อุปสรรค เกี่ยวกับการทำนา

ข้าวเปลือก (นามสมมติ) เล่าถึงว่าปัญหาหลักๆ ที่เขาพบเจออยู่เสมอ ประกอบด้วย

- 1) ข้าวเป็นโรค เช่น เชื้อรา ใบขาว ใบแดงคอร่วง ไม่มีเนื้อ
- 2) สภาพภูมิอากาศที่แปรปรวน ส่งผลให้ข้าวลีบ มีเมล็ดน้อย
- 3) ราคาข้าวไม่คงที่ บ้างครั้งต่ำเกินไป
- 4) ขาดความรู้ใหม่ๆ เกี่ยวกับข้าว ทั้งการจำกัดโรคที่เกิดขึ้นใหม่ พันธุ์ข้าว

ใหม่ รวมถึงเทคโนโลยีใหม่ๆ

4.3.2.6 ข้อเสนอแนะ

ข้าวเปลือก (นามสมมติ) เสนอให้รัฐบาลหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกำหนดราคาข้าว โดยคำนึงถึงชาวนาเป็นหลัก และมีมาตรการป้องกันการถูกเอารัดเอาเปรียบจากโรงสีหรือพ่อค้าคนกลาง และยังอยากให้มีส่วนราชการเข้ามาให้ความรู้หรือข้อมูลใหม่ๆ เกี่ยวกับการทำนาอยู่เสมอ เพื่อนำไปพัฒนาการทำนาของตนให้ได้ผลผลิตที่ดี

4.3.3 กรณีตัวอย่างรายที่ 3: ข้าวสาร (นามสมมติ)

ข้าวสาร (นามสมมติ) เป็นคนในชุมชนบ้านข้าวงาม โดยกำเนิด เพศชาย ปัจจุบันอายุ 66 ปี สมรสแล้ว มีลูก 2 คน จบการศึกษาสูงสุดในระดับ ประถมศึกษา มีอาชีพหลักคือการทำนา ไม่มีอาชีพเสริม แต่ลูกคนโตทำงานประจำ ส่วนลูกคนเล็กช่วยทำนา ข้าวสาร (นามสมมติ) ไม่สามารถระบายได้ต่อเนื่องได้ เพราะจะมีรายได้แค่จากตอนขายข้าวได้ในแต่ละครั้งเท่านั้น

4.3.3.1 ข้อมูลเกี่ยวกับการประกอบอาชีพทำนา

ข้าวสาร (นามสมมติ) ทำนามาประมาณ 30 - 40 ปี บนที่ดินจำนวน 60 ไร่ เป็นที่ดินของตนเอง 10 ไร่ อีก 50 ไร่ เช่าในราคา 1,000 บาทต่อไร่ต่อปี ดำเนินการโดยตนเองและลูกคนเล็กที่บ้านมีรดที่ดินเป็นของตนเอง แต่มีการจ้างในขั้นตอนการหว่าน พื้นที่ทำนาอยู่ในเขตชลประทาน เนื่องจากพื้นที่เป็นดินเหนียว ข้าวสาร (นามสมมติ) จึงปลูกข้าวเจ้าพันธุ์ กข 41 ไร่สำหรับขายเพียงอย่างเดียว โดยลงทุนประมาณ 50,000 - 60,000 บาท จะได้ผลผลิตโดยเฉลี่ยประมาณ 50 ถึง 1 เกวียน เป็นรายได้ประมาณ 300,000 บาท โดยยังไม่หักต้นทุนค่าใช้จ่ายต่างๆ ในแต่ละปีข้าวสาร (นามสมมติ) จะทำนา 2 รอบ รอบแรกเริ่มช่วงเดือนพฤศจิกายน (เก็บเกี่ยวปลายเดือนมีนาคม) และอีกรอบจะเริ่มปลายเดือนเมษายน (เก็บเกี่ยวประมาณเดือนสิงหาคมหรือกันยายน) เมื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตแล้วจะขายให้กับโรงสีเลยเพราะไม่ได้ทำยุ่งฉางเอาไว้

4.3.3.2 วิถีชีวิตชาวนา วิธีการผลิต และภูมิปัญญาข้าว

ข้าวสาร (นามสมมติ) บอกว่าในอดีตการทำนาจะเป็นการทำนาปี ใช้วิธีแบบนาดำ ซึ่งผลผลิตที่ได้ไม่ค่อยดีนัก พอปัจจุบันเปลี่ยนมาทำนาปรังทำให้ผลผลิตมีจำนวนมากขึ้น สิ่งที่เปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัดจากอดีตคือสภาพภูมิอากาศ หากฝนตกมากเกินไป น้ำเยอะก็ทำให้ข้าวเป็น

โรค ส่วนช่วงปีหลังๆ มาต้องเผชิญกับภัยแล้งก็ทำให้ข้าวไม่เจริญเติบโต ซึ่งชาวนาเองก็ต้องเรียนรู้จากประสบการณ์ที่สั่งสมมาแล้วปรับตัวให้ทันกับสภาพการณ์ปัจจุบัน

การดำเนินชีวิตตามวิถีชาวนาของข้าวสาร (นามสมมติ) ก็ยังคงไม่แตกต่างไปจากเดิม โดยทุกวันในฤดูการทำนาจะเข้าที่นาไปดูแลข้าวตั้งแต่ 6.00 น. กลับบ้านตอนเที่ยง แล้วกลับเข้าที่นาอีกครั้งช่วงเย็น หรือบางวันหากเตรียมอาหารเที่ยงไปเลยก็จะอยู่ที่นาทั้งวัน วิถีชีวิตของข้าวสาร (นามสมมติ) ช่วงที่ไม่ได้ทำนาถือว่าเป็นช่วงพักผ่อน เพราะไม่ได้ทำอาชีพเสริม

ข้าวสาร (นามสมมติ) เล่าให้ฟังว่า เขายังคงปฏิบัติตามความเชื่อที่สืบทอดกันมา ตั้งแต่โบราณ ทุกครั้งที่ทำนาจะทำพิธีแรกนา หรือแรกหว่าน เชื่อว่าจะทำให้ได้ผลผลิตดี และทำพิธีรับขวัญข้าวเมื่อข้าวตั้งท้อง หรือที่บางครั้งเรียกกันว่ารับขวัญแม่โพสพ มีความเชื่อว่าจะทำให้ผลผลิตอุดมสมบูรณ์อีกด้วย ซึ่งความเชื่อและวิธีการทำนานั้น เขาได้รับการถ่ายทอดมาจากคนรุ่นก่อน และสั่งสมความรู้จากประสบการณ์อีกส่วนหนึ่ง

กระบวนการทำนาของข้าวสาร (นามสมมติ) เริ่มจากการตีเทือก ถือเป็นการแช่ฟางหมักดินให้เป็นปุ๋ย พอน้ำแห้งจึงลงมือทำคราด ต้องด้วยการทำเทือกที่นาให้เรียบเสมอกัน แล้วชักร่องน้ำเตรียมการหว่าน ครบ 2 วันลงมือหว่าน ถัดจากหว่านไป 2 วัน ฉีดยาคลุมหน้าเทือก จากนั้น 10 - 12 วัน ฉีดยาอีกรอบ เรียกว่าคลุมหญ้าใหญ่ เป็นการฆ่าหญ้าที่โต ป้องกันหญ้าแย่งอาหารต้นข้าว แล้วขึ้นน้ำให้เมล็ดข้าว ผ่านไป 20 วันจึงใส่ปุ๋ยรอบแรก ช่วยให้ข้าวโตดี ช่วงนี้ปักไว้ก่อน แต่คอยดูแล ขยายแม่ลงหรือย่ำบำรุง ครบ 20 วันใส่ปุ๋ยรอบ 2 ประมาณวันที่ 40 - 60 ข้าวจะเริ่มต้นกลมใกล้ตั้งท้อง ตอนนี้นำปุ๋ยรับท้องอีกครั้ง จากนั้นอีก 10 วัน จึงทำพิธีรับขวัญข้าว ระหว่างนี้ดูแลข้าวให้ดีของเขาจะเก็บเกี่ยวตอนครบ 97 วัน ซึ่งจะเรียกว่าข้าวเบา แต่ถ้าปล่อยไว้ถึง 113 วัน จะเป็นข้าวหนักที่มีราคาสูงกว่า แต่เนื่องจากช่วงหลังการทำนาได้รับผลกระทบจากภัยแล้งค่อนข้างมากจึงต้องจำใจเก็บเกี่ยวในช่วงที่เป็นข้าวเบาอยู่

4.3.3.3 ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนในวิถีการทำนาบนพื้นฐานภูมิปัญญาในปัจจุบัน

ในการทำนาแต่ละครั้งข้าวสาร (นามสมมติ) จะกู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) ทั้งหมด แต่เมื่อมีรายได้จากการขายข้าวก็จะนำไปชำระหนี้ ในอดีตจึงทำให้ครอบครัวเขาเป็นหนี้พอสมควร แต่ปัจจุบันนี้เนื่องจากรู้จักประหยัด เก็บออม ไม่ใช้จ่ายอย่างฟุ่มเฟือย ทำให้ไม่มีหนี้แล้ว

4.3.2.4 ความเกี่ยวเนื่องกับความมั่นคงทางอาหารในมิติต่างๆ

ข้าวสาร (นามสมมติ) ให้ความเห็นว่าการทำนาเป็นอาชีพที่มีการถ่ายทอดองค์ความรู้ และประสบการณ์จากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งอยู่เสมอ ซึ่งถือเป็นการรักษาไว้ซึ่งอาชีพนี้ เพราะข้าวถือเป็นสิ่งจำเป็นในการดำรงชีพของมนุษย์แม้ว่าข้าวที่เขาปลูกจะไม่ใช้ข้าวสำหรับบริโภคทั่วไปก็ตาม

นอกจากนี้ ข้าวเปลือก (นามสมมติ) ยังบอกอีกด้วยว่ารายได้จากการขายข้าวแม้จะไม่ได้สูงสุด แต่การมีรายได้สม่ำเสมอช่วยให้เขาและครอบครัวสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ไม่ลำบาก มีกิน มีใช้ไม่อดขัด สามารถเลือกบริโภคอาหารที่ดีได้ทุกมื้อ ถือว่าเป็นการสร้างความมั่นคงทางอาหารภายในครอบครัวของเขาเอง และการทำอาชีพของเขา ยังส่งผลต่อความมั่นคงทางอาหารของสังคม トラบใดที่เขายังมีผลผลิตออกสู่ท้องตลาดอยู่เสมอ

4.3.2.5 ปัญหา อุปสรรค เกี่ยวกับการทำนา

ปัญหาหรืออุปสรรคที่ข้าวสาร (นามสมมติ) พบเจอตลอดการทำนานั้น มีทั้งปัญหาที่แก้ไขได้และปัญหาที่ยากจะแก้ไข ประกอบด้วย

- 1) ปริมาณน้ำที่ควบคุมไม่ได้ บางทีมากไป บางทีน้อยไป
- 2) ราคาข้าวที่ต่ำเกินไป ซึ่งขึ้นอยู่กับนโยบายภาครัฐ
- 3) โรคและศัตรูรบกวน ซึ่งสามารถใช้ยาปราบได้
- 4) ขาดความรู้ใหม่ๆ เกี่ยวกับการทำนา

4.3.2.6 ข้อเสนอแนะ

ข้าวสาร (นามสมมติ) อยากให้หน่วยงานภาครัฐเข้ามาดูแลเรื่องราคาข้าวอย่างจริงจัง เพื่อประโยชน์ของชาวนา เพราะชาวนามีรายได้หลักมาจากการขายข้าวเท่านั้น และเมื่อได้เงินมาก็ต้องนำไปใช้หนี้ ถ้าราคาข้าวสูงขึ้นจะช่วยให้ชาวนาเหลือเงินมากขึ้นด้วย นอกจากนี้อยากให้ผู้เชี่ยวชาญเข้ามาให้ความรู้ เกี่ยวกับการทำนาอยู่เสมอ เพื่อนำไปพัฒนาการทำนาของตนให้ได้ผลผลิตที่ดี รู้ทันโรคภัย และสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปได้

4.4 ข้อมูลเกี่ยวกับการประกอบอาชีพทำนา

ในส่วนนี้จะเป็นการสรุปข้อมูลสำคัญที่เกี่ยวกับการทำนาในบริบทของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญส่วนใหญ่มีประสบการณ์ในการทำมาแล้วระหว่าง 21 - 40 ปี (ร้อยละ 33.33) รองลงมาคือ ทำมาแล้วระหว่าง 1 - 20 ปี (ร้อยละ 26.67) ส่วนทำมาแล้วระหว่าง 41 - 50 ปี

(ร้อยละ 20.00) ทำนํามาแล้วระหว่าง 11 - 20 ปี (ร้อยละ 13.33) และทำนํามาแล้ว 51 ปีขึ้นไป (ร้อยละ 6.67) ตามลำดับ โดยทั้งหมดปลูกข้าวเพื่อขาย (ร้อยละ 100.00)

การทำนาของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญส่วนใหญ่จะทำนาบนพื้นที่ระหว่าง 21 - 40 ไร่ (ร้อยละ 33.33) รองลงมาเท่ากันสองลำดับ คือ ทำนาบนพื้นที่ระหว่าง 1 - 20 ไร่ และทำนาบนพื้นที่ 61 ไร่ขึ้นไป (ร้อยละ 26.67) และทำนาบนพื้นที่ระหว่าง 41 - 60 ไร่ (ร้อยละ 13.33) ตามลำดับ

นอกจากนี้ยังพบว่าเป็นการทำนาบนที่ดินของตนเองบางส่วนและเช่าบางส่วนมากที่สุด (ร้อยละ 46.67) รองลงมา คือ ทำนาบนที่ดินของตนเองทั้งหมด (ร้อยละ 33.33) และเช่าที่ดินสำหรับทำนา (ร้อยละ 20.00) ตามลำดับ โดยทุกคนทำนาบนที่ดินซึ่งอยู่ในเขตชลประทาน (ร้อยละ 100.00)

เมื่อสำรวจเรื่องพันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูก พบว่า ส่วนใหญ่ปลูกข้าวเจ้าพันธุ์ กข 41 (ร้อยละ 48.15) รองลงมา คือ ข้าวเจ้าพันธุ์ กข 31 (ร้อยละ 25.93) ข้าวเจ้าพันธุ์พิษณุโลก (ร้อยละ 14.81) และข้าวเจ้าพันธุ์ กข 47 (ร้อยละ 11.11) ตามลำดับ

ส่วนใหญ่ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญมีต้นทุนการทำนาต่อไร่ต่อครั้งอยู่ระหว่าง 3,001 - 4,000 บาท ต่อไร่ต่อครั้ง (ร้อยละ 39.99) รองลงมาเท่ากันสองลำดับ คือ ระหว่าง 2,001 - 3,000 บาทต่อไร่ต่อครั้ง และระหว่าง 4,001 - 5,000 บาทต่อไร่ต่อครั้ง (ร้อยละ 20) ถัดมาเท่ากันสามลำดับ คือ ต้นทุนระหว่าง 1,000 - 2,000 บาทต่อไร่ต่อครั้ง ต้นทุนระหว่าง 5,001 - 6,000 บาทต่อไร่ต่อครั้ง และไม่มี การคำนวณต้นทุนเนื่องจากดำเนินการเองทั้งหมด (ร้อยละ 26.67) ตามลำดับ

ซึ่งจากการทำนาในแต่ละครั้งผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญส่วนใหญ่มีผลผลิตระหว่าง 70 - 80 ถัง (ร้อยละ 73.33) รองลงมา คือ มีผลผลิตระหว่าง 91 - 100 ถัง (ร้อยละ 20.00) และมีผลผลิตระหว่าง 81 - 90 ถัง (ร้อยละ 6.67) โดยผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญทั้งหมดไม่มียุ่งฉางเป็นของตนเอง (ร้อยละ 100.00) เมื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตได้จะขายให้กับโรงสีทันที

รายได้จากการทำนาของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญส่วนใหญ่อยู่ระหว่าง 5,001 - 6,000 บาทต่อไร่ต่อครั้ง (ร้อยละ 73.33) รองลงมา คือ รายได้ระหว่าง 6,001 - 7,000 บาทต่อไร่ต่อครั้ง ถัดมาเท่ากันสองลำดับ คือ รายได้ระหว่าง 3,000 - 5,000 บาทต่อไร่ต่อครั้ง และรายได้ตั้งแต่ 7,001 บาทต่อไร่ต่อครั้งขึ้นไป (ร้อยละ 6.67) ตามลำดับ ทั้งนี้ ผู้ศึกษาได้สรุปข้อมูลไว้ในตารางที่ 4.3

ตารางที่ 4.3 แสดงข้อมูลเกี่ยวกับการประกอบอาชีพทำนา

ข้อมูลพื้นฐานทั้งหมดของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ	จำนวน (n=15)*	ร้อยละ (100.00)
1) ประสบการณ์ในการทำนา (ปี)		
1- 10	4	26.67
11-20	2	13.33
21-40	5	33.33
41-50	3	20.00
51 ปีขึ้นไป	1	6.67
2) วัตถุประสงค์ในการปลูกข้าว		
เพื่อขาย	15	100.00
3) จำนวนพื้นที่ที่ใช้ในการทำนา (ไร่)		
1-20	4	26.67
21-40	5	33.33
41-60	2	13.33
61 ไร่ขึ้นไป	4	26.67
4) กรรมสิทธิ์ในพื้นที่ทำนา		
เช่าทั้งหมด	3	20.00
ของตนเองทั้งหมด	5	33.33
ของตนเองบางส่วนและเช่าบางส่วน	7	46.67
5) ที่นาตั้งอยู่ในหรือนอกเขตชลประทาน		
อยู่ในเขตชลประทาน	15	100.00
6) พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูก		
พันธุ์ กข 31	7	25.93
พันธุ์ กข 41	13	48.15
พันธุ์ กข 47	3	11.11
พันธุ์พิกุลโลก	4	14.81

ตารางที่ 4.3 (ต่อ)

ข้อมูลพื้นฐานทั้งหมดของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ	จำนวน (n=15)*	ร้อยละ (100.00)
7) ต้นทุนการทำนาต่อไร่ต่อครั้ง (บาท)		
1,000-2,000	1	6.67
2,001-3,000	3	20.00
3,001-4,000	6	39.99
4,001-5,000	3	20.00
5,001-6,000	1	6.67
ไม่ได้คำนวณต้นทุน	1	6.67
8) ผลผลิตข้าวเปลือกต่อไร่ต่อครั้ง (ถัง)		
70-80	11	73.33
81-90	1	6.67
91-100	3	20.00
9) การมียุ่งฉางเป็นของตนเอง		
ไม่มียุ่งฉางเป็นของตนเอง	15	100.00
10) รายได้จากการทำนาต่อไร่ต่อครั้ง (บาท)		
3,000-5,000	1	6.67
5,001-6,000	11	73.33
6,001-7,000	2	13.33
7,001 บาทขึ้นไป	1	6.67

หมายเหตุ: ตอบได้มากกว่า 1 คำตอบ

4.5 วิถีชีวิตชาวนา วิธีการผลิต และภูมิปัญญาข้าว

4.5.1 กระบวนการ/ขั้นตอน และวิธีการผลิตข้าว

การทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) จะมีลักษณะเดียวกับกระบวนการทำนาในพื้นที่ภาคกลาง โดยเริ่มจากการคัดเลือกพันธุ์ที่เหมาะสมกับลักษณะของดินในพื้นที่ คือ ดินเหนียว ดังนั้นชาวชุมชนจึงเลือกปลูกข้าวเจ้าเป็นหลักเนื่องจากเป็นพันธุ์ที่สามารถเติบโตได้ดีในดินประเภทนี้

และในอดีตเคยทดลองปลูกพันธุ์อื่นแต่ได้ผลผลิตไม่ดีนัก ทั้งนี้ การทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) เปลี่ยนแปลงจากการทำนาดำในอดีตมาเป็นการทำนาปรังที่ทำให้ผลผลิตของชาวบ้านดีขึ้น และใช้วิธีการหว่าน เนื่องจากเป็นพื้นที่ราบลุ่มเกิดน้ำท่วมขังอยู่บ่อยครั้ง ชาวชุมชนจึงเกิดการเรียนรู้ที่จะศึกษาสภาพภูมิอากาศก่อนลงมือทำนา

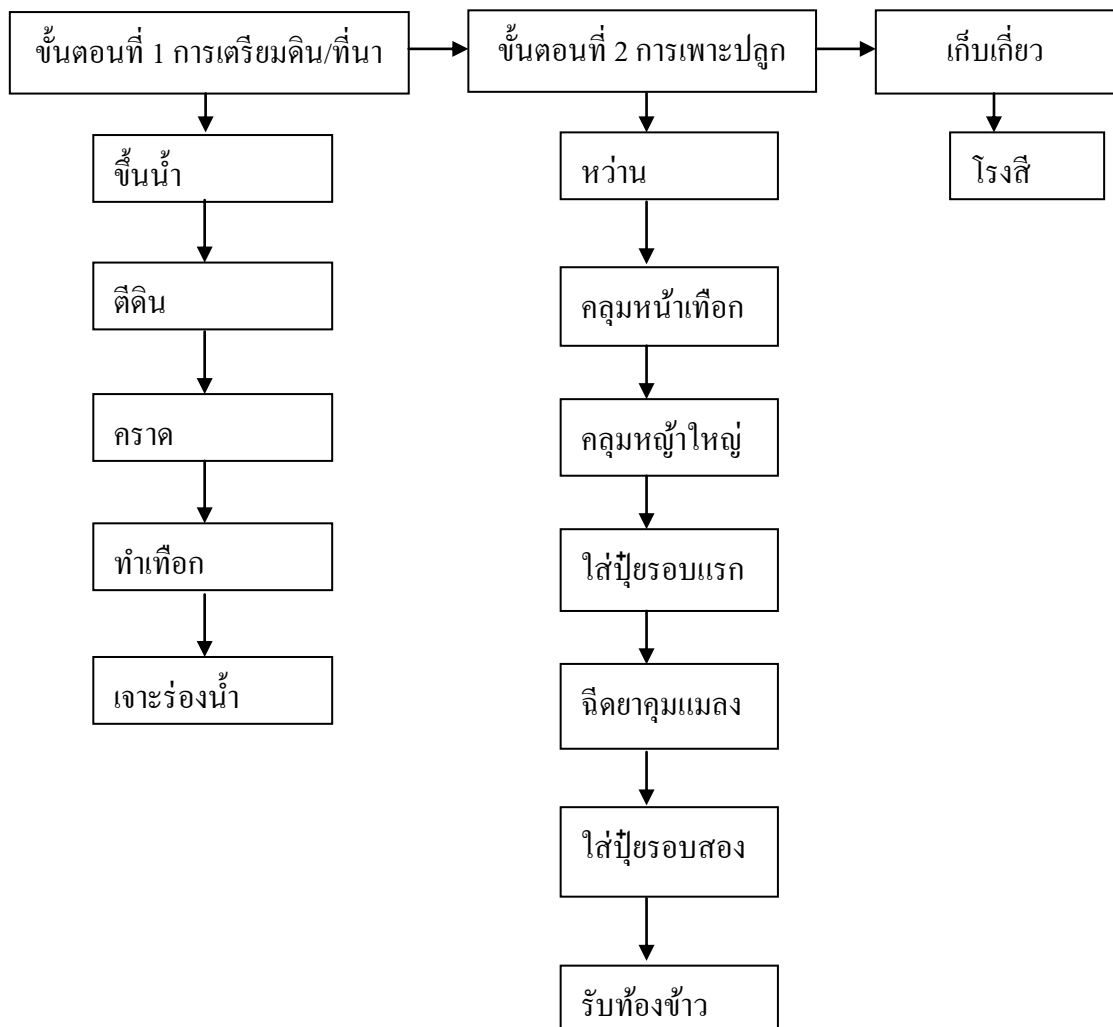
สำหรับกระบวนการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) ชื่อเรียกวิธีการของชุมชนออกจะมีความแตกต่างจากตำราอยู่บ้าง แต่เมื่อศึกษาถึงวิธีการและวัตถุประสงค์แล้วพบว่าคล้ายคลึงกัน นอกจากนี้ยังมีรายละเอียดปลีกย่อยที่เพิ่มเติมขึ้นมาในหลายขั้นตอนอีกด้วย อย่างไรก็ตามแต่ละบ้านอาจจะไม่ได้ดำเนินการเช่นเดียวกันทั้งหมด โดยตัดบางขั้นตอนออกไปขึ้นอยู่กับบริบทในขณะนั้น เช่น สถานการณ์น้ำ สภาพภูมิอากาศ และโรคติดต่อ

ขั้นตอนแรก คือ การเตรียมดิน/ที่นา จะเริ่มต้นด้วยการขึ้นน้ำเพื่อแช่ฟางที่หลงเหลือจากการทำนารอบก่อนให้กลายเป็นปุ๋ยธรรมชาติ จากนั้นทำการตีดินให้ฟูลักษณะเดียวกับการไถ เพื่อพลิกดินให้สัมผัสกับอากาศและออกซิเจน เป็นการทำลายวัชพืชและโรคพืชบางชนิด และยังเป็นการย่อยดินให้มีขนาดเล็กลงอีกด้วย ต่อมาเป็นการคราดหรือใช้ลูกทูป เพื่อเอาเศษวัชพืชออกอีกครั้งและเพื่อให้ดินเล็กลงกว่าเดิมจนเหมาะแก่การเจริญเติบโตของข้าว โดยส่วนใหญ่แล้วขั้นตอนการเตรียมที่ดินต่างๆ ไปจะทำเพียงขั้นตอนนี้ แต่ของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) จากขั้นตอนนี้จะมีการทำเทือก เพื่อปรับระดับพื้นที่ให้มีความสม่ำเสมอ สร้างความสะดวกในการควบคุมดูแลการให้น้ำ และลำดับสุดท้ายสำหรับการเตรียมดินของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) คือ การเจาะร่องน้ำเพื่อความสะดวกในการนำน้ำเข้าที่นา ชาวบ้านได้กล่าวถึงเทคนิคเล็กๆ จากประสบการณ์ว่า ในระหว่างที่เตรียมดินนั้นให้แช่ข้าวที่จะใช้หว่านไว้ล่วงหน้าเป็นเวลา 1 คืน

ขั้นตอนที่ 2 คือ การเพาะปลูก ชาวชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) จะใช้วิธีหว่านด้วยเมล็ดพันธุ์ที่คัดแยกเก็บไว้จากการทำนาในครั้งก่อน ทั้งไว้ประมาณ 2 วัน แล้วทำการคลุมหญ้าหรือที่เรียกว่าคลุมหน้าเทือก เป็นการฉีกขาดหญ้าไว้ไม่ให้เกิดวัชพืช ทั้งไว้ประมาณ 8-12 วัน จากนั้นฉีกหญ้าอีกรอบ เรียกว่า คลุมหญ้าใหญ่ เป็นการฆ่าหญ้าหรือวัชพืชที่โตขึ้นมา ป้องกันหญ้าหรือวัชพืชแย่งอาหารต้นข้าว เมื่อครบ 20 วัน ตั้งแต่เริ่มหว่านข้าวจะทำการใส่ปุ๋ยรอบแรก ช่วยให้ข้าวโตดี ซึ่งปริมาณของปุ๋ยจะขึ้นอยู่กับขนาดของที่นา ระหว่างนี้จะคอยระวังแมลงรบกวนหรือโรคพืช หากเกิดอาการต้องฉีดยากำจัด หรือฉีดยาบำรุง ถัดไปอีก 15-20 วัน จะใส่ปุ๋ยรอบสอง ในช่วงนี้เทคนิคคือต้องคอยระวังไม่ให้น้ำแห้งและคอยระวังศัตรูพืช และสุดท้ายเมื่อถึงวันที่ประมาณ 40-60 นับจากวันหว่าน ข้าวจะเริ่มตั้งท้อง ชาวบ้านจะใส่ปุ๋ยยูเรียเพื่อรับท้องข้าว ช่วงนี้ต้องรักษาระดับน้ำให้ท่วมที่นาอยู่เสมอเพื่อป้องกันศัตรูรบกวน และรอเก็บเกี่ยว

ขั้นตอนที่ 3 ผลผลิตข้าวเจ้าของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) จะเก็บเกี่ยวได้เมื่อครบ 100-120 วัน จะเป็นข้าวที่มีคุณภาพสูง ได้ราคาสูง หากเกิดเหตุการณ์ไม่คาดฝัน เช่น น้ำท่วม จะเก็บเกี่ยวตั้งแต่ครบประมาณ 85-90 วัน แม้จะได้ราคาต่ำ แต่ถ้าปล่อยไว้ข้าวจะยืนต้นตาย และเมื่อเก็บเกี่ยวเรียบร้อยแล้วจะนำส่งโรงสีทันที เพราะส่วนใหญ่ไม่มียุ้งฉางเป็นของตนเอง

จากการศึกษากับผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญทั้ง 15 ท่าน สามารถสรุปกระบวนการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) ได้ดังภาพที่ 4.1

ภาพที่ 4.1 กระบวนการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ)

4.5.2 ประเพณี/วัฒนธรรมที่เกี่ยวกับการทำนา

จากการศึกษาเรื่องประเพณี/วัฒนธรรมที่เกี่ยวกับการทำนาในชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) พบว่า มี 3 พิธีกรรมที่ถือปฏิบัติอย่างแพร่หลาย ได้แก่ พิธีรับขวัญแม่โพสพ (ร้อยละ 70.00) โดยมีความเชื่อว่าเมื่อทำแล้วจะได้ผลผลิตดี ข้าวเม็ดใหญ่ เพราะเชื่อว่าในต้นข้าวนั้นมีสิ่งศักดิ์ที่เรียกว่า ขวัญข้าว หรือ แม่โพสพ นั้นเอง รองลงมา คือ พิธีแรกนา (ร้อยละ 15.00) เพื่อให้เป็นสิริมงคลต่อครอบครัวและผู้เกี่ยวข้อง โดยเชื่อว่าจะทำให้ข้าวอุดมสมบูรณ์ และพิธีแรกเกี่ยว (ร้อยละ 10.00) จะเลือกทำในวันศุกร์ที่ถือเป็นวันดี ก่อนลงมือเกี่ยวข้าวจริง เชื่อว่าจะทำให้เก็บเกี่ยวได้ดี ในที่นี้มีผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญไม่ได้ทำพิธีกรรมอะไร (ร้อยละ 5.00) ทั้งนี้ ผู้ศึกษาได้สรุปข้อมูลไว้ในตารางที่ 4.4

ตารางที่ 4.4 แสดงพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ)

พิธีกรรมที่เกี่ยวกับการทำนา	จำนวน (n=15)*	ร้อยละ (100.00)
1) พิธีรับขวัญแม่โพสพ	14	70.00
2) พิธีแรกนา	3	15.00
3) พิธีแรกเกี่ยว	2	10.00
4) ไม่ได้ประกอบพิธีกรรม	1	5.00

หมายเหตุ: ตอบได้มากกว่า 1 คำตอบ

4.5.3 วงจรการใช้เวลาในรอบปี

ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญทั้ง 15 ท่าน จะทำนาปีละ 2 รอบโดยรอบแรกส่วนใหญ่จะทำนาในช่วงระหว่างเดือนพฤศจิกายน - กุมภาพันธ์ มากที่สุด (ร้อยละ 66.66) รองลงมาจะทำนาในช่วงเดือนธันวาคม - เมษายน (ร้อยละ 20.00) และเท่ากันสองลำดับ ได้แก่ ช่วงระหว่างเดือนพฤศจิกายน - มีนาคม และช่วงระหว่างเดือนธันวาคม - กุมภาพันธ์ (ร้อยละ 6.67) ตามลำดับ

สำหรับการทำนาในรอบที่สองส่วนใหญ่จะเริ่มในช่วงระหว่างเดือนเมษายน - กรกฎาคม (ร้อยละ 60.00) รองลงมา คือ ช่วงระหว่างเดือนพฤษภาคม-กันยายน (ร้อยละ 20.00) ช่วงระหว่างเดือนพฤษภาคม - สิงหาคม (ร้อยละ 13.33) และช่วงระหว่างเดือนเมษายน - กันยายน (ร้อยละ 6.67)

ตามลำดับ โดยแต่ละวันทั้ง 15 คนจะเข้าที่นาทั้งสิ้น 2 ช่วง ช่วงเช้าตั้งแต่เวลาประมาณ 6.00 น.เป็นต้นไป และช่วงเย็นตั้งแต่เวลา 15.00 น.เป็นต้นไป ซึ่งผู้ศึกษาได้สรุปข้อมูลไว้ในตารางที่ 4.5

ตารางที่ 4.5 แสดงวงจรการใช้เวลาในการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ)

วงจรการใช้เวลาในการทำนา	จำนวน (n=15)	ร้อยละ (100.00)
1) การทำนารอบที่ 1		
เดือนพฤศจิกายน - กุมภาพันธ์	10	66.66
เดือนพฤศจิกายน - มีนาคม	1	6.67
เดือนธันวาคม - กุมภาพันธ์	1	6.67
เดือนธันวาคม - เมษายน	3	20.00
2) การทำนารอบที่ 2		
เดือนเมษายน - กรกฎาคม	9	60.00
เดือนเมษายน - กันยายน	1	6.67
เดือนพฤษภาคม - สิงหาคม	2	13.33
เดือนพฤษภาคม - กันยายน	3	20.00

ทั้งนี้ เมื่อเทียบช่วงเวลาในการทำนากับกระบวนการทำนาของชาวมุสลิม จะอธิบายได้ดังนี้ สำหรับการทำนารอบแรก จะเริ่มขั้นตอนการเตรียมดิน/ที่นาในช่วงเดือนพฤศจิกายนหรือธันวาคม โดยมีกระบวนการต่างๆ ดังที่ได้กล่าวไว้ในข้อ 4.5.1 จากนั้นประมาณ ส่วนในขั้นตอนของการเพาะปลูกกินระยะเวลานานที่สุด (ประมาณ 2 - 3 เดือน แล้วแต่บ้าน) จะอยู่ในช่วงเดือนธันวาคมหรือมกราคมหรือกุมภาพันธ์ และในขั้นตอนการเก็บเกี่ยวจะอยู่ในช่วงเดือนกุมภาพันธ์หรือมีนาคมหรือเมษายน โดยจะขึ้นอยู่กับสถานการณ์ในแต่ละปี

ส่วนการทำนาในรอบที่ 2 นั้น จะเริ่มเตรียมดิน/ที่นาในช่วงเดือนเมษายนหรือพฤษภาคม เข้าสู่ขั้นตอนการเพาะปลูก ในช่วงเดือนพฤษภาคมหรือมิถุนายนหรือกรกฎาคม และเก็บเกี่ยวในช่วงเดือนกรกฎาคมหรือสิงหาคมหรือกันยายน

4.5.4 การคงอยู่ของภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการทำนาจุดเด่นจุดแข็งของภูมิปัญญาที่มี กระบวนการเรียนรู้ ถ่ายทอดและสืบสานภูมิปัญญา

จากการศึกษาจะสังเกตได้ว่ารูปแบบของกระบวนการทำนา หรือประเพณีอันเกี่ยวเนื่องกับภูมิปัญญา ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญทั้ง 15 คน ล้วนแต่มีความเหมือนหรือคล้ายคลึงกันมาก เนื่องจากการถ่ายทอดจากคนรุ่นก่อน และคนในรุ่นปัจจุบันก็มีความยินดีที่จะถ่ายทอดองค์ความรู้ทั้งหมดไปยังคนรุ่นต่อไป ซึ่งการถ่ายทอดดังกล่าวบางครั้งไม่ได้เป็นทางการ แต่กลับเป็นการสังเกตและร่วมลงมือปฏิบัติจริงไปพร้อมๆ กันนั่นเอง

ดังเช่นที่ข้าวสวย (นามสมมติ) เล่าให้ฟังว่า ตนเองเริ่มทำนามาตั้งแต่มาตั้งแต่เด็กๆ จำได้ว่าเข้าไปที่นากับพ่อแม่ตั้งแต่เรียนอยู่ชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 จนถึงตอนนี้ก็มากกว่า 50 ปี และคลุกคลีอยู่กับการ ทำนามาเรื่อยๆ จนกระทั่งเป็นอาชีพหลักในปัจจุบัน อาศัยการสังเกตจากสิ่งที่พ่อแม่ทำ ซึ่งบางครั้งก็มีการสอบถามทำให้สามารถทำนาได้อย่างทุกวันนี้ และตอนนี้เธอก็เริ่มสอนลูกต่อไป

ด้านข้าวสุก (นามสมมติ) ก็บอกคล้ายคลึงกันว่า ตนเองสามารถทำนามาได้กว่า 20 ปี ก็เพราะอาศัยดูจากคนที่เคยทำมาก่อนแล้ว และยินดีเป็นอย่างยิ่งหากใครต้องการให้เขาถ่ายทอดประสบการณ์ต่อไป เนื่องจากตนเองไม่มีลูกที่จะถ่ายทอดความรู้ตรงนี้ให้

ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญส่วนใหญ่ให้ความเห็นว่ากระบวนการเรียนรู้ในการทำนานั้นเกิดจากการสังเกตจากคนรุ่นก่อนหรือคนที่มีประสบการณ์มาก่อน (ร้อยละ 38.46) การลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง (ร้อยละ 38.46) และการพบเจอปัญหา/อุปสรรค (ร้อยละ 23.08) ตามลำดับ

และการถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงามประกอบด้วย 2 ลักษณะ คือ 1) การให้ร่วมลงมือปฏิบัติไปด้วยกัน (ร้อยละ 57.69) และ 2) การสอนด้วยวาจา (ร้อยละ 42.31) ซึ่งผู้ศึกษาได้สรุปข้อมูลไว้ในตารางที่ 4.6

ตารางที่ 4.6 แสดงข้อมูลกระบวนการเรียนรู้และการถ่ายทอดภูมิปัญญาในการทำนา

ประเด็นเรื่องภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับการทำนา	จำนวน (n=15)*	ร้อยละ (100.00)
1) กระบวนการเรียนรู้ในการทำนา		
สังเกตจากคนรุ่นก่อน/ผู้มีประสบการณ์	15	38.46
การลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง	15	38.46
การพบเจอปัญหา/อุปสรรค	9	23.08
2) การถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำนา		
การให้ร่วมลงมือปฏิบัติไปด้วยกัน	11	42.31
การสอนด้วยวาจา	15	57.69

หมายเหตุ: ตอบได้มากกว่า 1 คำตอบ

จะเห็นได้ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนบ้านข้าวงาม* เป็นไปตามกระบวนการกำเนิดภูมิปัญญาที่ประกอบด้วย 2 ส่วนสำคัญ คือ ปัจจัยพื้นฐาน อันหมายถึงข้อมูลเก่า องค์ความรู้เก่า และประสบการณ์ส่วนบุคคลที่สั่งสมมาแต่ดั้งเดิม ในที่นี้ คือ ความรู้และประสบการณ์ของบรรพบุรุษที่ได้ถ่ายทอดมาสู่คนรุ่นหลัง และอีกส่วน คือ คน ซึ่งถือเป็นส่วนที่สำคัญที่สุด เพราะจะเป็นผู้นำเอาปัจจัยมาเชื่อมต่อกับประสบการณ์ของตนเอง และมาผสมผสานกับวิธีการจัดการ หรือสติปัญญา จึงเกิดเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สมบูรณ์นั่นเอง

4.6 ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนในวิถีการทำนาบนพื้นฐานภูมิปัญญาในปัจจุบัน

จากการศึกษาพบว่า ลักษณะทางสังคมของชุมชนบ้านข้าวงาม* เป็นชุมชนขนาดเล็กไม่ใหญ่ อยู่แบบพอเพียง มีความใกล้ชิดสนิทสนมแน่นแฟ้น สามารถให้ความช่วยเหลือกันได้เมื่อถึงฤดูกาล ทำนา และหากเมื่อบ้านใดมีกิจกรรมต่างๆ ชาวชุมชนจะไปร่วมช่วยเหลือเสมอ อย่งไรก็ตามแม้ว่าแต่ละครัวเรือนและในชุมชนเองจะสามารถอยู่ได้โดยมีวิถีแบบพอเพียง แต่การทำนาในแต่ละครั้งบางคนยังต้องมีการกู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) หรือกองทุนหมู่บ้านมาเพื่อลงทุน ถือเป็นการก่อหนี้เพื่อรอรายได้หลังจากเก็บเกี่ยวข้าวได้

ทั้งนี้ ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญส่วนใหญ่ต้องกู้เงินเพื่อมาทำนา (ร้อยละ 40.00) รองลงมา คือ ใช้เงินของตนเองบางส่วนและกู้เงินบางส่วน (ร้อยละ 33.33) และใช้เงินตนเองทั้งหมด (ร้อยละ 26.67) ตามลำดับ ซึ่งผู้ศึกษาได้สรุปไว้ในตารางที่ 4.7

ตารางที่ 4.7 แสดงแหล่งเงินทุนในการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ)

แหล่งเงินทุนในการทำนา	จำนวน (n=15)	ร้อยละ (100.00)
1) ทุนตนเองทั้งหมด	4	26.67
2) กู้เงินทั้งหมด	6	40.00
3) ทุนตนเองบางส่วนและกู้เงินบางส่วน	5	33.33

4.7 ความเกี่ยวเนื่องกับความมั่นคงทางอาหารในมิติต่างๆ

ประเด็นเรื่องความมั่นคงทางอาหารในทัศนะของชาวชุมชนบ้านข้าวงาม* มีความเกี่ยวเนื่องกับอาชีพการทำนาทั้งสิ้น โดยมีประเด็นหลัก ได้แก่ การคงอยู่ของอาชีพ ในความหมายว่า การทำนาจะไม่สูญหายไปจากสังคมไทย เพราะถือเป็นอาชีพที่สำคัญต่อการผลิตอาหารให้กับสังคม รวมถึงการมีผลผลิตที่มีคุณภาพได้มาตรฐาน ผลผลิตต้องมีปริมาณมาก สอดคล้องกับความต้องการมีรายได้ที่เพิ่มขึ้นจากนโยบายราคาข้าวที่เอื้อต่อชาวนา ประเด็นดังกล่าวเหล่านี้จึงช่วยให้ครอบครัวชาวนาเองนั้นเกิดความมั่นคง สามารถเข้าถึงอาหารที่มีคุณค่า ถูกต้องตามหลักโภชนาการอยู่เสมอ

โดยผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญส่วนใหญ่บอกว่าประเด็นความมั่นคงทางอาหารที่สำคัญ คือ ราคารับซื้อข้าวที่สูง (ร้อยละ 40.62) รองลงมา คือ ผลผลิตข้าวที่ได้มีคุณภาพสูง (ร้อยละ 34.38) ถัดมา คือ การดำรงอยู่ของอาชีพทำนา (ร้อยละ 18.75) และผลผลิตข้าวมีปริมาณสูง (ร้อยละ 6.25) ตามลำดับ ทั้งนี้ ผู้ศึกษาได้สรุปข้อมูลไว้ในตารางที่ 4.8

ตารางที่ 4.8 แสดงประเด็นความมั่นคงทางอาหารในทัศนะของชุมชน

ประเด็นความมั่นคงทางอาหาร	จำนวน (n=15)*	ร้อยละ (100.00)
1) การดำรงอยู่ของอาชีพทำนา	6	18.75
2) ผลผลิตข้าวมีคุณภาพได้มาตรฐาน	11	34.38
3) ผลผลิตข้าวมีปริมาณสูง	2	6.25
4) ราคาซื้อขายข้าวสูง	13	40.62

หมายเหตุ: ตอบได้มากกว่า 1 คำตอบ

4.8 ปัญหา อุปสรรค และข้อเสนอแนะ

ปัญหาและอุปสรรคในการทำนา ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญส่วนใหญ่บอกว่า เป็นเรื่องของราคาข้าวที่ตกต่ำ (ร้อยละ 32.60) รองลงมา คือ โรคที่เกี่ยวกับข้าว (ร้อยละ 28.26) ภัยแล้ง (ร้อยละ 21.74) สัตว์รบกวน (ร้อยละ 8.70) น้ำท่วม (ร้อยละ 4.35) และขาดความรู้ใหม่ๆ (ร้อยละ 4.35) ตามลำดับ

ทั้งนี้ ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญได้เสนอแนะแนวทางแก้ไขไว้ 2 ข้อ ได้แก่ 1) ภาครัฐต้องกำหนดนโยบายราคาข้าวให้สูงขึ้นเพื่อเอื้อประโยชน์ต่อชาวนาอย่างแท้จริง (ร้อยละ 73.68) และ 2) ให้ผู้เชี่ยวชาญหรือผู้เกี่ยวข้องเข้ามาให้ความรู้ใหม่ๆ เกี่ยวกับการทำนาอยู่เสมอ (ร้อยละ 26.32) ซึ่งผู้ศึกษาได้สรุปข้อมูลไว้ในตารางที่ 4.9

ตารางที่ 4.9 แสดงปัญหา อุปสรรค และข้อเสนอแนะ

ประเด็นเรื่องภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับการทำนา	จำนวน (n=15)*	ร้อยละ (100.00)
1) ปัญหา/อุปสรรคในการทำนา		
โรคที่เกี่ยวกับข้าว	13	28.26
สัตว์รบกวน	4	8.70
ภัยแล้ง	10	21.74
น้ำท่วม	2	4.35
ราคาข้าวตกต่ำ	15	32.60
ขาดความรู้ใหม่ๆ	2	4.35
2) ข้อเสนอแนะ		
ให้ผู้เชี่ยวชาญ/ผู้เกี่ยวข้องเข้ามาให้ความรู้	5	26.32
ภาครัฐกำหนดนโยบายราคาข้าวให้สูงขึ้น	14	73.68

หมายเหตุ: ตอบได้มากกว่า 1 คำตอบ

4.9 สรุปผลการศึกษา

จากการศึกษาสามารถสรุปบริบทที่เชื่อมโยงกับภูมิปัญญาข้าวซึ่งมีผลต่อความมั่นคงทางอาหารในทัศนะของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) ดังนี้

4.9.1 บริบทชุมชน

พบว่า การถือครองที่ดินในพื้นที่ยังคงเป็นชาวบ้านที่อาศัยอยู่ดั้งเดิมเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งบางครอบครัวทำนาในที่ดินของตนเอง แต่บางครอบครัวเช่าที่นาของคนอื่นในชุมชน และนิยมปลูกข้าวเจ้าเป็นหลักเพราะลักษณะพื้นที่ที่เป็นดินเหนียว โดยมีการถ่ายทอดองค์ความรู้อันได้แก่ วิธีการ กระบวนการ ตลอดจนวัฒนธรรม ความเชื่อต่างๆ ผ่านบรรพบุรุษและผู้รู้ในชุมชนหรือครอบครัว จึงหล่อหลอมเป็นภูมิปัญญาที่มีความเฉพาะของชุมชน

4.9.2 บริบทภายในประเทศ

นโยบายของรัฐบาลนับว่ามีผลต่อความมั่นคงทางอาหารของชุมชนอย่างยิ่ง โดยชาวชุมชนมีความต้องการให้หน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องกำหนดราคารับซื้อข้าวให้สูงขึ้น เนื่องจากการผลิตข้าวของชุมชนไม่ได้มีไว้เพื่อรับประทานในครัวเรือน แต่เป็นการผลิตเพื่อขายทั้งหมด ดังนั้น การที่ครัวเรือนจะมีความมั่นคงทางอาหารอย่างแท้จริงจึงต้องอาศัยรายได้จากการขายข้าวเป็นหลัก ทำให้ต้องพึ่งพิงกลไกด้านราคาจากภาครัฐเป็นสำคัญ

นอกจากนี้ ชาวชุมชนยังให้ความสำคัญกับการเรียนรู้สิ่งใหม่ที่เกี่ยวข้องกับเทคโนโลยีการเกษตรที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ซึ่งชาวชุมชนเห็นว่าจะสามารถช่วยให้การผลิตข้าวได้ผลผลิตที่คุณภาพดีขึ้น และได้ปริมาณมากขึ้นอีกด้วย

4.9.3 บริบทภายนอกประเทศ

การเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิอากาศ เป็นปัจจัยที่ส่งผลโดยตรงต่อการทำนาของชาวชุมชน เนื่องจากบางช่วงแล้งจัด บางช่วงน้ำท่วมยังเป็นเวลานาน และยังนำมาซึ่งโรคที่เกี่ยวกับข้าวอีกด้วย ทำให้ชาวชุมชนต้องปรับการทำนาโดยคำนึงถึงฤดูกาลที่มีการเปลี่ยนแปลงไปมากขึ้น อย่างไรก็ตาม ไม่พบว่าปัจจัยเรื่องวิกฤตอาหาร การแย่งพื้นที่เพาะปลูกของพืชพลังงาน และนโยบายด้านการค้าเสรี มีผลกระทบต่อความมั่นคงทางอาหารของชาวชุมชน

บทที่ 5

สรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “ภูมิปัญญาข้าวกับความมั่นคงทางอาหารในประเทศไทย” มีวัตถุประสงค์ในการศึกษา ดังนี้

- 1) เพื่อศึกษาภูมิปัญญาในการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และรวบรวมเป็นองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาข้าว
- 2) เพื่อศึกษาผลของภูมิปัญญาข้าวในท้องถิ่นต่อความมั่นคงทางอาหารของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
- 3) เพื่อศึกษาปัญหา อุปสรรค และข้อเสนอแนะ จากการใช้ภูมิปัญญาข้าวในท้องถิ่นต่อความมั่นคงทางอาหาร

การศึกษานี้ผู้ศึกษาใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพโดยเก็บรวบรวมข้อมูลแบบวิธีการสัมภาษณ์เจาะลึกกับผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ (Key-Informant) ควบคู่กับการสังเกต จากผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญจำนวน 15 คน รวมทั้ง ยังได้มีการเก็บรวบรวมข้อมูลจากหนังสือ เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

5.1 สรุปการศึกษา

5.1.1 ภูมิปัญญาในการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม*

จากการศึกษาเรื่อง “ภูมิปัญญาข้าวกับความมั่นคงทางอาหารไทย” ในบริบทของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) พบว่า

5.1.1.1 ภูมิปัญญาด้านกระบวนการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ)

แต่เดิมชุมชนบ้านข้าวงาม* ทดลองปลูกข้าวมาหลากหลายสายพันธุ์ แต่ท้ายที่สุดเพราะพื้นที่มีลักษณะเป็นดินเหนียวทำให้ข้าวเจ้าเป็นพันธุ์ที่สามารถเติบโตได้ดีและให้ผลผลิตดีที่สุด นอกจากนี้ จากการพัฒนาภูมิปัญญาของชาวชุมชนยังทำให้การทำนาได้เปลี่ยนแปลงจากการทำนาดำในอดีตมาเป็นการทำนาปรังที่ทำให้ผลผลิตดีขึ้น และใช้วิธีการหว่าน เนื่องจากเป็นพื้นที่ราบลุ่มเกิดน้ำท่วมขังอยู่บ่อยครั้ง

และกระบวนการทำนาของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) แม้ว่าจะมีความคล้ายคลึงกับข้อมูลอ้างอิง แต่พบว่ามีรายละเอียดปลีกย่อยที่เพิ่มขึ้นมาในหลายขั้นตอน อย่างไรก็ตามแต่ละบ้านอาจจะไม่ได้ดำเนินการเช่นเดียวกันทั้งหมด โดยตัดบางขั้นตอนออกไปขึ้นอยู่กับบริบทในขณะนั้น เช่น สถานการณ์น้ำ สภาพภูมิอากาศ และโรคติดต่อ

โดยขั้นตอนแรก คือ การเตรียมดิน/ที่นา จะเริ่มต้นด้วยการขึ้นน้ำเพื่อแช่ฟางที่หลงเหลือจากการทำนารอบก่อนให้กลายเป็นปุ๋ยธรรมชาติ จากนั้นทำการตีดินให้ฟูลักษณะเดียวกับการไถ เพื่อพลิกดินให้สัมผัสกับอากาศและออกซิเจน เป็นการทำลายวัชพืชและโรคพืชบางชนิด และยังเป็นการย่อยดินให้มีขนาดเล็กลงอีกด้วย ต่อมาเป็นการคราดหรือใช้ลูกทูป เพื่อเอาเศษวัชพืชออกอีกครั้งและเพื่อให้ดินเล็กลงกว่าเดิมจนเหมาะแก่การเจริญเติบโตของข้าว โดยส่วนใหญ่แล้วขั้นตอนการเตรียมที่ดินทั่วๆ ไปจะทำเพียงขั้นตอนนี้ แต่ของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) จากขั้นตอนนี้จะมีการทำเทือก เพื่อปรับระดับพื้นที่ให้มีความสม่ำเสมอ สร้างความสะดวกในการควบคุมดูแลการให้น้ำ และลำดับสุดท้ายสำหรับการเตรียมดินของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) คือ การเจาะร่องน้ำเพื่อความสะดวกในการนำน้ำเข้าที่นา ชาวบ้านได้กล่าวถึงเทคนิคเล็กๆ จากประสบการณ์ว่า ในระหว่างที่เตรียมดินนั้นให้แช่ข้าวที่จะใช้หว่านไว้ล่วงหน้าเป็นเวลา 1 คืน

ขั้นตอนที่ 2 คือ การเพาะปลูก ชาวชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) จะใช้วิธีหว่านด้วยเมล็ดพันธุ์ที่คัดแยกเก็บไว้จากการทำนาในครั้งก่อน ทั้งไว้ประมาณ 2 วัน แล้วทำการคลุมหญ้าหรือที่เรียกว่าคลุมหน้าเทือก เป็นการฉีกคลุมหญ้าไว้ไม่ให้เกิดวัชพืช ทั้งไว้ประมาณ 8-12 วัน จากนั้นฉีกหญ้าอีกรอบ เรียกว่า คลุมหญ้าใหญ่ เป็นการฆ่าหญ้าหรือวัชพืชที่โตขึ้นมา ป้องกันหญ้าหรือวัชพืชแย่งอาหารต้นข้าว เมื่อครบ 20 วัน ตั้งแต่เริ่มหว่านข้าวจะทำการใส่ปุ๋ยรอบแรก ช่วยให้ข้าวโตดี ซึ่งปริมาณของปุ๋ยจะขึ้นอยู่กับขนาดของที่นา ระหว่างนี้จะคอยระวังแมลงรบกวนหรือโรคพืช หากเกิดอาการต้องฉีกยากำจัด หรือฉีกยาบำรุง ถัดไปอีก 15-20 วัน จะใส่ปุ๋ยรอบสอง ในช่วงนี้เทคนิคคือต้องคอยระวังไม่ให้น้ำแห้งและคอยระวังศัตรูพืช และสุดท้ายเมื่อถึงวันที่ประมาณ 40-60 นับจากวันหว่าน ข้าวจะเริ่มตั้งท้อง ชาวบ้านจะใส่ปุ๋ยยูเรียเพื่อรับท้องข้าว ช่วงนี้ต้องรักษาระดับน้ำให้ท่วมที่นาอยู่เสมอเพื่อป้องกันศัตรูรบกวน และรอเก็บเกี่ยว

ขั้นตอนที่ 3 ผลผลิตข้าวเจ้าของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) จะเก็บเกี่ยวได้เมื่อครบ 100-120 วัน จะเป็นข้าวที่มีคุณภาพสูง ได้ราคาสูง หากเกิดเหตุการณ์ไม่คาดฝัน เช่น น้ำท่วม จะเก็บเกี่ยวตั้งแต่ครบประมาณ 85-90 วัน แม้จะได้ราคาต่ำ แต่ถ้าปล่อยให้ข้าวจะยืนต้นตาย และเมื่อเก็บเกี่ยวเรียบร้อยแล้วจะนำส่งโรงสีทันที เพราะส่วนใหญ่ไม่มียุ้งฉางเป็นของตนเอง

5.1.1.2 กระบวนการเรียนรู้และการถ่ายทอดภูมิปัญญาในการทำนา

กระบวนการเรียนรู้และการถ่ายทอดภูมิปัญญาในการทำงานของชาวชุมชนบ้านข้าวงาม* สอดคล้องกับกระบวนการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่ได้อธิบายไว้ว่า 1) การทำให้ดูเป็นตัวอย่าง 2) การคิดร่วมกัน 3) การสร้างกิจกรรมหรือการทำงานร่วมกัน และ 4) การบรรยายหรือเวทีชาวบ้าน ซึ่งจากการศึกษานั้นพบว่า กระบวนการเรียนรู้ในการทำงานของชาวชุมชนบ้านข้าวงาม* นั้น มีอยู่ 3 ประเด็นที่สำคัญได้แก่ 1) เกิดจากการสังเกตจากคนรุ่นก่อนหรือคนที่มีประสบการณ์มาก่อน 2) การลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง และ 3) การพบเจอปัญหา อุปสรรคต่างๆ ในการทำงาน

ส่วนการถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำงานของชุมชนบ้านข้าวงามประกอบด้วย 2 ลักษณะ คือ 1) การให้ร่วมลงมือปฏิบัติไปด้วยกัน และ 2) การสอนด้วยวาจา

5.1.1.3 วิถีชีวิตชาวนาในชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ)

ชาวชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) จะเริ่มนาฬิกาชีวิตตั้งแต่เวลาประมาณ 5.00 น. เป็นต้นไป โดยจะเข้าที่นาช่วงแรกตอนประมาณ 6.00 น. เพื่อดำเนินการทํานาในขั้นตอนต่างๆ และใช้ชีวิตอยู่จนถึงเวลาทานอาหารเที่ยง บางท่านกลับไปทานอาหารที่บ้าน บางท่านเตรียมอาหารไปด้วยตั้งแต่เช้า จากนั้นเป็นเวลาพักผ่อน หรือบางท่านจะใช้ช่วงเวลาตรงนี้ไปประกอบอาชีพเสริมต่างๆ เช่น รับจ้าง และเข้าที่นาอีกครั้งช่วงเวลาประมาณ 15.00 น. เป็นต้นไป

ในแต่ละปีชาวชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) จะทํานา 2 รอบ โดยรอบแรกจะมีอยู่ 4 ช่วง ได้แก่ 1) เดือนพฤศจิกายน - กุมภาพันธ์ 2) เดือนพฤศจิกายน - มีนาคม 3) เดือนธันวาคม - กุมภาพันธ์ และ 4) เดือนธันวาคม - เมษายน สำหรับรอบที่ 2 มีอยู่ 4 ช่วงด้วยกัน ได้แก่ 1) เดือนเมษายน - กรกฎาคม 2) เดือนเมษายน - กันยายน 3) เดือนพฤษภาคม - สิงหาคม และ 4) เดือนพฤษภาคม - กันยายน

5.1.1.4 ประเพณี/วัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับการทํานา

ชาวชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) ยังคงไว้ซึ่งประเพณีที่สืบทอดกันมาตั้งแต่โบราณ โดยได้ดำเนินพิธีกรรมต่างๆ ประกอบด้วย 1) พิธีรับขวัญแม่โพสพ โดยมีความเชื่อว่ามีเมื่อทำแล้วจะได้ผลผลิตดี ข้าวเม็ดใหญ่ 2) พิธีแรกนา เพื่อให้เป็นสิริมงคลต่อครอบครัวและผู้เกี่ยวข้อง โดยเชื่อว่าจะทำให้ข้าวอุดมสมบูรณ์ 3) พิธีแรกเก็บ จะเลือกทำในวันศุกร์ที่ถือเป็นวันดี ก่อนลงมือเกี่ยวข้าวจริง เชื่อว่าจะทำให้เก็บเกี่ยวได้ดี

5.1.1.5 แหล่งเงินทุนในการทำงานของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ)

ลักษณะการลงทุนในการทำงานแต่ละครั้งของชาวชุมชนบ้านข้าวงาม ประกอบด้วย 1) เงินทุนของตนเองทั้งหมด 2) กู้เงินจากแหล่งเงินกู้ทั้งหมด และ 3) เป็นเงินของตนเองบางส่วน และกู้เงินบางส่วน

5.1.2 ผลของภูมิปัญญาข้าวในท้องถิ่นต่อความมั่นคงทางอาหารในครัวเรือนของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ)

จากการทบทวนวรรณกรรมความมั่นคงทางอาหารจะต้องมีองค์ประกอบสำคัญ 4 ประการ ประกอบด้วย 1) การมีอาหารเพียงพอ หมายถึง การมีอาหารในปริมาณที่เพียงพอและมีคุณภาพที่เหมาะสม 2) การเข้าถึงอาหาร หมายถึง การเข้าถึงทรัพยากรที่เหมาะสมเพื่อหาอาหารที่มีคุณค่าทางโภชนาการ 3) การใช้ประโยชน์จากอาหาร หมายถึง การใช้ประโยชน์จากอาหารในการบริโภค โดยมีปริมาณอาหารที่เพียงพอ มีสุขอนามัย ทำให้ความเป็นอยู่ทางกายภาพได้รับการตอบสนองอย่างเพียงพอ และ 4) การมีเสถียรภาพด้านอาหาร หมายถึง ประชาชนหรือครัวเรือนหรือบุคคลต้องเข้าถึงอาหารอย่างเพียงพอตลอดเวลา ไม่มีความเสี่ยงในการเข้าถึงอาหารเมื่อเกิดความขาดแคลนขึ้นมาอย่างกะทันหัน

อย่างไรก็ตามเมื่อศึกษาข้อมูลที่ได้รับจากชาวชุมชนบ้านข้าวงาม* พบว่า ชาวชุมชนไม่ได้ทำนาเพื่อการบริโภคภายในครอบครัว เนื่องจากข้าวที่ปลูกไม่ใช่พันธุ์สำหรับนำมาบริโภคในชีวิตประจำวัน ดังนั้น ความมั่นคงทางอาหารในบริบทของชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) จึงเกี่ยวข้องกับรายได้จากการขายข้าวนั่นเอง ชาวชุมชนจึงให้ความสำคัญกับคุณภาพของผลผลิต และนโยบายด้านราคาในการรับซื้อข้าวจากทางรัฐบาลเป็นอย่างมาก เพราะทั้งสองปัจจัยนี้ล้วนมีส่วนสำคัญในการกำหนดรายได้ครัวเรือน ซึ่งชาวชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) ยังไม่มีปัญหาในการเข้าถึงอาหารมากนัก ทั้งยังมีความมั่นคงทางอาหารระดับครัวเรือน สามารถใช้รายได้จากการขายข้าวในการเข้าถึงอาหารอย่างเพียงพอ เป็นอาหารที่มีคุณค่าทางโภชนาการ และไม่ขาดแคลน แต่ปัญหา คือ การไม่มีเงินออมเพราะต้องแบ่งรายได้ไปชำระเงินที่กู้มาเพื่อทำนา และใช้จ่ายภายในครอบครัว

5.1.3 ปัญหา อุปสรรค และข้อเสนอแนะ จากการใช้ภูมิปัญญาข้าวในท้องถิ่นต่อความมั่นคงทางอาหาร

จากการศึกษาพบว่า ปัญหาและอุปสรรคที่ชาวชุมชนบ้านข้าวงาม (นามสมมติ) ได้รับผลกระทบบ่อยครั้ง ประกอบด้วย 1) โรคที่เกี่ยวกับข้าว 2) สัตว์รบกวน 3) ภัยแล้ง 4) น้ำท่วม 5) ราคาข้าวตกต่ำ และ 6) การขาดความรู้ใหม่ๆ ซึ่งมีข้อเสนอแนะเพื่อเป็นแนวทางแก้ไข ประกอบด้วย 1) ภาครัฐต้องกำหนดนโยบายราคาข้าวให้สูงขึ้นเพื่อเอื้อประโยชน์ต่อชาวนาอย่างแท้จริง และ 2) ให้ผู้เชี่ยวชาญหรือผู้เกี่ยวข้องเข้ามาให้ความรู้ใหม่ๆ เกี่ยวกับการทำนาอยู่เสมอ

5.2 ข้อเสนอแนะ

5.2.1 เิงนโยบาย

1) หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการทำนาควรตระหนักถึงความสำคัญของการให้ความรู้แก่ชาวนา โดยเข้าไปให้ความรู้ให้กับชาวนาในพื้นที่อย่างสม่ำเสมอ เช่น ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวใหม่ๆ โรคภัยใหม่ๆ รวมถึงวิธีการป้องกันแก้ไข ตลอดจนเทคโนโลยีที่ทันสมัย และสถานการณ์ของสภาพแวดล้อมในปัจจุบัน

2) ภาครัฐและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรมีนโยบายเกี่ยวกับราคาข้าวที่ลงตัว กล่าวคือเอื้อประโยชน์ต่อชาวนา แต่ไม่ทำลายระบบเศรษฐกิจของประเทศ เพื่อชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีของชาวนา และการเข้าถึงอาหารของประชาชน

5.2.2 เิงปฏิบัติการ

1) ชาวนาในยุคปัจจุบันจำเป็นต้องหาอาชีพเสริม รองรับปัญหารายได้ที่ไม่แน่นอนจากการทำนาในแต่ละครั้ง เพื่อความเป็นอยู่ที่ยั่งยืนของครัวเรือน

2) จัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ชุมชน เป็นการถ่ายทอดความรู้ที่ง่ายและเห็นผลชัดเจนที่สุด

3) ควรมีการพัฒนาข้าวเป็นผลิตภัณฑ์ที่มีมูลค่าทางการตลาดสูงขึ้น

5.2.3 เิงวิชาการ

1) ควรกระตุ้นให้คนรุ่นหลังเห็นความสำคัญของอาชีพทำนา เพื่อรักษาไว้ซึ่งอาชีพนี้ต่อไป

2) ควรบรรจุภูมิปัญญาในการทำนาไว้ในหลักสูตรการเรียนการสอน เพื่อสร้างพื้นฐานความรู้ในเรื่องดังกล่าวในกับเยาวชนไทย เป็นอีกทางเลือกในการประกอบอาชีพในอนาคต

บรรณานุกรม

- กนกพร รัตนสุธีระกุล. 2557. การเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตของสังคมชาวนาลุ่มน้ำชี กรณีศึกษา: บ้านหนองผือ ตำบลหนองบัว อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม. วารสารเกษตรศาสตร์ (สังคม). 35: 447-459.
- เกศยา โอสถานุเคราะห์. 2544. วิถีชีวิตเด็กเร่ร่อนในกรุงเทพมหานคร: ศึกษาที่ชุมชนสถานีรถไฟหัวลำโพง. ภาคนิพนธ์คณะพัฒนาสังคม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- ชาลวิภา สุขใส และเออวดี เปรมชัยเขียว. 2557. ผลกระทบของนโยบายควบคุมพื้นที่เพาะปลูกพืชพลังงานต่อการผลิตพืชอาหาร. วารสารเกษตรศาสตร์ (สังคม). 35: 419-431.
- งามพิศ สัตย์สงวน. 2547. มานุษยวิทยากายภาพ: วิวัฒนาการทางกายภาพและวัฒนธรรม. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จूरพร คงเฉลิม. 2551. วิถีชีวิตการส่งเสริมสุขภาพนิสิตระดับบัณฑิตศึกษา คณะพลศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ชลัช กลิ่นอุบล. 2553. การจัดการความรู้และคุณลักษณะของชุมชนชาวนานักปฏิบัติเกษตรอินทรีย์. วารสารวิชาการมหาวิทยาลัยหอการค้าไทย. 30, 1 (มกราคม-มีนาคม): 11-23.
- ชลิตา บัณฑุวงศ์. 2556. ข้าวและชาวนาไทยในกระแสการเปลี่ยนแปลง. ค้นวันที่ 8 กรกฎาคม 2558 จาก file:///C:/Users/kanokwan.kanokwan-PC/Downloads/--.pdf
- เดชรัตน์ สุขกำเนิด. 2556. นโยบายพลังงานกับการคุกคามพื้นที่ผลิตอาหาร. เอกสารประกอบการประชุมสมัชชาวิชาการความมั่นคงทางอาหาร ประจำปี 2556.
- ตุลย์ ตาตเจริญ. 2555. การเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตของชาวนาอำเภอเสนาห์ จังหวัดสระบุรี. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ธิดิญา เหล่าอัน. 2553. ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของ “สังคมชาวนา” อีสาน ตั้งแต่ พ.ศ. 2500-2550 : กรณีหมู่บ้านกู่กาสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

นนทกานต์ จันทร์อ่อน. 2557. ความมั่นคงทางอาหารของประเทศไทย. ค้นวันที่ 8 กรกฎาคม

2558 จาก http://library.senate.go.th/document/Ext7091/7091777_0002.PDF

นันทา กันตริ. 2548. การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมข้าว: กรณีศึกษาการพึ่งตนเองด้านทรัพยากร
พันธุ์กรรมข้าวของชาวนาอีสาน. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการ
วัฒนธรรมแห่งชาติ.

เนาวรัตน์ พลายน้อย และคณะ. 2548. โครงการติดตามประเมินผลภายในและการถอดบทเรียน
กระบวนการจัดการความรู้ เรื่องการทำนาข้าวในระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของมูลนิธิ
ข้าวขวัญ จังหวัดสุพรรณบุรี. สุพรรณบุรี: มูลนิธิข้าวขวัญ.

ประชาไท. 2557. ภาคประชาชนโยธราจัดกิจกรรม ข้าวพื้นบ้าน ความมั่นคงทางอาหาร. ค้นวันที่
8 กรกฎาคม 2558 จาก <http://prachatai.org/journal/2014/04/52932>

ประภากร แก้ววรรณ. 2552. การจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น. อุดรธานี: คณะมนุษยศาสตร์
และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี.

พวงผกา แก้วกรม และคณะ. 2553. การปลดปล่อย CO2 จากดินและการสะสมคาร์บอนในพื้นที่ป่า
ไม้และเกษตรกรรมในจังหวัดเพชรบูรณ์. วารสารวิจัยรามคำแหง ฉบับวิทยาศาสตร์
และเทคโนโลยี. 13 (2): 7-17.

พัทธา สายหู. 2529. กลไกทางสังคม. พิมพ์ครั้งที่ 4 ฉบับแก้ไขปรับปรุง. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

มูลนิธิข้าวไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์. 2552. ร่วมใจคุ้มครองพันธุ์ข้าวไทยเฉลิมพระเกียรติ.
กรุงเทพมหานคร: มติชน.

ยศ สันตสมบัติ. 2546. พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา: เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือและ
การปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม. เชียงใหม่: วิทอินดีไซน์.

เขานูช เวศร์ภาดา. 2541. ข้าว: วัฒนธรรมแห่งชีวิต. กรุงเทพมหานคร: แปลน โมทีฟ.

ราชบัณฑิตยสถาน. 2546. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542. ค้นวันที่ 9 กรกฎาคม
2558 จาก <http://rirs3.royin.go.th/dictionary.asp>

ราชบัณฑิตยสถาน. 2556. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 เฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระ
ชนมพรรษา 7 รอบ 5 ธันวาคม 2554. กรุงเทพมหานคร: ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้น.

- รุ่งรัตน์ ทองสกุล; มยุเรศ ตนะวัฒนา และวชิราภรณ์ ชนะศรี. 2549. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์
โครงการจัดการการท่องเที่ยววิถีชีวิตชุมชน ประเพณี และวรรณกรรมท้องถิ่นของ
จังหวัดภูเก็ต พังงา และกระบี่. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
(สกว.).
- เรืองเดช ปันเพื่อนขัตติย์. 2541. ภาษาศาสตร์ ภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย.
- ลัดดา วิริยางกูร. 2557. การบริหารจัดการสินค้าข้าวต่อความมั่นคงด้านอาหารของประเทศไทย.
รายงานการศึกษาส่วนบุคคล กระทรวงการต่างประเทศ.
- วลัยลักษณ์ อริยสัจเวดิน. 2552. การจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น: กรณีศึกษาผ้าจากคูบัว ตำบล
คูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัย
ศิลปากร.
- วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. 2547. ภูมิปัญญาไทย: วิถีไทย. กรุงเทพมหานคร: ศิริวัฒนา อินเตอร์พรีน.
ศิริวรรณ เกษมสานต์กิดาการ และอภิญา หิรัญวงษ์. ข้าว: บทเรียนแห่งคุณธรรม
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. ค้นวันที่ 9 กรกฎาคม 2558 จาก [http://philos-
reli.human.ku.ac.th/title_dhamma/rice.doc](http://philos-reli.human.ku.ac.th/title_dhamma/rice.doc)
- สง่า บุญแต่ง. 2546. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม : ศึกษากรณีหมู่บ้านนาเยน เมืองนา
ทรายทอง กำแพงนครเวียงจันทน์ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว.
วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- สถาบันวิจัยข้าว กรมวิชาการเกษตร. 2545. วิวัฒนาการการผลิตข้าวไทย. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์นิวธรรมดาการพิมพ์.
- สนิท สมัครการ. 2542. การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมกับการพัฒนาการของสังคม.
กรุงเทพมหานคร: โครงการส่งเสริมเอกสารวิชาการ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหาร
ศาสตร์.
- สมบูรณ์ เจริญจิระตระกูล. 2554. การขยายพื้นที่เพาะปลูกยางพารา: ความหวังและข้อเสนอแนะ
เชิงนโยบาย กิจกรรมติดตามนโยบายฐานทรัพยากร เกษตรและอาหาร.
กรุงเทพมหานคร: แผนงานสนับสนุนความมั่นคงทางอาหาร สำนักงานกองทุน
สนับสนุนการส่งเสริมสุขภาพ.
- สมพร อิศวิลานนท์. 2555. เอกสารประกอบการสัมมนาเสวนาเวทีประชุมคมข้าวไทย 11 กันยายน
พ.ศ. 2555. ค้นวันที่ 9 กรกฎาคม 2558 จาก <http://www.knit.or.th/apw/images/file.pdf>

- สันติภาพ ศิริวัฒน์ไพบูลย์. 2555. นิเวศวัฒนธรรมอีสานกับการพัฒนา. นิตยสารทางอีสาน. 4, 1 (สิงหาคม). ค้นวันที่ 6 มกราคม 2557 จาก <http://e-shann.com/?p=1125>
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. 2545. รายงานการวิจัยเรื่องแนวทางการส่งเสริม **ภูมิปัญญาไทยในการจัดการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. 2555. การพัฒนาและขับเคลื่อนการผลิตการเกษตรสู่การเติบโตสีเขียว. ใน การประชุมประจำปี 2555 สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติเรื่อง อนาคตเกษตรไทยสู่การเติบโตสีเขียว วันที่ 6 กันยายน 2555 ณ ศูนย์แสดงสินค้าและการประชุม อิมแพ็ค เมืองทองธานีนนทบุรี. ค้นวันที่ 6 มกราคม 2557 จาก http://www.nesdb.go.th/Portals/0/news/annual_meet/55/g1/Group01-2.pdf
- สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. ยุทธศาสตร์การวิจัยรายประเด็นด้านอาหารและความมั่นคง (พ.ศ. 2555 - 2559). ค้นวันที่ 9 กรกฎาคม 2558 จาก http://www.nrct.go.th/Portals/0/data/2557/RPP/strategyResearch_sub/8-ยุทธศาสตร์อาหาร.pdf
- สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดสุพรรณบุรี. 2551. การศึกษาประเพณีการทำขวัญข้าว บ้านทุ่งก้านเหลือง ตำบลป่าสะแก อำเภอเดิมบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม.
- สำนักพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมภาคกลาง. 2553. วิถีชีวิตชาวภาคกลางใจทัยใหม่ภายใต้กระแสความเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพมหานคร: สำนักพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมภาคกลาง สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- สำราญ อินแถลง. เอกสารประกอบการฝึกอบรมชาวนาจากจังหวัดปทุมธานี จังหวัด กรุงเทพมหานคร นนทบุรี พระนครศรีอยุธยา และสระบุรี หลักสูตร “เทคโนโลยีการเพิ่มผลผลิตข้าว” ในวันที่ 11-12, 19-20 และ 25-26 พฤษภาคม 2553 ณ อาคารฝึกอบรม ศูนย์วิจัยข้าวปทุมธานี. ค้นวันที่ 9 กรกฎาคม 2558 จาก <http://srn-rrc.ricethailand.go.th/srrc/textpdf/Yon%20kla.doc>
- สุริวงศ์ พงษ์ไพบูลย์. 2540. ภูมิปัญญาชาวบ้านภาคใต้. ทักษิณคดี. 4, 3 (กุมภาพันธ์-กรกฎาคม): 21-41.
- สุพัตรา โอทาศรี. 2554. การดำรงอยู่ของอาชีพชาวนาไทย: กรณีศึกษาชาวนาจังหวัดลพบุรี. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศาสตร.

- สุรพล ดำรงกิตติกุล และคณะ. 2552. **นวัตกรรมการเรียนรู้บนฐานปัญหาและฐานคิดเศรษฐกิจพอเพียง โดยชุมชนมีส่วนร่วม อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง**. เครือข่ายบริหารการวิจัยภาคเหนือตอนบนและสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา.
- หรือ ท่าเกวียน. 2539. **บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม**. กรุงเทพมหานคร: คบไฟ.
- อมรา พงศาพิชญ์. 2534. **วัฒนธรรม ศาสนา และชาติพันธุ์: วิเคราะห์สังคมไทย**. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อัมมาร สยามวาลา และวิโรจน์ ณะรอง. 2533. **ประมวลความรู้เรื่องข้าว**. กรุงเทพมหานคร: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.
- เอี่ยม ทองดี. 2537. **วัฒนธรรมข้าว :พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา**. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก.
- Food and Agriculture Organization. 2009. **The State of Food and Agriculture, United Nations Rome**. Retrieved July 9, 2015 from <http://www.fao.org/docrep/012/i0680e/i0680e.pdf>
- GRIAN. 2011. **Land Grabbing and the Global Food Crisis Report**. Retrieved July 9, 2015 from https://www.grain.org/bulletin_board/entries/4429-new-data-sets-on-land-grabbing
- Jary, D. and Jary, J. 1995. **Collins Dictionary of Sociology**. 2nd ed. Glasgow: Harper Collins.
- Jinny, Joyner; Richard, T. Schaefer and Robert, P. Lamm. 1998. **Sociology: Instructor's Manual**. New York: McGraw-Hill.
- Watabe, Tadayo; Akihama, Tomoya and Kinoshita, Osamu. 1970. The Alteration of Cultivated Rice in Thailand and Cambodia. **Tonan Ajia Kenkyu (The Southeast Asian Studies)**. 8, 1 (June). Retrieved July 9, 2015 from <http://repository.kulib.kyoto-u.ac.jp/dspace/bitstream/2433/55610/1/KJ00000133977.pdf>
- Turner, Jonathan H. and Beeghley, Leonard. 1981. **The Emergence of Sociological Theory**. Homewood: Dorsey Press.
- USAID. 1992. **Policy Determination: Definition of Food Security**. Retrieved July 9, 2015 from http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnaav468.pdf
- Vago, Steven. 2004. **Social Change**. New Jersey: Pearson Prentice Hall.

Walker, Susan Noble; Sechrist, Karen Richert and Pender, Nola J. 1987. The Health-Promoting Lifestyle Profile: Development and Psychometric Characteristics. **Nursing Research**. 36 (2): 76-81.

Webster's New World Dictionary of American English. 1994. 3rd ed. New York: Macmillan General Reference.

World Economic Forum. 2014. **Global Risks 2014**. Retrieved July 9, 2015 from http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalRisks_Report_2014.pdf

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ ชื่อสกุล

นางสาวจิรัญภรณ์ เกตสมิง

ประวัติการศึกษา

นิเทศศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยกรุงเทพ
ปีที่สำเร็จการศึกษา พ.ศ. 2552

ประสบการณ์การทำงาน

พ.ศ. 2552-2553
ผู้สื่อข่าว กอง บก.มติชน บริษัท มติชน จำกัด (มหาชน)
พ.ศ. 2553-2554
เจ้าหน้าที่การตลาดและสื่อสารแบรนด์-หนังสือเล่ม
บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งเอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน)
พ.ศ. 2554-2558
พนักงานประชาสัมพันธ์ การเคหะแห่งชาติ
(สำนักงานใหญ่)
พ.ศ. 2558-ปัจจุบัน
นักประชาสัมพันธ์ การประปาส่วนภูมิภาค
(สำนักงานใหญ่)